
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 44, Sarajevo, 2015.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

REDAKCIJA:

- Gjorgi Čakarjanevski, Institut za nacionalnu istoriju Makedonije, Skopje, Makedonija
- Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA
- Amir Duranović (sekretar), Filozofski fakultet, Sarajevo
- Hannes Grandits, Humboldt Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät, Deutschland
- Mustafa Imamović, Pravni fakultet, Sarajevo
- Tomislav Išek, Sarajevo
- Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Srbija
- Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Zdenko Radelić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska
- Edin Radušić, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Jasna Turkalj, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska
- Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim prilogima odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

SADRŽAJ

Riječ redakcije..... 7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Vasilj Jovović, *Odnosi Đurađa II Stracimirovića Balšića sa osmanskim Turcima 80-ih godina XIV vijeka* 9
2. Faruk Taslidža, *Uloga Redžep-paše Nevesinjska u Bečkom ratu (1683-1699)*..... 21
3. Lovorka Čoralić, *Vojnici iz Bosne u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću*..... 35
4. Amila Kasumović, *Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910-1918)*..... 57
5. Hana Younis, *Rasipništvo u praksi šerijatskih sudova u BiH od 1878. do 1914.*..... 81
6. Denis Bećirović, *Izvori finansiranja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1962) s posebnim osvrtom na direktnu državnu pomoć*..... 105
7. Admir Mulaosmanović, *Daytonski pregovori – ostvarivanje mogućeg?* 123

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Adnan Jahić – Edi Bokun, *Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. godine*..... 145
2. Vladan Vukliš, *Sarajevski dosje Helmuta Klozea: 1933-1937*..... 181

PRIKAZI

1. Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014, 825 (Elmedina Duranović)..... 209

2.	Božidar Šekularac, <i>Crna Gora u doba Balšića</i> . Cetinje: 2011, 318 (Enes Dedić).....	212
3.	Edin Hajdarpašić, <i>Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914 (Čija Bosna? Nacionalizam i politička imaginacija na Balkanu 1840-1914)</i> , Ithaca, New York: Cornell University Press, 2015 (Robert J. Donia)	216
4.	Kristofer Klark, <i>Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914</i> (prijevod Aleksandra Dragosavljević). Smederevo: Heliks, 2014, 600 (Muhamed Nametak)	218
5.	Enes S. Omerović, <i>Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918-1921)</i> . Sarajevo: Institut za istoriju, 2015, 281 (Amir Duranović)	222
6.	Danijel Vojak, <i>U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.-1941</i> . Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2013, 229 (Sanja Gladanac).....	225
7.	Kemal Bašić, <i>Muhamed Tajib Okić: život i djelo</i> . Sarajevo: Udruženje Balkanski narodni pogledi, 2015, 243 (Hadžija Hadžiabdić).....	229
8.	Armina Omerika, <i>Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918-1983)</i> . Wiesbaden: Harrasowitz, 2014, 362 (Aldina Čemernica).....	231
9.	Robert J. Donia, <i>Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide</i> . New York: Cambridge University Press, 2015, 351 (Edin Omerčić)	234
10.	Vladimir Petrović (prir.), <i>Srpske političke elite i Londonska konferencija, Tom 1: stenografske beleške sa sednice Saveta za usaglašavanje o državnoj politici Savezne Republike Jugoslavije</i> . Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014 (Edin Omerčić).....	237
11.	Lara J. Nettelfield i Sarah E. Wagner, <i>Srebrenica nakon genocida</i> (prijevod s engleskog Senada Kreso), Sarajevo: Institut za istoriju, 2015, 347 (Merisa Karović-Babić)	238
12.	<i>Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine</i> , Zbornik radova (Okrugli sto 550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine, održan u Sarajevu, 14. maja 2013. godine). Sarajevo: Institut za istoriju, 2014, 166 (Elmedina Duranović).....	241
	<i>Indeks autora</i>	245
	<i>Upute saradnicima</i>	247

RIJEČ REDAKCIJE

Od 1965. godine do danas, već pola stoljeća, časopis *Prilozi*, što ga izdaje Institut za istoriju u Sarajevu, nastoji njegovati visoke znanstvene kriterije u odabiru radova za objavljivanje. Osim toga, otvorenost za saradnju sa historičarima iz regiona i svijeta, kao i usmjerenje da se ne zatvaramo u uske nacionalne niti tematske okvire, uvijek su bili putokazi svih dosadašnjih redakcija. U ovom broju trudili smo se ne iznevjeriti te kriterije, te zbog toga objavljujemo radove historičara iz Bosne i Hercegovine i regiona, i to radove koji se bave raznim temama od srednjega vijeka do savremenog doba.

Vasilj Jovović sa Univerziteta u Nikšiću na temelju objavljene arhivske građe i relevantne literature raspravlja o odnosima Đurađa II Stracimirovića Balšića sa Osmanlijama tokom 80-ih godina 14. stoljeća. U radu se pokazuje na koji način je Đurađ II Stracimirović Balšić, gospodar Zete, postao osmanski vazal i plaćao harač osmanskim sultanima. Faruk Taslidža sa Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru na temelju objavljene i neobjavljene arhivske građe baca novo svjetlo na ulogu Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu krajem 17. stoljeća, te unosi niz novih biografskih podataka o ovoj važnoj historijskoj ličnosti, koja je koncem 17. stoljeća čuvala južne granice Hercegovačkoga sandžaka zaustavljajući mletačku ekspanziju iz pravca Dalmacije i Boke.

Lovorka Čoralić iz Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu donosi vrijedne podatke o vojnicima iz Bosne u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. Osim detaljne analize, u radu se donosi i cjelovit popis svih do sada pronađenih i istraženih vojnika iz Bosne u mletačkim profesionalnim postrojbama. Amila Kasumović sa Univerziteta u Sarajevu u kontekstu razvoja osmanske diplomatske službe općenito, raspravlja o djelovanju osmanskoga generalnog konzulata u Sarajevu od 1910. do 1918, ispravljajući mnoga dosadašnja uvjerenja o tom konzulatu. Rad je utemeljen na izvornoj građi i predstavlja dobar primjer sagledavanja malih regionalnih pitanja u kontekstu širih globalnih odnosa u povijesti svijeta.

Hana Younis sa Univerziteta u Sarajevu u vrijednom prilogu o rasipništvu u praksi šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave otkriva novu dimenziju svakodnevnice jednog dijela stanovništva. U radu se analizira-

ju načini na koji su šerijatski sudovi nekoga proglašavali rasipnikom ili rasipnicom, te ukazuje i na primjere zloupotreba te prakse.

Denis Bećirović sa Univerziteta u Tuzli u radu o izvorima finansiranja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata posebnu pažnju posvećuje obimu državnih dotacija za djelovanje Katoličke crkve, dok Admir Mulaosmanović sa Univerziteta u Sarajevu na temelju literature i objavljenih izvora raspravlja o okolnostima u kojima je došlo do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, ukazujući na interese i želje „velikih“ sila, te očekivanja koja su bila prisutna u Bosni i Hercegovini.

U ovom broju časopisa zadržali smo i rubriku *Historijska građa*, u kojoj objavljujemo dva izvora: Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. i sarajevski dosije njemačkog emigranta Helmuta Klösea, koji je u Sarajevu boravio od 1933. do 1937. godine. Oba dokumenta doprinose boljem razumijevanju društvenih i političkih kretanja u Bosni i Hercegovini krajem Prvoga svjetskog rata i u predvečerje Drugog svjetskog rata.

Na kraju, objavljujemo i prikaze novih knjiga, časopisa i naučnih događaja, uvjereni da ćemo i time doprinijeti boljem upoznavanju historiografije u Bosni i Hercegovini sa kretanjima u evropskim historiografijama, ali i širiti dostignuća koja postiže historiografija u Bosni i Hercegovini. ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK 94: 929 Balšić, D. (497.16:560) "13"

930. 25 (497.16)

Pregledni rad

ODNOSI ĐURAĐA II STRACIMIROVIĆA BALŠIĆA SA OSMANSKIM TURCIMA 80-IH GODINA XIV VIJEKA

Vasilj Jovović

Filozofski fakultet, Nikšić, Crna Gora

Apstrakt: Zetski gospodar Đurađ II Stracimirović Balšić (1385-1403) morao se suočiti tokom svoje vladavine sa smanjenjem porodične teritorije, pokušajima drugih porodica da se osamostale, neprijateljstvom bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića i snažnim pritiskom Turaka Osmanlija. U takvoj konstelaciji odnosa da bi sačuvao preostale porodične posjede i vlast nad njima Đurađ II Stracimirović postaje turski haračar. Na osnovu podataka iz dosada objavljene različite arhivske građe i relevantne literature rekonstruisan je odnos između Đurađa II Stracimirovića Balšića i Osmanskih Turaka 80-ih godina XIV vijeka.

Ključne riječi: Đurađ II Stracimirović Balšić, Turci, Tvrtko I, Bileća.

Abstract: Ruler of Zeta Đurađ Stracimirović Balšić (1385-1403) had to face during his reign with a reduction in family territory, trying other families to become independent, hostility Bosnian king Tvrtko I Kotromanić and strong pressure from the Ottoman Turks. In such a constellation of relationships to preserve the remaining family possessions and power over them Đurađ Stracimirović became Turkish collector of tribute. Relationship between Đurađ Stracimirović Balšić and Ottoman Turks from eighties of fourteenth century is reconstructed based on the data published from various archives and relevant literature.

Keywords: Đurađ II Stracimirović Balšić, Turks, Tvrtko I, Bileća, Dubrovnik.

Đurađ II Stracimirović Balšić, otkako je 1385. godine postao zetski gospodar, gubio je posjede predaka. Osamostalili su se Sakati-Zakarije, Dukadini, Jonime i Crnojevići. Na kraju su ga Mlečani nazivali „gospodarem Ulcinja“.¹ Poslije gubitka južnih posjeda sa Dračom, Đurađu II Stracimiroviću je ostao relativno uzan posjed koji je obuhvatao Zetu, Skadar, Drivast i Lješ.² Za obnovu moći kuće Balšića, Đurađ II morao je obezbijediti znatna novčana sredstva, da obnovi privredu u Zeti, ponovo uspostavi veze sa Dubrovnikom i dubrovačkim trgovcima da nove privilegije.³ Sva sredstva koja su priticala nijesu mogla pokriti troškove odbrane od bosanskog kralja Tvrtka I, koji je osvojio Kotor i duboko zašao u zaleđinu Zete.⁴ Ne birajući saveznike za odbranu, Đurađ II je zatražio pomoć Turaka.⁵ Turski odredi su se sve više zalijetali prema Skadru i Drivastu pustošeći okolinu ovih mjesta. Poziv Đurađa II, da mu pomognu u borbi protiv Tvrtka I Turci su odmah prihvatili i 1386. godine napali na Bosnu.⁶

Nasljednik Balše II, Đurađ II Stracimirović (1385-1403) postao je turski vazal i morao je pristati da plaća harač sultanu. Doduše, nama dostupni izvori, nastali u vrijeme njegovog života, ne daju o tome neposredne podatke, ali se zato nekoliko godina poslije smrti on pominje kao sultanov tributar. Kada je početkom 1410. godine mletački Senat naredio knezu i kapetanu Skadra da ubira prosječno po 1 dukat od svakog ognjišta da bi se ispalatio harač sultanu za te posjede, on je podvlačio da ova mjera ne predstavlja ništa novo, već nastavlja staru praksu, pošto su u tim zemljama, sada mletačkim, a ranije pod vlašću Balšića, i Đurađ II Stracimirović i Balša III ubirali isti namet da bi isplatili harač sultanu (*Georgius Strazimir et Balsa eius filius*

¹ *Istorija Crne Gore* II/2. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970, 50-51.

² *Istorija Crne Gore* II/2, 50.

³ Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* I-1. Beograd-Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929, 110-111, br.114 (27. januar 1386. pod Skadrom).

⁴ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od dr. pol. XII do poč. XV stoleća* II. Beograd: Srpska akademija nauka, 1950, 35.

⁵ Gliša Elezović, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1957, 34.

⁶ Turska provala izazvala je veliki priliv bjegunaca iz Bosne u Dubrovnik. Vlada je odlučila da ih uputi u Ston, a u Dubrovniku su preduzimate mjere za odbranu. Državni arhiv Dubrovnik, *Reformationes*, Dubrovnik, Vlada Republike Hrvatske, XXVII, 7 (23. X. 1386.); Mihailo Dinić, *Odluke veća Dubrovačke Republike* II. Beograd, *Zbornik za istoriju, jezik i kulturu srpskog naroda*, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964, br. XXI, 298-299.

ista de causa posuerunt coltam suis subditis de uno ducato pro igne, ut posset slovere tributum Turchis proterris predictis.⁷

Vjerovatno je Đurađ II postao turski haračar prije 1392. godine, kad je morao da preda Turcima Skadar, Drivast i Sveti Srđ.⁸ Sama činjenica da su Turci tražili ta mjesta donekle pokazuje da su imali neka prava nad njima. U stvari, kako po svemu izgleda, Đurađ II je već osamdesetih godina XIV vijeka bio turski tributar.⁹ Njemu se u historiografiji obično pripisuje da je naveo Turke na Bosnu, što je vjerovatno i tačno, ali on kao gospodar male oblasti nije ni imao snage da ih zaustavi.¹⁰

Nije poznato da li je Đurađ II Stracimirović sredio svoje odnose sa Turcima neposredno poslije pogibije Balše II ili im se približio kada su sa manjim odredima počeli da iz godine u godinu stižu do Drača, Drima i vjerovatno u neposrednu okolinu Skadra, radi pljačke i unošenja opšteg nespokojsstva u područje budućih osvajanja. U svakom slučaju vjerovatna je pretpostavka da je turska provala u Bosnu, preduzeta već 1386. godine,¹¹ uslijedila na podsticaj zetskog gospodara.¹² Turci su se rado odazivali takvim pozivima, jer su, podržavajući sukobe među balkanskim gospodarima, stvarali povoljne uslove za svoje ratne uspjehe u bližoj i daljoj budućnosti. Sama Bo-

⁷ Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VI*, Zagreb: 1874, 56; Up. Ivan Božić, *Dohodak carski*, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1956, knj. CCLIV, 60, 61, 72; Ivan Božić, *Srednjovekovni Paštrovići*, Beograd, *Istorijski časopis*, Istorijiski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1959, br. 9-10, 154; Georgije Ostrogorski, *Byzance etat tributaire de l'empere Turc*. Beograd: *Zbornik Radova Vizantološkog instituta*, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1958, br. 5, 56.

⁸ Momčilo Spremić, *Sv. Srđ pod mletačkom vlašću (1396-1479)*. Beograd: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Filozofski fakultet Beograd, 1963, br. VII-1, 297; Nikola Jorga, *Gechichte des Osmanischen Reiches nacs den Quellen dargestellt I*. Gotha: 1909, 255, 261. Jorga inače miješajući ličnosti iz kuće Balšića, smatra da je Đurađ II Stracimirović postao turski vazal još 1385. godine, dakle od vremena pogibije Balše II. Ako je Đurađ II Stracimirović od 1392. godine i plaćao tribut Turcima, on to svakako nije činio redovno jer je dolazio sa njima u sukob. Plašeći se Turaka, tražio je početkom 1398. godine kuću u Dubrovniku da bi u nju smijestio ženu i cijelu porodicu, v. L. Thalloczy-C. Jireček-E. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II (AA)*. Vindobonae: 1918, br. 599; Nikola Jorga, *Notes et extraits pour server a l'histoire des Croisés au XV e siecle II*. Paris: 1899, 71.

⁹ G. Elezović, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*, 34.

¹⁰ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964, 158; *Istorija Crne Gore II/2*, 52, 53.

¹¹ Sadeddin Hoca Efendi, *Tâcü'l-tevârih I*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1974, 108.

¹² *Istorija Crne Gore*, II/2, 52; Marko Šuica, *Priповest o srpsko-turskim okršajima i strah od Turaka 1386. godine*. Beograd: *Istorijski časopis*, Istorijiski institut, 2006, br. 53, 116-118.

sna se inače nalazila dosta daleko od područja koje su Turci zahvatili svojim iznenadnim naletima. Marta 1386. godine Malo vijeće zabranjuje patronima lada i barki da na dubrovačku teritoriju dovoze one koji bježe „*de suis contratis propter famem*“, ali već 23. oktobra iste godine Veliko vijeće (*Consilium maius*) ovlašćuje kneza (*rector*), Malo vijeće (*Consilium minus*) i Senat (*Consilium rogatorum* ili Vijeće umoljenih) da prime okolne „Slovene“ i Vlahe s porodicama i imovinom u Ston.¹³ Posrijedi je bio strah izazvan prodorom Turaka oktobra te godine na bosansku teritoriju, u sklopu sukoba između Đurđa II Balšića i Tvrtka I.¹⁴ Tom prilikom je manji broj njihovih četa dopro sve do doline Neretve, mada opasnost nije bila velika jer su došli pred kraj jeseni i u neznatnom broju.¹⁵

Januara 1386. godine Đurađ II Balšić potvrdio je Dubrovčanima povlastice svojih predhodnika (Balše II od 20. novembra 1379) o slobodnom prolazu kroz zemlju i o kupovini žita.¹⁶ Đurađ II je pred turskom opasnošću (1387) dao povlasticu i mletačkim trgovcima da posluju u Ulcinju i na njegovoj teritoriji sve do Danja. Poslije primirja koje su zaključili sa Turcima, najvjerovatnije postavši njihovi vazali, Dukadini (Leka Dukadin i njegov brat Pavle) su 1387. godine, hvaleći se, izvjestili Dubrovčane da su pijace Zadrime i Lješa ponovo otvorene dubrovačkim trgovcima.¹⁷

U drugom turskom napadu na Bosnu, koji je preduzeo turski komandant Šahinpaša sa znatno većim snagama, bilo je i Đurađevih podanika. Na vijest o nailasku turskih snaga, u Dubrovniku je po drugi put, početkom avgusta 1388. godine zavladao opravdan strah. Opštinska vijeća preduzela su više mjera za odbranu svog područja. Pokazivala su gotovost da prime sve naoružane Bosance „radi odbrane od Turaka“ i u isti mah pokušavala da, pregovarajući sa zetskim gospodarem, otklone opa-

¹³ Mihailo Dinić, *Odluke veća II*, 242, 259; Konstantin Jireček, *Vlasi i Mavrovslasi u dubrovačkim spomenicima*. u: *Zbornik Konstantina Jirečeka*, I, Beograd: Srpska akademija nauka, 1959, 198.

¹⁴ S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 158.

¹⁵ Boris Nilević, *Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države*. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 2004, 66; Upad u Bosnu 1386. godine nijesu izvele vojne snage pod vođstvom samog sultana, već je upad preduzeo najvjerovatnije samo jedan ogranak osmanlijske vojske, pripadnika rumelijskih akindžija, v. M. Šuica, *Priповest o srpsko-turskim okršajima i strah od Turaka 1386. godine*, 117.

¹⁶ Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1912, V, 199; Giuseppe Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*. Spalato: 1899, 142-143.

¹⁷ G. Gelcich, *La Zedda*, 147-148, 149; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* 1/2, 213.

snost. Preplašeno okolno stanovništvo je bježalo ka Dubrovniku, pa je Veliko vijeće 9. avgusta ovlastilo kneza i ostala dva Vijeća da radi zaštite od Turaka prime u Ston i na Pelješcu podanike bosanskog kralja sa njihovim porodicama i imovinom, a Vijeće umoljenih je 16. avgusta dozvolilo da se u Stonu sklone svi koji bježe od Turaka, osim vlastele koju je trebalo uputiti u Dubrovnik.¹⁸

Dubrovčani su 10. avgusta 1388. godine poslali Đurađu II Stracimiroviću ulcinjskog sveštenika Marina naseljenog u Dubrovniku, a zatim su 23. avgusta, primili Đurđevog izaslanika Žanina, sina Filipa Barelja, koji je došao „radi pregovora sa Turcima za dobro i korist našu“.¹⁹ Dubrovčani su uputili poslanika Đurađu II Stracimiroviću „zbog Turaka“, a već 20. avgusta negdje u blizini bio je turski zapovjednik Šahin-paša, pa je i njemu upućen poslanik. Bosanci kojima je turski udarac bio namijenjen nijesu zadržali tursku vojsku sve do Bileće. Tek tu je došlo do sudara između vojvode Vlatka Vukovića, po jednoj mnogo docnijoj vijesti, 27. avgusta 1388. godine.²⁰ Jedan anonimni đubrovački ljetopisac pod 27. avgustom je zabilježio da su potučeni Turci u Bosni kod Bileće.²¹ Izgleda, međutim, da se bitka u kojoj su Tur-

¹⁸ M. Dinić, *Odluke veća II*, 418, 439; Dušanka Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*. Novi Sad, Srpska akademija nauka i umetnosti-Filozofski fakultet Novi Sad, Odsek za istoriju, 1995, 37, 238.

¹⁹ *Istorija Crne Gore*, II/2, 53.

²⁰ G. Elezović, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*, 34-35; Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1968, 178; Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, I. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940, 325; B. Nilević, *Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države*, 67; Momčilo Spremić, *Turski tributari u XIV i XV veku. u: Prekinut uspon, srpske zemlje u poznom srednjem veku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, 295; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 33, 36; Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300- 1650: The Structure of Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2002, 13.

²¹ *Annales Ragusini Anonymi*, item Nicolai de Ragnina. (ed. N. Nodilo). u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, Zagreb: 1883, vol. 14, *Scriptores I*, 48 (1388.); *A di 27 agosto furono rotti il Turchi in Bosna in Bilecia per li Bosnesi per Voevoda Vuchovich, lo qual haveva lanze 1700. Et di Turchi fu voevoda Scan (var:Scian) Bascia con lanze 20 mila; et pochi Turchi sono scampati vivi in suo paese*. Anali koji ovo bilježe nijesu savremeni, već potiču iz sredine XV vijeka. Datum bitke nije tačno zabilježen. Odigrala se najmanje dan ranije jer su već 26. avgusta u Dubrovniku bili zarobljenici. Up. S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 158; Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, I. Beograd, Slovo ljubve, 1984, 324; V. Ćorović, *Historija Bosne*, I, 324-325; Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd, Srpska akademija nauka, 1952, 8-10; Mavro Orbin navodi da je kralj Tvrtko sakupio sedam hiljada Bosanaca i uputio ih protiv Turaka pod zapovjedništvom

ci bili poraženi²² odigrala koji dan ranije, jer je u Dubrovniku 26. avgusta odlučeno da se kralju Žigmundu piše „novost“ o Turcima i rješeno da se oslobode uhvaćeni „Albanci“ (Zečani i Arbanasi), koji su se nalazili, svakako, uz tursku vojsku. Poslije toga se Turci ne spominju skoro punih godinu dana.²³ Bitka kod Bileće bila je lokalni okršaj u kome nije učestvovala turska vojska u cjelini, niti ju je predvodio sultan, a nije ostavila traga ni u jednom savremenom izvoru.²⁴ Dubrovčani su pohvatili grupu „Albanaca“, nesumnjivo bjegunaca iz razbijene vojske i bili su zahvalni zetskom gospodararu zbog zauzimanja kod Šahina, i već trećeg dana poslije razgovora sa Žaninom sve su ih pustili na slobodu i zabranili da se sa njima trguje. Samog Đurađa II izabrali su 5. septembra za svog građanina.²⁵ Dubrovčani su, doduše, dosta trezveno gledali na posljedice turskog uvlačenja u međusobne sukobe balkanskih gospodara, i njihovi poslanici su nastojali da izmire Tvrtka I sa Đurađem II.²⁶ Pobjeda nad Šahinom nije ni ukoliko umanjila pustošenja izvršena od turskih ratnika, niti je otklanjala mogućnost novih provala. Bosanskom kralju bilo je stalo do mira i on je

Vlatka Vukovića i Radiča Sankovića, koji su najprije na Rudinama, a zatim kod Bileće, porazili Turke, kojih je bilo do osamnaest hiljada, v. M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 178. O učešću Radiča Sankovića u bici kod Bileće v. Jovanka Mijušković, Humska vlasteoska porodica Sankovići. Beograd, *Istorijski časopis*, Istorijski institut, XI, 1961, 34; v. Pavao Andelić, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1982, 98.

²² G. Elezović, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*, 35; Saadeddin, *Tâcû't-tevârih I*, 110; Emir O. Filipović, Bosansko srednjovjekovlje u domaćim franjevačkim hronikama 18. stoljeća. u: *Fra Marko Dobretić (1707-1784) i njegovo stoljeće. Zbornik radova*. Sarajevo: Općina Dobretići-Kulturno povijesni institut Bosne Srebrne Sarajevo, 2007, 129.

²³ S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 158.

²⁴ Sima Ćirković, Dimitrije Kidon o kosovskom boju. Beograd, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, Srpska akademija nauka i umetnosti-Vizantološki institut, 1971, XIII, 216-217.

²⁵ AA II, 102-103, nr. 426.

²⁶ M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 72, 322, govori da su Turci pustošili Zetu sve do Ostroga i odvodili silno roblje, pa je Đurađ II Stracimirović preko mnogih poslanstava uspio da sa njima sklopi mir 1386. godine. Turski hroničar Nešri donosi vijest da je zetski gospodar naveo Turke na Bosnu. v. Levnclavius, *Historiae musul-manae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae*. Francoforti, 1591, cl. 261-262. Dubrovačke vijesti o Đurđu II iz vremena turskog napada na Bosnu (AA II, br. 426, 102-103) postaju sasvim jasne kada se uzme u obzir njegova sprega sa Turcima, kako je već pokazao S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 158. Poslije svih tih događaja neosnovano je mišljenje da je Đurađ II Stracimirović strahovao tada od Turaka (G. Gelcich, *La Zedda*, 153). Čitav tok događaja ukazuje da je mogao strepetjeti samo od nekog napada sa bosanske strane.

u dva maha (novembar 1388. i mart 1389.) molio Dubrovčane da daju pratnju poslanicima koje je sam slao u Zetu. Ti pregovori, čiji tok nije poznat, doveli su do popuštanja zategnutosti. Tvrtko I je tada mogao da bez straha pojača pritisak na dalmatinske gradove.²⁷

Turski historičar Nešri priča da je 1388. godine tributarni, ali izdajnički knez Skadra, dakle Đurađ II Stracimirović, naveo Turke u Bosnu, gdje ih je kod Bileće potukao bosanski vojvoda Vlatko Vuković.²⁸ Nešrijevo pričanje potvrđuju i dubrovački arhivski podaci. Dubrovčani su još nekoliko nedjelja prije bitke kod Bileće slali poslanike Đurađu II „zbog Turaka“, što nesumnjivo, pokazuje da je ovaj bio u savezu sa njima. To još bolje pokazuje dubrovačko pismo ugarskom kralju Žigmundu od 27. avgusta 1388. godine, kojim su mu Dubrovčani saopštavali „novost“ o Turcima, pa su napominjali kako je riješeno da se oslobode zarobljeni „Albanci“, bez sumnje podanici Đurađa II Stracimirovića, koji su se nalazili zajedno sa turskom vojskom, ali su ti „Albanci“ mogli biti i podanici Leke Dukađina ili nekog drugog feudalnog gospodara u Albaniji. U svakom slučaju Đurađ II Stracimirović je 1388. godine bio na strani Turaka i neprijatelj kralja Tvrtka,²⁹ zato što je ovaj zauzeo Kotor.³⁰ Prema tome, odbacujući svaku sumnju, može se sa sigurnošću tvrditi da je Đurađ II Stracimirović bio turski haračar. Uostalom, nije lako zamisliti da je on mogao ostati potpuno nezavisan od Turaka kad je i Venecija u njegovo vrijeme bila primorana da za

²⁷ Dubrovački hroničar Junije Rastić, *Chronica Ragusina* MSHSM XXVI, Zagreb, 1893, 177-178, navodi da su dva protivnika tada sklopila mir, ali Dubrovčani nijesu pristali da zadrže kao taoca jednog od Đurađevih sinova, koji su tada boravili u Dubrovniku, već su ih sve vratili ocu u Ulcinj. Prema njegovom prikazivanju, Dubrovčani su tada uspješno posredovali za mir i između Đurađa II i Radiča Sankovića, koji je takođe učestvovao u borbi protiv Turaka, u njihovom sukobu oko granica, izloživši im obojici svu strahotu turske opasnosti koja im podjednako prijete. v. Jovanka Mijušković, Humska vlasteoska porodica Sankovići. Beograd, *Istorijski časopis*, Istorijiski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1961, XI, 34.

²⁸ G. Elezović, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*, 35.

²⁹ Miloš Blagojević, *Jedinstvo i podvojenost srpskih zemalja prije bitke na Kosovu. u: Nemanjići i Lazarevići i srpska srednjovekovna državnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004, 297.

³⁰ S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 158; I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, 9.

svoje posjede u Zeti i sjevernoj Albaniji plaća Turcima svake godine određenu količinu novca.³¹

Ako se nagađa o motivima neprijateljstva između Tvrtka I i Đurađa II, treba uzeti u obzir i sukob iz avgusta 1388. godine, koji se odigrao na Tvrtkovoj teritoriji i u kome su Turci nesumnjivo potučeni. Kako je već pokazano, ovaj sukob je došao na podsticaj Đurađa II Stracimirovića Balšića, koji je Turke doveo kao saveznike.³² Tvrtko I i Đurađ II stupili su poslije toga sukoba u pregovore, a posredovali su i Dubrovčani, pa je vrlo vjerovatno da su putovanja poslanika, o kojima su sačuvani podaci, imala rezultata do proljeća 1389. godine. Ne bi, prema tome, bilo razloga da se u neprijateljstvu Tvrtka I i Đurađa II traži povod za turski pohod na Srbiju 1389. godine, ali nema ni razloga da se pretpostavlja da se dugogodišnje neprijateljstvo do te mjere potisnulo i zaboravilo da bi na Kosovu uz Tvrtkov odred bio i odred Balšića kako se pretpostavljalo u starijoj literaturi.³³

Iz toga se ipak ne bi smio izvlačiti zaključak kako je Đurađ II Balšić 1389. godine bio njihov saveznik i da se kao turski vazal borio na Kosovu protiv kneza Lazara. Tome se suprostavlja činjenica što je on bio zet kneza Lazara vjerovatno od 1386. godine i što je tada preduzeo i određene obaveze prema svom tastu.³⁴ Turci su Đurađu II dobrodošli u sukobu s kraljem Tvrtkom, ali se i to izmijenilo. Poslije turskog poraza kod Bileće 1388. godine povedeni su pregovori između gospodara Zete i kralja „Srba i Bosne“. Dubrovački poslanici u Bosni dobili su već u septembru upustva od svoje vlade da započnu pregovore s kraljem Tvrtkom, a u ime Đurađa II Straci-

³¹ N. Jorga, *Notes et extraits* I, 457, 100, 101; Š. Ljubić, *Listine* IV, 427, 428; Up. *Istorija naroda Jugoslavije* I. Beograd: 1953, 457; Č. Mijatović, Balšići. Skica za istoriju Zete. Beograd: *Glasnik Srpskog učenog društva*, Srpsko učeno društvo, 1881, br. 49, 257, 258.

³² S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 157-159, gdje je pokazano da je bitka kod Bileće morala biti koji dan prije 27. avgusta

³³ Sima Ćirković, Srbija uoči bitke na Kosovu. *Kosovsko-metohijski zbornik*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1990, br. 1, 19.

³⁴ *Istorija Crne Gore* II/2, 50. Dobri odnosi između kneza Lazara i njegovog zeta Đurađa II Stracimirovića postojali su i u avgustu 1388. godine, v. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* I/1, 111. U pitanju je pismo Đurađa II Stracimirovića kojim preporučuje Dubrovčanima jerusalimskog mitropolita, a u vezi sa isplatom zaostalog stonskog dohotka. Iz pisma saznajemo da je mitropolit svratio najprije do kneza Lazara i da je tražio njegovu podršku, odnosno da je govorio "gospodinu knezu", a potom i Đurađu Stracimiroviću. Nema sumnje da je Đurađ potpuno saglasan da se mitropolitu pruži podrška, pogotovu što takvu podršku pruža knez Lazar. Inače, pismo je neobično kratko i pisano kao u nekoj žurbi. Možda zbog krupnih događaja avgusta 1388. godine.

mirovića.³⁵ Pregovori su kasnije nastavljeni uspostavljanjem direktnih pregovora i okončani marta 1389. godine. Tada je bosanski knez Mirko Radojević u svojstvu poslanika kralja Tvrtka otputovao u Zetu preko Dubrovnika. Povodom ovog događaja Dubrovčani su izvršili blagovremeno obimne pripreme da bi knez Mirko što lakše i udobnije stigao u Zetu, pa su i oni sa svoje strane poslali jednog svog poslanika Đurađu II Stracimiroviću.³⁶ Velike pripreme koje su izvršene upućuju na zaključak kako su Dubrovčani bili uvjereni da će se započeti pregovori sa uspjehom okončati, tačnije, da će biti prekinuto višegodišnje neprijateljstvo između Balšića i kralja Tvrtka. Poslije poraza Turaka i „Albanaca“ kod Bileće krajem avgusta 1388. godine, Đurađ II Stracimirović nije mogao sam da nastavi rat protiv daleko jačeg neprijatelja, pogotovo što su turske zemlje bile daleko, za razliku od bosanske države koja se na širokom prostoru graničila sa Zetom. Prema tome, obustavljanje neprijateljstva nije bilo potrebno toliko kralju Tvrtku I, koliko Đurađu II Stracimiroviću. Uostalom, od njega je potekla i inicijativa za sklapanje mira, što ukazuje na to da je bio spreman na popuštanje, a vjerovatno i na raskidanje vazalnih odnosa prema Turcima. Dalji događaji pokazuju da je Đurađ II Stracimirović poslije bitke na Kosovu pao u nemilost kod Turaka i oni su počeli da pružaju podršku njegovom suparniku u Zeti, gospodinu Konstantinu Balšiću.³⁷

Za uspostavljanje mirnih odnosa između Bosne i Zete bili su zainteresovani, kako Dubrovčani tako i knez Lazar Hrebeljanović. U to doba on je već bio tast gospodar Zete, a svakako i saveznik, ali je istovremeno bio i saveznik kralja Tvrtka I. Poslije prihvatanja vazalnih obaveza kneza Lazara prema ugarskom kralju Žigmundu

³⁵ S.Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 159; *Istorija Crne Gore* II/2, 53.

³⁶ S.Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 159; *Istorija Crne Gore* II/2, 53. Neposredni pregovori između kralja Tvrtka I i Đurađa II Stracimirovića započeti su novembra 1388. godine. Na molbu bosanskog kralja u tim pregovorima učestvuje dubrovački vlastelin Mihailo Rastić (*de Resti*), koji je u svojstvu dubrovačkog poslanika išao u Bosnu septembra 1388. godine. Vjerovatno su i tada određeni opšti uslovi za sklapanje mira. Iduće godine, 20. marta, dubrovačke vlasti donose odluku da se knezu Mirku Radojeviću omogući da brodom ode do Zete. Kao „patron“ broda u svojstvu dubrovačkog poslanika otputovaće i vlastelin Matija Đordić (*de Georgio*).v. M.Dinić, *Odluke veća* II, 419, 425, 446, 495, 506, 507, 526, 544.

³⁷ *Istorija Crne Gore* II/2, 55, 56.

du Luksemburškom odnosi između njega i kralja Tvrtka I su zahladnjeli,³⁸ ali to je bilo privremeno pošto ih je ponovo zbližila zajednička opasnost od Turaka.³⁹

Odnosi Turaka i Đurađa II Stracimirovića, koji je bio njihov vazal, izgleda da su se pokvarili u proljeće 1389. godine. Za sada ne postoje dokazi da je Đurađ II Stracimirović pomagao knezu Lazaru na Kosovu, ali nema ni dokaza da je bio u suprotnom taboru. Budući da je postao zet kneza Lazara oko 1386. godine i da je prema crkvenom shvatanju dospio u položaj kakav ima „sin“ prema „roditelju“, kao i da je zaključio mir sa Bosnom marta 1389. godine postoje valjani razlozi na osnovu kojih se može reći da Đurađ II Stracimirović nije pomagao sultana Murata na Kosovu. Na takav zaključak upućuju i kasniji događaji, koji jasno pokazuju da je došlo do ozbiljnih razmimoilaženja između Đurađa II Stracimirovića i Turaka.⁴⁰ Prethodno, suočeni sa turskom opasnošću, sklapaju sporazum srpski knez Lazar, Vuk Branković, bosanski kralj Tvrtko I i Đurađ II Stracimirović Balšić, o zajedničkom otporu Turcima. Iz mjera bezbjednosti Đurađ je tada prenio svoju prestonicu u Ulcinj.⁴¹

Ne navodeći izvore, albanski turkolog Seljami Pulaha tvrdi da je koalicija balkanskih senjora zaključena još prije bitke kod Pločnika (koju on stavlja u 1387. godinu). U koaliciju je ušao i Đurađ I Balšić, koji je prema Puljahi „bio Arbanas, jer je vladao arbanaškom zemljom“. Pred kosovsku bitku pokrenuta „nebeska“ koalicija sastojala se, navodno, od sedam gospodara, u koje je pored Đurđa Balšića učestvovao i Dimitrije Jonima. Puljaha govori o koaliciji ali ne navodi koji je od saveznika i sa koliko vojske sudjelovao u okršaju. Jedino se navodi pogibija Teodora II Muza-kija, ali nije jasno na čijoj se strani borio.⁴² Puljaha zna da turski hroničari tvrde da su arbanaški feudalski sultanovi vazali poslije bitke kod Savre. Poznato je da su arbanaški feudalski „Arvaniti“ bili u Muratovoj vojsci, što navodi pečki stariji ljetopis, pisan krajem XIV vijeka.⁴³ Hamer na osnovu turskih izvora piše da je Lazar tražio pomoć i u Albaniji, misleći na Balšiće.⁴⁴ Nema međutim podataka, da su Zečani stvar-

³⁸ Tvrtko je bio u koaliciji u kojoj su bili Ivaniš Paližanin, Pavle Horvat i Ivaniš Horvat i koja je nastojala da na ugarski prijesto dovede Ladislava Napuljskog, v. R. Mihaljević, *Lazar Hrebeljanović. Istorija. Kult. Predanje*. Beograd: Nolit, 1984, 113.

³⁹ M. Blagojević, *Jedinstvo i podvojenost srpskih zemalja prije bitke na Kosovu*, 298.

⁴⁰ *Isto*, 299-300.

⁴¹ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*. Cetinje: Obod, 2011, 181.

⁴² S. Pulaha, *Les Albanais et la Bataille de la plaine de Kosove de l' an 1389*. Tirana: *Studia albanica*, Academie des Sciences de la RPS d' Albanie, 1990, br. 1, 27-50.

⁴³ *Enciklopedija Jugoslavije*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1955, 154.

⁴⁴ J. V. Hammer, *Historija Osmanskog carstva I*. Zagreb: N. Smailagić, 1979, 17.

no sudjelovali u konfrontaciji, jer je Đurađ II Stracimirović držao da je realnije prihvatiti politiku turskog vazalstva.⁴⁵

Prekid neprijateljstva sa bosanskim kraljem ne pruža dovoljno opravdanje za pretpostavku da se i Đurađ II Stracimirović našao 28. juna 1389. godine na Kosovu polju protiv sultana Murata I i njegovih snaga. Turcima su se na Kosovu suprostavili oni čije su oblasti ranijih godina bile izložene njihovom pustošenju. Srodstvo sa knezom Lazarom i Vukom Brankovićem nije Đurađu II ni ranije smetalo da se u sukobu sa Tvrtkom I, njihovim saveznikom, osloni na turske snage. A nema nikakvog znaka da je, mireći se sa bosanskim kraljem, promijenio stav prema Turcima. U bici na Kosovu 28. juna 1389. godine ne učestvuje Đurađ II, na sam dan bitke bio je u svojoj prestonici Ulcinju.⁴⁶ Nema preciznih podataka o razlozima neučestvovanja Đurađa II Stracimirovića u bici na Kosovu. Smatra se da je to bilo iz više razloga: Zetska država je bila ugrožena od unutrašnjih pobunjenih velikaša, sa mora su prijetili gusari, sa sjevera Vuk Branković i konačno, Đurađ II je shvatio opasnost od Turaka. Đurađ II nije pošao u pomoć svom tastu, knezu Lazaru, jer je bio zauzet čuvanjem svojih interesa u Primorju. Turska ekspanzija pokazuje sve jači uticaj na politički život Zete, zbog čega i Đurađ II Stracimirović Balšić nastoji da lavira, tražeći saveznike čas na jednoj, čas na drugoj strani ■

RELATIONS BETWEEN ĐURAĐ II STRACIMIROVIĆ BALŠIĆ AND OTTOMAN TURKS IN EIGHTIES OF FOURTEENTH CENTURY

Summary

Đurađ Stracimirović Balšić (1385-1403) had to face during his reign with a reduction in family territory, trying other families to become independent, hostility Bosnian king Tvrtko I Kotromanić and strong pressure from the Ottoman Turks. In such a constellation of relationships to protect the re-

⁴⁵ Franjo Rački, *Boj na Kosovu*. Zagreb, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Jugoslavenska akademija neuka i umjetnosti, 1889, 51.

⁴⁶ B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 181.

maining family property and power over them Đurađ Stracimirović became Turkish collector of tribute. Đurađ was most problems made the Bosnian king Tvrtko I, who took the Kotor and deeply got into the backing of Zeta. At the invitation of Đurađ II, to assist him in the battle against the Tvrtko I, the Turks immediately responded and in 1386. attacked on the Bosnia. The Turks are happy to respond to such invitations, because, as support conflicts among Balkan masters, the Turks create a favorable conditions for its war-time successes in the near and distant future. The second Turkish attack on Bosnia was been 1388., and that attacked was under taken Ottoman commander Šahin-paša (Shahin Pasha) with a much larger force. In that attack were Đurađ II subjects. A number of historians believe that the battle took place 27 August 1388., in which the Turks were defeated by the Bosnian Duke Vlatko Vukovic, and others that took place a few days earlier. Turkish historian Mehmed Nešri stories about accident was 1388. in which the tributary, but the treacherous Prince of Shkodra, then Đurađ Stracimirović, brought the Turks in Bosnia. Đurađ Stracimirović in 1388. was on the side of the Turks and he was the enemy of king Tvrtka I and we can say with certainty that the Đurađ Stracimirović was Turkish collector of tribute. Đurađ II in the conflict with King Tvrtko I, Turks were welcome; but that changed after the Turkish defeat at Bileca 1388., and then were taken negotiations between the ruler of Zeta and the king of "Serbs and Bosnia" and that negotiations favorably resolved in March in 1389. Suspend hostilities was more necessary than Đurađ Stracimirović than King Tvrtko I. After all, the Đurađa II created the initiative to make peace, which indicates that he was ready to give in, and probably the solution terminate vassal relationship with the Turks. Đurađ Stracimirović did not helped the sultan Murat in the Battle of Kosovo in 1389. This conclusion is suggested by subsequent events, which clearly showed that there was a serious divergency between Đurađ Stracimirović and Turks. In the Battle of Kosovo on 28 June in 1389. Đurađ II was not involved. On the day of the Battle he was in his capital of Ulcinj. Đurađ Stracimirović is not going to help his father in law, Prince Lazar, because he was kept his interests in the coastal area (Primorje). Đurađ Stracimirović after the Battle of Kosovo fall into disgrace under the Turks, and the Turks began to support his rival in Zeta, Lord Constantine Balsić ■

(Translated by author)

UDK 94: 929 Nevesinjac, R. (497.6) "1683/1699"
Izvorni naučni rad

ULOGA REDŽEP - PAŠE NEVESINJCA U BEČKOM RATU (1683-1699)

Faruk Taslidža

Univerzitet "Džemal Bijedić", Fakultet humanističkih nauka,
Mostar, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se razmatra učešće Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu (1683-1699). Historijski izvori ukazuju da je tadašnji vojni angažman ovog osmanskog funkcionera domaćeg porijekla bio uglavnom vezan za područje Bosanskog ejaleta. Redžep-paša se naročito istakao obavljajući funkcije trebinjskog muhafiza i hercegovačkog mutesarifa. U fokusu je Redžep-pašin doprinos u osiguravanju južnih granica Hercegovačkog sandžaka, čime je zaustavljena mletačka ekspanzija iz pravca Dalmacije i Boke. Na koncu, dat je i kratak osvrt na Redžep-pašine poratne aktivnosti, koje su prekinute njegovim ubistvom u proljeće 1703. godine.

Ključne riječi: Redžep-paša, Bosanski ejalet, Hercegovački sandžak, tvrđave, Trebinje, Gabela, Osmanlije, Mlečani, Visoka Porta, nahija Drobnjak

Abstract: This paper discusses the role of Recep Pasha of Nevesinje in the Vienna war (1683-1699). Historical sources indicate that the military engagement of this Ottoman official of local origin was mainly related to the area of the Bosnian eyalet. Recep Pasha became particularly remarkable by performing functions of the muhafiz (commander of defense) of Trebinje and the Herzegovinian sanjak bey. The focus of the Pasha's contribution was providing of security of the southern borders of eyalet, thereby preventing significant expansion of the Venetian from Dalmatia and Boka. Finally, there is a brief review of the Recep Pasha's postwar activities, which were interrupted due to the fact that he was murdered in the spring of 1703.

Key words: *Recep Pasha, Bosnian Eyalet, Herzegovinian Sanjak, forts, Trebinje, Gabela, Ottomans, Venetians, the Sublime Porte, Drobnjak nahia*

Bečki rat (1683-1699) je značajna prekretnica u evropskoj historiji, ali i uzrok prelomnih dešavanja u Osmanskom carstvu.¹ Potaknuti značajnim vojnim uspjesima ostvarenim u prvoj fazi ovog rata (do 1688.), lideri *Svete lige* aktivirali su stare planove o potiskivanju Osmanlija sa Balkana, što je podrazumijevalo i potpuno osvajanje Bosanskog ejaleta. Ipak, slijedom nepredviđenih dešavanja ti planovi nisu realizirani.² U tom pogledu bitan je i doprinos sultanovih podanika iz Bosne, koji su gotovo samostalno, ali i uz velike gubitke, odbranili najveći dio ove osmanske pokrajine. Posebno mjesto u odbrani Bosanskog ejaleta za vrijeme Bečkog rata pripada skupini požrtvovanih osmanskih funkcionera domaćeg porijekla. Među njim, ubraja se i Redžep-paša Nevesinjac, koji se naročito istakao u posljednjim godinama XVII stoljeća.

*

Novija istraživanja jasno ukazuju da je Redžep-paša (sin Dervišov, unuk Abdulahov), porijeklom iz sela Bančići u kadiluku Ljubinje.³ Ipak, Redžep-paša se u lite-

¹ Uvod u ovaj rat bio je neuspješni osmanski pohod na grad Beč u ljeto 1683. godine. Nakon toga, Habsburgovci su poduzeli opću, vrlo uspješnu kontraofanzivu. Otežavajuća okolnost za Visoku Portu bila je činjenica da je u maju 1684. godine, inicijativom pape Inocenta XI, formirana šira antiosmanska koalicija tzv. *Sveta liga*, kojoj su osim Habsburške monarhije, pristupili Poljska, Mletačka republika, te nešto kasnije i Rusija. U takvim okolnostima, ratujući istovremeno na više frontova, Osmanlije su pretrpjeli niz vojnih poraza i bili prisiljeni na veliko povlačenje iz Centralne Evrope. O osmanskom pohodu na Beč i Bečkom ratu vidi: Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, Tom 2 i 3, prijevod i stručna redakcija Nerkez Smailagić. Zagreb: 1979, (dalje: J. Hammer, *Historija*); Cevat Ustun, *Viyana Seferi 1683*. Ankara: 2010; John Stoye, *The Siege of Vienna: The Last Great Trial between Cross & Crescent*. London: 2007; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: 1991.

² Vojni i politički uspjesi velikog vezira Fazil Mustafa-paše (1689-1691), ali i početak francusko-habsburškog Falačkog rata (1688-1697), omogućili su da Osmansko carstvo reorganizira svoje snage, te povrati i zadrži jedan dio prethodno izgubljenih teritorija. O tome: J. Hammer, *Historija*, 3, 44-52; Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama karlovačkog mira*. Sarajevo: 1973, 43-50, (dalje: E. Kovačević, *Granice*); Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*. Beograd: 2012, 34-132.

³ Osmanski popisivač u Defteru iz 1701. godine za Bančiče jasno navodi da je to selo „izvorni zavičaj sadašnjeg hercegovačkog mutesarifa Redžep-paše“. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu D efturleri, No. 861, prevela Fazileta Hafizović, 96. (dalje: BOA, TD, No. 861, prevela

raturi osnovano naziva Nevesinjcem, jer je neupitna njegova veza sa gradom Nevesinjem.⁴ Na koji način je tekao uspon Redžep-pašine karijere nije nam potpuno jasno, ali sigurno da je tokom druge polovine XVII stoljeća uspio dosegnuti visok položaj u osmanskoj državnoj upravi.⁵ Bez sumnje, on je od samog početka Bečkog rata bio angažiran na ugarskom frontu. Ratne okolnosti dovele su ga u svitu Topal Husein-paše, koji je od ljeta 1687. do početka 1691. godine obavljao dužnost bosanskog valije. Već u tom periodu Redžep-paša je ispoljio izrazite vojničke sposobnosti, te dao bitan doprinos u zaustavljanju tadašnje habsburške ofanzive.⁶

Interesantno je da je Redžep-paša vrlo brzo u vojnom pogledu raspoređen na područje svoga užeg zavičaja. Naime, Topal Husein-pašin nasljednik, novi bosanski valija Bujuk Džafer-paša (1691), na samom početku svoje uprave, obaviješten je od Visoke Porte o (*uslovnom*) uvažavanju zahtjeva stanovnika trebinjskog kraja da se na poziciju komandanta tamošnjih osmanskih utvrđenja (*ponovo*) postavi „hrabri Redžep“. U obrazloženju je naglašeno da je „navedeni sposoban da čuva trebinjsku krajinu, zaštititi rajnu, i da je narod sa njim u svakom pogledu zadovoljan“.⁷

Ipak, izgleda da se iz za sada nepoznatih razloga na realizaciju ove odluke moralo pričekati. Tek naredne, 1692. godine dubrovački knez i gospoda dobili su „ra-

F. Hafizović). Kao što je poznato, Redžep-paša je rodonačelnik ugledne bošnjačke porodice Redžepašić-Bašagić, iz koje je potekao i poznati pjesnik i historičar Safvet-beg Bašagić. O tome: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo: 1986, 415, (dalje: S. Bašagić, *Bošnjaci*).

⁴ Osmanski izvori ukazuju da je Redžep-paša bio *stanovnik kasabe Nevesinje*. Vidi: Alija Bejtić, *Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov Zbornik bosanskih memorijala 1672-1719*, Radovi ANUBiH, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1977, 208. Ovome treba dodati i činjenicu da je Redžep-paša u svom posjedu imao i kule, od kojih se jedna nalazila u kasabi Ljubinja, a druga u selu Medunići (nahija Gacko). BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 116, 153.

⁵ U jednom osmanskom dokumentu iz 1694. godine navodi se da je Redžep-paša nosio titulu maraškog beglerbega, tj. da je tada zvanično bio namjesnik anadolskog ejaleta Maraš (Zul-kadir). BOA, Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHb), Sarajevski sidžil, Knjiga 2, 63, 121, 30/2, 1106/1694.

⁶ S. Bašagić, *Bošnjaci*, 415.

⁷ BOA, GHb, Sarajevo, Muhimie defter, Knj. 19, 39, 124/I, 676/1, 1102/1691. Prije Redžep-paše, zapravo pred kraj Topal Husein-pašine uprave u Bosni, funkciju komandanta osmanske vojske u trebinjskoj krajinu obavljao je Muhamed Ibrahimpašazade, koji je imao zvanje mutesarifa Uskupa. Isto, 38, 124/1, 659/4, 1101/1690. Očito da je Redžep-paša i prije spomenute odluke Visoke Porte, nakratko bio trebinjski muhafiz, ali je iz nepoznatog razloga smijenjen, te je stanovništvo zahtijevalo njegov povratak.

dosnu vijest“ da je „Redžep-beg pomilovan od slavnog Carstva pašalukom i odabran za čuvati svojim hrabrenstvom zemlju i raju slavne Porte“.⁸ U isto vrijeme i dubrovački špijun u Novom (Niko Kuveljić) imao je tu informaciju o “Redžep-begu”, za kojeg u svom tajnom pismu kaže „da je sad učinjen za pašu od Nikipolja (?!?!), i poslan na Trebinje na muhafezu“. Iz istog pisma saznajemo da je “Redžep-beg” neposredno nakon što je imenovan trebinjskim muhafizom bio aktivan po pitanju otvaranja izvozne skele za bosanske trgovce u Novom. U vezi sa tim, vodio je i pismenu korespondenciju sa predstavnicima mletačke vlasti iz Boke.⁹

Odbrana trebinjske krajine tokom Bečkog rata bila je zahtjevna dužnost. Ta je osmanska teritorija, na samom jugu Hercegovačkog sandžaka, bila jedina prepreka za povezivanje mletačkih posjeda iz Dalmacije i zaleđa Novog.¹⁰ Zbog toga je upravo trebinjsko područje (nahije Popovo, Trebinje, Korijenić) tokom cijelog ovog rata trpilo česte napade hajduka, koji su u službi mletačkih providura, djelovali iz svojih baza u zaljevu Boke.¹¹ Kao trebinjski muhafiz (1692-1694), Redžep-paša je bio ite-

⁸ Горан Ж. Комар, *Ђирилична документа дубровачког архива, 1504-1795*. Херцег-Нови: 2011, 26, (dalje: Г. Ж. Комар, *Ђирилична документа*).

⁹ Г. Ж. Комар, *Ђирилична документа*, 430. Otvaranje izvozne skele za bosanske trgovce u Novom bilo je aktuelno zbog mletačke vojne blokade Dubrovnika. Taj plan o otvaranju novske skele inicirali su Mlečani, a nastojali su ga spriječiti Dubrovčani, živo zainteresirani da roba sa osmanskog područja na Zapad i dalje ide isključivo preko njihove luke. Upravo pod utjecajem dubrovačke diplomatije, Visoka Porta je i izdala akt o zabrani otvaranja skele u Novom. Istom prilikom bosanskom valiji je naređeno da se skela, „ako je na spomenutom mjestu uspostavljena“, ima odmah i zatvoriti. BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 19, 63, 124/II, 702/2, 1103/1692.

¹⁰ Ovdje je potrebno podsjetiti da su Mlečani u septembru 1687. godine osvojili osmanski grad Novi na samom ulazu u Bokokotorski zaljev. O tome vidi: Srđan Musić, *Izvjestaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine*. Herceg-Novi: 1988.

¹¹ Područje Boke Kotorske (pogotovo Perasta) je tokom druge polovice XVII stoljeća vojno-političkom akcijom mletačkog vanrednog providura postalo logorom hercegovačkih hajduka (iz nahija Grahovo, Trebinje, Popovo, Zubci i dr). Njihovi pokrovitelji i u Bečkom ratu bili su Peraštani, što se jasno razaznaje i iz jednog pisma hajdučkog harambaše iz 1695. godine u kome se pored ostalog kaže: „... И да није било вашег Збора перашког и да нијесте ви Пераштани уздржавали невољне хајдуке, нити би тамо било хајдука, нити би било контада...“. Vidi: *Хајдуци у Боки Которској 1648-1718*, приредио Милош Милошевић, Титоград, 1988, 11, 672-674.

kako zaslužan što *Prejasna Republika* do tada nije ostvarila spomenuti strateški ratni cilj u zaleđu Dubrovnika.¹²

Prekretnica u dešavanjima na tom dijelu ratišta bila je mletačko osvajanje Gabele na ušću rijeke Neretve u junu 1694. godine.¹³ Zasluge za to pripadaju dalmatinskom providuru Dolfinu.¹⁴ Osmanlije su ubrzo (u julu) pokrenule pohod za povrat gabelske tvrđave, a zaduženi za to bili su bosanski valija Mehmed-paša Korča (1691-1697), hercegovački sandžak-beg Selim-paša, bivši janjičarski aga i namjesnik sandžaka Bursa Abdulah-paša,¹⁵ namjesnik sandžaka Jenişehir Mehmed-paša, te skadarski sandžak-beg Sulejman-paša.¹⁶ Sa istim ciljem, uz hercegovačkog sandžak-bega, aktiviran je i trebinjski muhafiz Redžep-paša sa svojim bratom.¹⁷ Dosta toga ukazivalo je na uspjeh ovog osmanskog pohoda.¹⁸ Međutim, Mlečani su uz pomoć Morlaka odolili ovom, kao i u jesen iste godine (1694) ponovljenom osman-

¹² U proljeće 1693. godine mletački špijun iz Hercegovine (Sava Anđelić) javljao je vanrednom mletačkom providuru u Kotor da je Redžep-paša aktivan na Ljubomiru, gdje dodatno utvrđuje tamošnje osmanske kule. Vidi: Г. Ж. Комар, *Тиринлична документа*, 439.

¹³ O tome: Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata (1684-1699)*. Beograd: 1962, 104, (dalje: G. Stanojević, *Dalmacija*); Faruk Taslidža, O posebnim okolnostima pod kojim su Mlečani osvajali tvrđave Bosanskog ejaleta za vrijeme Morejskog rata (1684-1699), *Istraživanja*, br. 7, Mostar, 2012, 41-49.

¹⁴ Providur Daniel Dolfin je dobio specijalnu pohvalu iz Venecije, jer je taj vojni uspjeh ostvario „izgubivši samo jednog čovjeka“. Zapravo, gabelska tvrđava se predala, a za „500 tamošnjih Turaka garantovan je život i siguran odlazak“. Svi gabelski kršćani su ostali, kao i „poneki Turčin voljan da promjeni vjeru“. U tvrđavi su Mlečani zatekli 18 različitih topova sa dosta municije. Državni arhiv u Zadru (dalje: DAZd), R. 76, Sv. VI, 610-611, 619.

¹⁵ O namjesniku Burse Abdulah-paši vidi: Haso Popara, Ko je Abdulah-paša koji je ukopan u haremu Careve džamije u Sarajevu 1105/1694. godine?, *Anali*, GHb, XXXIV, Sarajevo, 2013, 37-58.

¹⁶ To svjedoče dva fermans datirana u julu mjesecu 1694. godine. GHb, Sarajevo, Rukopis, br. R-7304.

¹⁷ Prema Safvet-begu Bašagiću, ime Redžep-pašinog brata bilo je Musli-beg, a sina Murteza. Međutim, osmanski izvori ukazuju da se Redžep-pašin brat zvao Murteza. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 122.

¹⁸ O tome: Ćiro Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, *GZM*, XXX, Sarajevo, 1918, 169, (dalje: Ć. Truhelka, *Pabirci*). Spomenuti učesnik pohoda na Gabelu mutesarif Jeniše-hira Mehmed-paša, djelovao je sa svojih 500 ljudi, i pri tom, kako kaže jedan kasniji izvještaj, iskazao veliku požrtvovanost. BOA, GHb, Sarajevski sidžil, Knjiga 2, 86, 121, 40/2, 1107/1695.

skom napadu, za koji su bezuspješno mobilizirani svi alajbezi i spahije Bosanskog ejaleta.¹⁹

Potpuno se posvetivši pokušaju povrata Gabele, Osmanlije su izgleda zanemarili odbrambeni sistem trebinjske krajine. To je Mlečanima omogućilo nove vojne uspjehe u nahijama tog područja.²⁰ Na koncu, u augustu 1694. godine, osvojili su i izolovanu osmansku tvrđavu Klobuk.²¹ Nezadovoljna takvim ratnim obratom, Visoka Porta je smijenila spomenutog hercegovačkog sandžak-bega, a i Redžep-paši je oduzeta funkcija trebinjskog muhafiza.²²

*

I nakon ove (neosnovane) degradacije, Redžep-paša je i dalje ostao vojno aktivan u cilju odbrane južnih dijelova Bosanskog ejaleta. Prema njemu učinjena nepravda ubrzo je otklonjena, a zaslužnim za to može se smatrati sarajevski kadija mu-lla Esiri Mustafa (1694-1696) On je Visokoj Porti uputio izvještaj u kojem je naglasio sve Redžep-pašine ratne zasluge, kao i činjenicu da se isti, i dalje bez službenog odredišta, „žrtvuje na obezbjeđenju hercegovačkih granica“. U kadijinom izvješta-

¹⁹ Ć. Truhelka, *Pabirci*, isto; BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 263, 49, 427/2, 1106/1694.

²⁰ Nahija Popovo se na kraju Bečkog rata sastojala od 26 sela od kojih su najnaseljenija bila Veličani i Galičić (28 kuća), Dračevo (27 kuća), Ravno (25 kuća), Kotezi (23 kuće) i dr. Nahija Trebinje na kraju XVII stoljeća nije imala neko urbanizirano središte. Na njenom teritoriju nalazilo se 41 selo. Od brojnih osmanskih kula (preko 50) raspoređenih u 20 sela, 1701. godine u ispravnom stanju bilo je samo 18 kula. Ostale su bile razrušene tokom prethodnih ratnih dešavanja. Tokom Bečkog rata naročito je veliko pustošenje zabilježeno na području nahije Korjениć. U sklopu njenih brojnih sela nalazilo se 48 kula, od kojih je čak 34 potpuno srušeno. Na kraju rata u ispravnom stanju nalazilo se samo 14 kula, i to uglavnom u dva sela (Grnčarevo, Nudo). BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 96-102, 116-124, 129-132.

²¹ Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI - XVIII вијека*. Београд: 1970, 384, (dalje: Г. Станојевић, *Југословенске земље*). Ubrzo po završetku Bečkog rata nahije Trebinje, Popovo, Korjениć (Klobuk), vraćeni su pod sultanovu vlast. Kasnije, Požarevačkim mirovnim ugovorom iz 1718. godine, Bosanskom ejaletu vraćena je i Gabela. O tome: Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*. Sarajevo: 1989, 42, 254, (dalje: E. Pelidija, *Bosanski ejalet*).

²² BOA, GHb, Sarajevski sidžil, Knjiga 2, 63, 121, 30/2, 1106/1694. Novi hercegovački sandžak-beg postao je tada Ali-paša Skopljak. Vidi: Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 1900, 84.

ju jasno je preporučeno da Redžep-paša zaslužuje „sultanovu milost“ i novu državnu službu.²³

Preporuka sarajevskog kadije Visokoj Porti je očito uvažena, pa je Redžep-paša početkom 1695. godine uzdignut na položaj hercegovačkog sandžak-bega (mutesarifa). Prema prvim uputstvima iz Istanbula, novi mutesarif je poduzimao sve moguće da zaštiti tvrđave u Mostaru, Stocu, Počitelju i Blagaju. Posebnom naredbom skrenuta mu je pažnja da se svi raspoloživi (hercegovački) zaimi i timarlje posvete „danoćnom čuvanju“ navedenih gradova i tamošnjeg stanovništva.²⁴ Uz to, Redžep-paša je morao održavati stalnu vezu sa komandantima hercegovačkih tvrđava, koji su imali strogu obavezu da po potrebi jedni drugima priteknu u pomoć.²⁵

Pošto je pad Gabele u mletački posjed ugrozio osmanske pozicije u cijeloj dolini rijeke Neretve, Redžep-paša je po odobrenju iz Istanbula, 106 vojnika iz Ljubinja premjestio na službu u počiteljsku tvrđavu.²⁶ U istom periodu odbrana grada Počitelja ojačana je i sa tri *šahi topa*, koja su raspoređena na tri tamošnje tabije.²⁷

I sam mutesarif Redžep-paša imao je tada zonu odgovornosti u odbrani osmanske Hercegovine. On je „sa najboljima iz svoje pratnje“ morao štiti Ljubinje, Dabar i Nevesinje. Po potrebi, pomagao mu je hercegovački alajbeg Durmiš-beg (Čengić), koji je sa 266 vojnika (*nefera*) bio određen „da brani nahiju Gacko i okolinu“.²⁸

U toku 1695. i 1696. godine na hercegovačkom ratištu nije bilo ranije ustaljenih mletačkih ofanzivnih dejstava.²⁹ Zapravo, konačno je bila uspostavljena jedna opća

²³ BOA, GHb, Sarajevski sidžil, Knjiga 2, 63, 121, 30/2, 1106/1694.

²⁴ BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 272, 49, 434/1, 1106/1695.

²⁵ BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 277, 49, 438/1, 1107/1695; 283, 49, 444/1, 1107/1695.

²⁶ BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 276, 49, 437/3, 1107/1695.

²⁷ Prethodno su u Počitelju bila samo dva *baljamez topa*. Isto, 275, 49, 437/2, 1107/1695.

²⁸ Od 266 vojnika koji su mu dati na raspolaganje, hercegovački alajbeg je njih 50 izdvojio i uputio na obezbjeđivanje hercegovačke tvrđave Ključ. BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 283, 49, 444/1, 1107/1695; 277, 49, 438/1, 1107/1695. Alajbeg Durmiš-beg je sigurno bio itekako motiviran braniti gatačku nahiju jer se u istoj, u selu Samobor, nalazila njegova porodična kula. Također u istoj nahiji, pripadalo mu je i cjelokupno selo Lipnik. BOA, TD, 861, prevela F. Hafizović, 152. Durmiš-beg Čengić se na poziciji hercegovačkog alajbega nalazio od 1688. do 1703. godine. Kasnije je postao i hercegovački mutesarif. Poginuo je kod Dabrice 1716. godine, i tu je sahranjen. Njegova dvojica sinova Omer i Murat bili su paše. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Čengići*, Izabrana djela, I. Sarajevo: 1991, godine, 400.

²⁹ U tom periodu bilježi se samo jedan mletački, zapravo morlački napad (krajem februara 1695.), i to u pravcu Ljubinja. Na udaru se našla okolica ovog mjesta koja je tom prilikom djelom i opustošena. Pri napadu na osmanska utvrđenja život je tada izgubio i odmetnuti

ravnoteža straha i opreznosti. Tadašnji dalmatinski providur, nije ni pomišljao krenuti u opsadu nekog hercegovačkog grada.³⁰

Znatno ozbiljnije vojne operacije odvijale su se u to doba na glavnom frontu Bečkog rata (ugarskom), gdje je ratoborni osmanski sultan Mustafa II (1695-1703) predvodio dva uspješna vojna pohoda protiv Habsburgovaca.³¹ Da li je u tim pohodima učestvovao Redžep-paša nemamo sigurnu potvrdu, ali vrlo vjerovatno da je i on tokom ljeta 1695. i 1696. godine ratovao po Banatu uz tadašnjeg bosanskog valiju Mehmed-pašu Korču (1691-1697) i njegovu ejaletsku vojsku. Interesantno je da Osmanlije za ove pohode sultana Mustafe II nisu unajmljivali plaćenike u Hercegovačkom sandžaku.³²

Redžep-paša je zasigurno bio angažiran u ljeto naredne 1697. godine, kada su karlovački general Franz Karl Auersperg i hrvatski ban Adam Batthyany u junu mjesecu poduzeli napad na grad Bihać ("kapiju Bosanskog ejaleta"). Redžep-paša se nalazio u sklopu brojne osmanske vojske, koja je po nalogu Visoke Porte, upućena bosanskom valiji kao pojačanje u odbrani Bihaća i šireg bosanskog krajišta.³³ Habsburški napad, kao što je poznato, neslavno je završio.³⁴

osmanski serdar Nikola Nonković (iz nahije Zažablje), koji je u dotadašnjem toku rata učestvovao u mnogim mletačkim vojnim poduhvatima. Vidi: G. Stanojević, *Dalmacija*, 107.

³⁰ Providur Dolfin je bio svjestan da se bosanski valija i hercegovački mutesarif nisu pomirili sa gubitkom Gabele. To ga je i potaklo da tokom ljeta 1696. godine duže boravi na ušću Neretve, gdje je dodatno utvrdio prethodno stečenu gabelsku tvrđavu. *DAZd*, R. 76, Sv. 6, 637.

³¹ O tome: J. Hammer, *Historija*, 3, 63-65.

³² Visoka Porta je bila itekako dobro obavještena o stalnoj mletačkoj opasnosti koja je Hercegovačkom sandžaku prijetila iz primorja. Zbog toga je Redžep-paši naređeno da se na području kadiluka Mostar, Blagaj, Nevesinje, Stolac i Konjic, u postojećim okolnostima ne smiju popisivati i unajmljivati plaćenici (*levendi*) za odlazak na ugarsko ratište. Ehalija tih kadiluka, kako stoji u fermanu, "sama čuva svoje kadiluke i nipošto se ne smije dozvoliti da bude savladana" (od neprijatelja). *BOA*, Muhimme defter, Knj. 5, 293, 49, 455/2, 1107/1696.

³³ Osim hercegovačkog mutesarifa Redžep-paše, angažirani su mutesarif sandžaka Valone Kaplan-paša, mutesarif Janine Bektaš-paša, mutesarif Prizrena i Dukadina Hodaverdi-paša, sva konjica iz pratnje rumelijskog beglerbega Džafer-paše i drugi. *BOA*, Muhimme defter, Knj. 5, 316, 49, 471/2, 1108/1697.

³⁴ Uvjerene u uspjeh, nakon nekoliko topovskih napada, habsburške snage su 24. juna poduzele opći juriš na grad, ali je on odbijen uz velike gubitke napadača. Četiri dana nakon toga, osmanski branitelji Bihaća pod komandom valijinog čehaje Sari Ahmed-age, izveli su iznenadni kontranapad kojim je carska i banska vojska bila potpuno razbijena. To je razočaranog i oboljelog hrvatskog bana A. Batthyanya (Bačana) primoralo da napusti bojište, a za njim se poveo i varaždinski general. Na vijest da je bosanski valija Mehmed-paša Korča sa 6000

Grad Bihać je odbranjen, a njegovi branitelji su dostojno nagrađeni od osmanskog sultana.³⁵

Ubrzo nakon iznenadnog prodora habsburške vojske preko rijeke Save i poznatog stradanja Sarajeva u oktobru 1697. godine, te kratkog namjesnikovanja valije Sari Ahmed-paše, uprava Bosanskog ejaleta u februaru 1698. godine zvanično je povjerena Daltaban Mustafa-paši. Istom naredbom Visoke Porte, hercegovački mu'tesarif Redžep-paša premješten je na poziciju muhafiza Livna u Kliškom sandžaku.³⁶

Za Redžep-pašu to sigurno nije bilo veliko iskušenje, jer su najteži dani Bečkog rata za Livno već bili prošli.³⁷ Odbrana ovog grada koncem XVII stoljeća u više navrata je pojačavana.³⁸ O osmanskoj inicijativi na tom području govori i vojni pohod prema Dalmaciji (Sinju i Cetini), poduzet u prvim oktobarskim danima 1698. godine. Pri tom, najviše su stradali Morlaci, a uništene su mnoge kule i sela na mletačkoj teritoriji.³⁹ Na osnovu dotadašnje ustaljene osmanske ratne prakse, može se pretpostaviti da je uz bosanskog valiju Daltaban Mustafa-pašu, u tim akcijama učestvovao i livanjski muhafiz Redžep-paša.⁴⁰

osmanskih vojnika stigao do Kamengrada, Habsburgovci su 3. jula prekinuli opsadu Bihaća i započeli sa povlačenjem. Vidi: Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. Zagreb: 1890, 127, 128.

³⁵ BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 323, 49, 476/1, 1109/1697.

³⁶ Uprava u Hercegovačkom sandžaku povjerena je tada dotadašnjem bosanskom valiji Sari Ahmed-paši. Vidi: Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1. Sarajevo: 1999, 429, (dalje: S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*).

³⁷ Najžešći napad na Livno u toku ovog rata izveli su kotarski uskoci u julu 1686. godine. Stradale su tada brojne kuće, džamije, dućani, magaze. Stanovništvo grada bilo je prisiljeno skloniti se u tvrđavu, čije su kule i bedemi bili neosvojivi. DAZd, R. 76, Sv. V, 340-341.

³⁸ Ovdje samo izdvajamo naredbu bosanskog valije Korča Mehmed-paše iz augusta 1697. godine, kojom je među stanovništvom grada Sarajeva, nahija Sarajevo i Kreševo, kadiluka Brod (Travnik), Čelebi Pazar (Rogatica), Birač i Knežina, Jajce i Akhisar, sakupljeno ukupno 1720 vojnika (*segbana*), te raspoređeno na osiguravanju Livna i njegove okoline. BOA, GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 326, 49, 477/2, 1109/1697.

³⁹ G. Stanojević, *Dalmacija*, 109.

⁴⁰ Uobičajeno je bilo da u osmanskim vojnim akcijama prema Dalmaciji, uz bosanskog valiju, učestvuju i livanjski muhafiz i hercegovački sandžak-beg. Vidi: S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 400.

*

Mirovni ugovor kojim je konačno završen dugi Bečki rat zaključen je u januaru 1699. godine.⁴¹ Muhafiz Livna Redžep-paša je već u februaru dobio naređenje da "bez odlaganja", ponovo preuzme upravu u Hercegovačkom sandžaku.⁴² U ljeto iste godine pristupilo se i novom razgraničenju između Osmanskog carstva sa jedne, te Habsburške monarhije i Mletačke republike sa druge strane. Pri uspostavi novih granica Bosanskog ejaleta prema mletačkoj Dalmaciji postojali su određeni problemi koji su prevazilazeni sa dosta diplomatskog napora.⁴³

U početku, Redžep-paša je bio zadužen pružati logističku podršku glavnom osmanskom povjereniku za razgraničenje.⁴⁴ Ubrzo, on je uključen u sam pregovarački proces, u kojem je ponovo došla do izražaja njegova već dokazana sposobnost. Redžep-paša je bio toliko autoritativan da je određivao i mjesta gdje će se sastajati pregovaračke delegacije. Sa uglednim mletačkim povjerenikom (G. Grimanijem) nije htio direktno komunicirati, nego je kao posrednika zaduživao mostarskog kapetana⁴⁵. U mletačkim izvorima iz tog perioda Redžep-paša je označen kao tvrdokorna i nepopustljiva osoba. Svi providurovi komesari koji su ga pokušali "pri-

⁴¹ Iako je mirovna konferencija u šatorima blizu Srijemskih Karlovaca započela 13. novembra (1698), tek je 26. januara 1699. godine Visoka Porta sa Habsburškom monarhijom i Poljskom potpisala dvadesetpetogodišnji mirovni ugovor. Sa Mletačkom republikom Osmanlije su ugovor o miru potpisale 7. februara. Vidi: E. Kovačević, *Granice*, 62; E. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 16.

⁴² Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, (dalje: AHnk), Sidžil blagajskog kadije 1698-1779, list 8/a.

⁴³ Tadašnji bosanski v aliž Koste Hilil-paša (1698-1702) i njemu potčinjeni povjerenik za razgraničenje Osman-aga, nailazili su na otpor u sprovođenju zvanične osmanske politike koja je ponegdje bila spremna popuštati maksimalističkim teritorijalnim zahtjevima mletačkih pregovarača. Glavne ličnosti te opozicione struje bili su Ahmed-aga Firdus iz Livna i Fazli-aga Serdarević iz Ljubinja. O tome: Hamdija Hajdarhodžić, *Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine*, *Anali*, GHB, Knjiga XI-XII, Sarajevo, 1985, 312, (dalje: H. Hajdarhodžić, *Dubrovačke i mletačke pripreme*).

⁴⁴ U maju 1699. godine mutesarifu Redžep-paši je naređeno da za osmanskog povjerenika za razgraničenje (Osman-agu) i njegovu svitu, osigura dovoljne količine hrane (žito i meso). Hrana je prikupljena u više hercegovačkih kadiluka, a potom dopremljena u Stolac, gdje je ubrzo stigao i spomenuti povjerenik. AHnk, Sidžil blagajskog kadije 1698-1779, list 9/b.

⁴⁵ Mostarska kapetanija formirana je već u prvoj polovini 1699., a ne između 1700. i 1706. godine, kako se uobičajeno navodi u literaturi. Mostarski kapetan Ahmed-aga (Vučijaković) spominje se u dokumentu koji datira sa početka maja 1699. godine. AHnk, Sidžil blagajskog kadije 1698-1779, list 9/a.

dobiti" i privoliti na neke ustupke oko uspostavljanja nove granice, vraćali su se iz Hercegovine neobavljena posla. Hercegovački sandžak-beg je za njih bio "najveća prepreka", čovjek "zlog srca za mletačku stvar", sklon da uvijek "hvali svoje vjerne Dubrovčane".⁴⁶ Navodno, Redžep-paša je Mlečanima javno poručivao da će i gabelska tvrđava (Čitluk) u konačnici ostati u sastavu Bosanskog ejaleta.⁴⁷

Redžep-paša se u neposrednom poratnom periodu posvetio oživljavanju trgovine i obnovi stradalih hercegovačkih gradova. U proljeće 1699. godine, dok su trajali pregovori oko razgraničenja, nadzirao je radove kojim su sanirane kule blagajske tvrđave.⁴⁸ Također, mutesarif Redžep-paša je Visokoj Porti odgovarao i za građevinske radove kojim je tokom 1700. godine dograđivana tvrđava u Počitelju. To znamo i na osnovu hronograma koji je povodom okončanja tih radova spjevao mostarski pjesnik Bulbuli. Autor u hronogramu, pored ostalog, hvali Redžep-pašu i njegove "anđeoske osobine i junaštvo".⁴⁹

Iste godine (1700) Redžep-paša je dobio zadatak da se na mjestu starog grada Onogošta (današnjeg Nikšića), podigne jača tvrđava.⁵⁰ Paralelno sa tim, hercegovački mutesarif je bio zaslužan za obnovu pojedinih, u ratu stradalih muslimanskih sakralnih objekata, kao što je npr. Kizlar-agina džamija u kasabi Ljubinje.⁵¹

Historijski izvori potvrđuju da je Redžep-pašina uprava u Hercegovini ponovo prekinuta u toku 1702. godine.⁵² Taj prekid bio je vrlo kratak, jer je Redžep-paša u sklopu općih kadrovskih promjena u Osmanskom carstvu, u jesen iste godine opet imenovan hercegovačkim sandžak-begom. Međutim, ponovno namjesnikovanje nije dugo potrajalo. Već u proljeće naredne 1703. godine, Redžep-paša je ubijen

⁴⁶ Brojni su dokumenti koji govore o prijateljskim odnosima između Redžep-paše i dubrovačkog kneza. Vidi: Г. Ж. Комар, *Тиритична документа*, 121.

⁴⁷ H. Hajdarhodžić, *Dubrovačke i mletačke pripreme*, 317.

⁴⁸ Isto, 325; Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, *Stari hercegovački gradovi, Naše starine*, II, Sarajevo, 1954, 9.

⁴⁹ Interesantno je da pjesnik u tekstu pored ostalog kaže sljedeće: *Ključ Bosne je Bihać, a cijele Rumelije Beograd, dok je ključ Hercegovine Počitelj*. Vidi: Mustafa Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo: 1982, 410.

⁵⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: 1953, 210.

⁵¹ BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 115.

⁵² Kao hercegovački sandžak-beg spominje se tada Mustafa-paša. Vidi: E. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 18; Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik: 2008, 137.

u napadu koji je na njega izvršen u nahiji Drobniak.⁵³ To ubistvo pripisuje se pobunjenjima raji, i dovodi u vezu sa tadašnjim povećanjem poreskih potraživanja od strane osmanskih vlasti.⁵⁴

Tako je na tragičan način završen životni put jednog istaknutog osmanskog upravnika i vojskovođe domaćeg porijekla. Kao pratilac bosanskog valije Topal Husein-paše, zatim kao trebinjski muhafiz, hercegovački mutesarif, te livanjski muhafiz, Redžep-paša je dao značajan doprinos u odbrani Bosanskog ejaleta za vrijeme Bečkog rata. Bez sumnje, on je nakon preuzimanja pozicije hercegovačkog mutesarifa (1695. godine) dodatno unaprijedio zaštitu hercegovačkih tvrđava, što je bilo presudno u zaustavljanju mletačke ekspanzije, započete u prvoj fazi ovog rata. Također, Redžep-paša je profesionalno obavljao državnu službu i neposredno nakon Bečkog rata. Tada je, zalažući se za obnovu stradalih gradova, istovremeno uspješno učestvovao i u procesu uspostave nove osmansko-mletačke granice. Stoga, može se reći da Redžep-paša svojim životom i djelom, zauzima značajno mjesto u historiji osmanske Bosne. ■

THE ROLE OF RECEP PASHA OF NEVESINJE IN THE VIENNA WAR (1683-1699)

Summary

Recep Pasha of Nevesinje, originally from Herzegovina, was a high Ottoman official during Vienna War (1683-1699). As a companion to the Bosnian vali Topal Husein pasha, muhafiz of Trebinje, Herzegovinian sanjak bey and muhafiz of Livno, he has made a significant contribution to the defense of Bosnian eyalet in the late seventeenth century. Without doubt, after taking over the position of the Herzegovinian sanjakbey (1695.) he further improved the protection of Herzegovinian fortresses, which was crucial in

⁵³ Nahija Drobniak u kadiluku Tašlidža, naposredno nakon Bečkog rata sastojala se od 22 sela, od kojih su tri bila potpuno pusta. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 140.

⁵⁴ E. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 57; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 431. Prema Safvetbegu Bašagiću, ubistvo Redžep-paše dogodilo se u mjesecu *zulhidže* 1114. h. godine (april-maj 1703). Paša je ubijen iz potaje u kuli kneza Malovića, dok je obavljao dnevnu molitvu (i'cindiju). Iza ubijenog Redžep-paše ostali su njegova žena Aiša, sin Derviš Mehmed-beg i mladoloba kćer Umihana: Vidi: S. Bašagić, *Bošnjaci*, 415.

stopping the Venetian expansion that started in the first phase of this war. Also, Recep Pasha did professional civil service immediately after the Vienna war. Advocating for the restoration of the cities he successfully participated in the process of establishing a new Ottoman-Venetian border. Therefore, it can be said that the life and work of Recep Pasha of Nevesinje occupies an important place in the history of Ottoman Bosnia ■

(Translated by author)

UDK 94(497.6) "17"
355.11 (497.6:450) "17"
Izvorni naučni rad

VOJNICI IZ BOSNE U MLETAČKIM PREKOMORSKIM KOPNENIM POSTROJBAMA U 18. STOLJEĆU*

Lovorka Čoralić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Apstrakt: Središnja tema rada usmjerena je na djelovanje vojnika zavičajem iz Bosne u mletačkim kopnenim snagama (pješaštvu i konjaništvu) u 18. stoljeću. Rad je zasnovan na obradi gradiva iz Archivio di Stato di Venezia (fond: Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli). Na osnovu raspoloživih dokumenata prati se način bilježenja vojnika iz Bosne u izvorima, intenzitet njihova spominjanja kroz 18. stoljeće, razdioba prema pripadnosti pješacima ili konjanicima, osobne značajke te ukazuje na vojne zapovjednike i mjesta stacioniranja jedinica u kojima su popisani. Na kraju rada donosi se cjelovit popis svih do sada pronađenih i istraženih vojnika iz Bosne u rečenim mletačkim profesionalnim postrojbama.

Ključne riječi: Bosna, Mletačka Republika, vojna povijest, Fanti oltramariani, Cavalleria Croati, povijest 18. stoljeća

Abstract: Central topic of the article is directed towards the agency of soldiers originating from Bosnia in Venetian army forces (infantry and cavalry) in the eighteenth century. It is based on the analysis of sources from the Archivio di Stato di Venezia (archival series of the Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli). On the basis of studied documents, the way how soldiers from Bosnia are mentioned in the sources, the intensity of their mentioning in the sources, proportion of those belonging to the

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 3675 (naziv projekta: Vojnički život i slike ratnika u hrvatskom pograničju od 16. stoljeća do 1918.).

infantry, and those belonging to cavalry, and their personal characteristics are discussed, and their military commanders and places where the units in which they served were stationed are listed. At the end of the article, the full list of hitherto found and studied soldiers from Bosnia in the aforementioned Venetian professional military units is given.

Key words: *Bosnia, the Republic of Venice, military history, Fanti oltramaroni, Cavalleria Croati, the eighteenth-century history*

Uvod: opće napomene o mletačkim kopnenim postrojbama

U razdoblju ranoga novog vijeka vojna je povijest činila jednu od prevažnih poveznica između Mletačke Republike i istočnojadranske obale. Ratna događanja – Ciparski (1570. – 1573.), Kandijski (1645. – 1669.), Morejski (1684. – 1699.) i tzv. Mali rat ili Drugi morejski rat (1714. – 1718.) – u značajnoj su se mjeri zbivali duž mletačko-osmanske bojišnice u Dalmaciji, Boki kotorskoj i Hercegovini, pri čemu su osobito važnu ulogu imali časnici i vojnici zavičajem s mletačkih prekomorskih posjeda, ali i s (najčešće susjednih) područja koja se nisu nalazila u sastavu Serenissime.²

² Podrobnije o mletačkim kopnenim vojnim snagama u ranome-novom vijeku, posebice s obzirom na postrojbe novačene na području istočnoga Jadrana, vidi u: Giuseppe Sabalich, *Huomeni d'arme di Dalmazia*. Zara: Tipografia S. Artale, 1909; G. Sabalich, *La Dalmazia guerriera*. Roma: *Archivio storico per la Dalmazia*, anno III, vol. V, fasc. 30 (1928), 279-300; Arduino Berlam, *Le milizie dalmatiche della Serenissima*. Roma: *Rivista dalmatica*, Associazione nazionale dalmata, 1935: br. 16/1, 47-58; Ennio Concina, *Le trionfanti et invittissime armate Venete*. Venezia: Filippi editore, 1972; John R. Hale, *L'organizzazione militare di Venezia nel '500*. Roma: Jouvence, 1990; Francesco Paolo Favalaro, *L'Esercito Veneziano del '700: Ricerche e schizzi*. Venezia: Filippi editore, 1995; Lovorka Čoralić i Nedjeljka Balić Nižić, *Iz hrvatske vojne povijesti – Croati a cavallo i Soldati Albanesi, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća*. Zagreb: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* (2006): br. 24, 71-130; Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*. Roma: Viella, 2008; T. Mayhew, *Mletački vojnici na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645-1669)*. U: *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. Drago Roksandić i Damir Agičić), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Odsjek za povijest), 2009, 243-262; Domagoj Madunić, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645 – 1669)*. Doktorska disertacija obranjena 2012. pri Central European University, Budimpešta; Josip Vrandečić, *Borba za Jadrán u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split:

U sklopu raščlambe problematike udjela časnika i vojnika s istočne jadranske obale u mletačkoj kopnenoj vojsci potrebno je na samome početku upozoriti na dvije profesionalne postrojbe koje su svoje ishodište (osnutak i sastav unovačenoga vojnog ljudstva) imale na širokom potezu od Istre do Albanije. To su *Fanti oltramarini*, pješачke jedinice i svojevrsni marinci toga doba, čija su prva novačenja zabilježena već u 16. stoljeću. Isprva su prekomorski pješaci činili posadu utvrđenih gradova te interventno i porezno redarstvo. U 17. i 18. stoljeću njihov je broj porastao, tako da su oltramarinske pukovnije (*reggimenti*) i satnije (*compagnie*) djelovale od mletačke terraferme, preko istarskih, dalmatinskih i bokeljskih gradova i uporišta, pa sve do mletačkih posjeda u Grčkoj.³

Druga važna mletačka kopnena postrojba bili su hrvatski konjanici (*Croati a cavallo, Cavalleria Croati*). Riječ je o lakoj konjici (također ustrojenoj unutar pukovnija i satnija), osobito djelatnoj u vrijeme mletačko-osmanskih ratova u 17. stoljeću. Tada su te postrojbe, predvođene poglavito domaćim zapovjednicima, djelovale na širem potezu dalmatinske bojišnice i svojom vojnom učinkovitošću u velikoj mjeri pridonosile mletačkim vojnim uspjesima i istiskivanju Osmanlija iz neposrednoga zaleđa dalmatinskih gradova. Kao elitne borbene jedinice, hrvatski konjanici nisu djelovali samo na dalmatinskoj bojišnici već su njihove jedinice učestalo bile stacionirane i duž mletačke terraferme, ali i u Grčkoj. Pripadnike hrvatske konjice isprva su činili vojnici iz okolice (zaleđe) dalmatinskih i bokeljskih gradova. S vremenom su u te postrojbe pristupali i vojnici zavičajem iz susjednih područja Mletačke Republike (Bosna, Hercegovina, Crna Gora, Albanija). Kao i prethodno spomenuti prekomorski pješaci, i hrvatski konjanici imali su prevažnu ulogu u sustavu obrane Serenissime sve do posljednjih dana njezina opstojanja.⁴

Temeljno gradivo koje je uporabljeno u ovome radu spisi su pohranjeni u fondu mletačke državne magistrature pod nazivom Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, osnovane radi novačenja i evidentiranja mletačkih kopnenih postrojbi u ranome novom vijeku. U sklopu navedenoga fonda sadržani su, u gotovo tisuću svežnjeva (busta) popisi časnika, dočasnika i vojnika raspoređenih u talijan-

Filozofski fakultet u Splitu (Odsjek za povijest), 2013; Nikola Markulin, *Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.)*. Zagreb – Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2014: br. 56, 91-142.

³ Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb: Antibarbarus, 2002, 41-42; Favalaro, *L'Esercito Veneziano del '700*, 57-58; L. Čoralčić – N. Balić Nižić, *Iz hrvatske vojne povijesti*, 73-74.

⁴ A. Berlam, *Le milizie dalmatiche*, 56-58; E. Concina, *Le trionfanti et invittissime armate*, 29-41; F. P. Favalaro, *L'Esercito Veneziano*, 100-103; L. Čoralčić – N. Balić Nižić, *Iz hrvatske vojne povijesti – Croati a cavallo i Soldati Albanesi*, 71-130.

ske postrojbe (*Reggimenti e compagnie italiane*, 1668. – 1797.), prekomorske pješачke postrojbe (*Reggimenti e compagnie oltramaroni*, 1604. – 1797.), hrvatske konjaničke postrojbe (*Cavalleria Croati*, 1700. – 1797.), postrojbe kirasira (*Cavalleria corazzieri*, 1715. – 1797.), mješovite postrojbe (*Compagnie sciolte*, 1741. – 1795.), postrojbe draguna (*Cavalleria dragoni*, 1702. – 1797.) te topničke postrojbe (*Artiglieria*, 1652. – 1797.). Za proučavanje udjela vojnika i časnika zavičajem s istočnoga Jadrana, ali i s drugih područja od srednje Europe do Grčke u navedenim mletačkim borbenim jedinicama od posebne su važnosti postrojbe pješaka (*Fanti oltramaroni*) i hrvatske konjice (*Cavalleria Croati* ili *Croati a cavallo*), iako treba napomenuti da je njihov udio bio prisutan i u drugim vojnim snagama.⁵

⁵ Spomenuto gradivo iz mletačkoga arhiva autorica ovoga rada koristila je u nekim prethodnim radovima (samostalno ili u suautorstvu). Usporedi: L. Čoralić – Maja Katušić, Andrija Mladinić i Mihovil Anđelo Filiberi – časnici postrojbe *Croati a cavallo* (iz društvene i vojne povijesti Dalmacije u XVIII. stoljeću). Zagreb: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 2009: br. 37, 247-282; L. Čoralić – M. Katušić, Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice – mletački general Marko Antun Bubić (1735. – 1802.). Zagreb: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 2010: br. 28, 139-172; L. Čoralić – M. Katušić, Crnogorac Rade Maina – mletački general u Zadru (druga polovica XVIII. st.). Zagreb: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest 2010: br. 39, 125-152; L. Čoralić – M. Katušić, Peraštanin Tripun Štukanović – pukovnik mletačkih oltramaronina (druga polovica 18. st.). Zagreb – Dubrovnik: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 2012: br. 50, 385-410; L. Čoralić, Od zapovjednika hrvatske konjice do gorljivih autonomaša – šibenska obitelj Fenzi (XVII. stoljeće – početak XX. stoljeća). Zagreb: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 2011: br. 41, 203-231; L. Čoralić, Crmničanin Marko Đikanović – pukovnik mletačkih prekomorskih postrojbi (*Fanti oltramaroni*). Podgorica: *Istorijski zapisi*, Istorijski institut Crne Gore, 2011: br. 83/3-4, 63-86; L. Čoralić, Mletački pukovnik Ivan Krapović iz Maina (prva polovica 18. stoljeća). Cetinje: *Arhivski zapisi*, Državni arhiv u Cetinju, 2011: br. 18/2 (2011): 81-106; L. Čoralić, Šibenski plemić Nikola Divnić (1654. – 1734.) – pukovnik hrvatske lake konjice (*Cavalleria Croati*). Zagreb – Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2012: br. 54, 125-145; L. Čoralić, Mletački časnik Nikola Visković i sastav vojnoga ljudstva njegove prekomorske pukovnije početkom 18. stoljeća. Zagreb: *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povijesnicu, 2012: br. 65/2, 365-385; L. Čoralić, Zadarski patricij Lujo Detriko (1672. – 1749.) – zapovjednik hrvatske konjice (*Cavalleria Croati*). Zagreb: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 2014: br. 32, 99-129. Usporedi i vrlo uporabljive radove Šime Peričića, Glavari časnici Vojne krajine u Dalmaciji. Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 1993: br. 35, 219-232; Š. Peričić, Neki Dalmatinci – generali stranih vojski. Zagreb – Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2000: br. 42, 195-220.

Prethodno je spomenuto da su jezgru rečenih pješačkih i konjaničkih jedinica činili časnici, dočasnici i vojnici podrijetlom s mletačkih stečevina. Ponajprije su to bili Istrani, Dalmatinci (osobito iz zaleđa gradova dalmatinskih gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita) i Bokelji. Važno je, međutim, napomenuti da su sastav prekomorskih pješaka i konjanika činili i vojnici s nemletačkih dijelova istočnoga Jadrana i iz unutrašnjosti. Stoga u ovim izvorima bilježimo i značajan broj vojnika sa hrvatskoga sjevera (primjerice iz Senja, s područja Like, iz Zagreba), s područja Dubrovačke Republike, iz Bosne i Hercegovine, unutrašnjosti Crne Gore i Albanije, ali i iz udaljenijih europskih zemalja (iz Poljske, Češke, Slovačke, Ugarske, habsburških zemalja). U tim multinacionalno zasnovanim vojnim snagama opažamo tijekom 18. stoljeća i vojnike iz Bosne te će ta tema biti u fokusu ovoga istraživanja.

Kao glavni izvor u istraživanju poslužili su nam prethodno spomenuti spisi mletačke magistrature *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*. Rad se temelji na istraživanjima načinjenim proteklih godina, tijekom kojih je obrađen dio raspoloživog gradiva. Riječ je o uzorku koji iznosi oko 25% od ukupne količine gradiva, a obrađeni su popisi vojnika prema pojedinim pukovnijama, odnosno satnijama unutar njih. S obzirom da se unutar istovjetnog arhivskog fonda velik dio podataka ponavlja (vojnici su unutar pojedinih satnija više puta popisivani te se u bazi podataka iste osobe spominju nekoliko puta), uzorak kojim raspolažemo faktično je postotno mnogo veći te držimo da pruža dovoljnu osnovu za raščlambu i iznošenje znanstveno argumentiranih zaključaka. U sljedećem poglavlju rada predstaviti ćemo temeljne odrednice koje se odnose na udio vojnika s područja Bosne u mletačkim pješačkim jedinicama u 18. stoljeću, razdoblju za koje je navedeno gradivo najpotpunije sačuvano. Razmatrati će se način njihove zabilježbe (spominjanja) u vrelima, opći brojčani parametri (broj zabilježenih vojnika i vremenski raspon njihova spominjanja), vojnički status (činovi i specijalizirane službe), mjesta djelovanja (stacioniranja i popisivanja pojedinih jedinica), zapovjedni kadar, kao i – u skladu s raspoloživosti dostupnog gradiva – neke osobne karakteristike pješaka zavičajem iz Bosne (dob, statura, boja kose i slično). Naposljetku, u prilogu rada tabelarno ćemo predstaviti ovdje raščlanjene vojnike koji su zabilježeni tijekom dosadašnjih istraživanja navedenoga gradiva pohranjenog u mletačkome Državnom arhivu.⁶

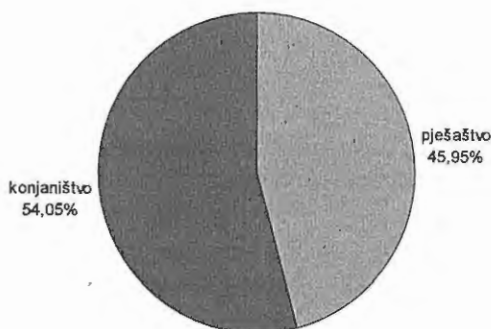
⁶ S obzirom da će u tabelarnom pregledu uz svakog vojnika i njegovu ubilježbu biti navedena točna signatura unutar arhivskoga fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* (broj svežnja, odnosno buste) u nastavku rada nećemo u svim primjerima opterećivati tekst usputnim bilježenjem signature.

Raščlamba arhivskih spisa

Popisivači unovačenih vojnika na prvome su mjestu bilježili osobno ime, prezime i ime oca svakoga pojedinog vojnika. Ovdje je potrebno napomenuti da su upisi vršeni tako da je svaki vojnik prilazio popisivaču i izgovarao tražene podatke te su, nerijetko, prezimena zapisivana iskrivljeno ili netočno. Nadalje, moramo uzeti u obzir i da sva prezimena ne moraju nužno biti istinita. Vojnici koji su pristupali mletačkim pješačkim ili konjaničkim jedinicama često su bile osobe sumnjive prošlosti, nepoželjni u matičnim krajevima te je promjena prezimena i uzimanje novog osobnog identiteta zasigurno bila učestala pojava. Kada je riječ o ovdje razmatranim primjerima, za vojnike iz Bosne popisivači su najčešće koristili – kao oznaku zavičajnoga podrijetla – opći naziv *de Bosnia* (*Bossina*). Uz navedenu opću oznaku podrijetla, za manji je dio vojnika katkada, ali u vrlo malenome broju primjera, naveden i konkretan uži zavičaj, a u ovdje razmatranim primjerima to su gradovi Banja Luka, Jajce i Travnik.⁷

Prethodno provedena raščlamba arhivskih spisa ukazuje nam i na brojčani udio vojnika iz Bosne u mletačkim pješačkim i konjaničkim postrojbama. Prema tim pokazateljima, iz Bosne je u rečenim jedinicama zabilježeno 37 vojnika. Taj broj nije malen uzmemo li u obzir da je riječ o nemletačkome državnom području. Naime, iako su u mletačke prekomorske vojne snage najčešće pristupali vojnici zavičajem iz Istre, Dalmacije i Boke, raščlamba popisa pojedinih satnija (djelatnih unutar pukovnija) zorno posvjedočuje da su postojbe *Fanti oltramarini* i *Cavalleria Croati* vrlo često popunjavali vojnici iz mletačkome državnome području susjednih zemalja i krajeva, vjerojatno često prebjezi s osmanskoga teritorija. Također, a to je vrijedno spomenuti u cilju usporedbe, u rečene su jedinice pristupali i vojnici iz habsburških zemalja. Stoga je brojčani udio vojnika iz Bosne u mletačkim vojnim formacijama moguće usporediti s nekim drugim, također u državnome smislu nemletačkim područjima. Naime, prema dosadašnjoj raščlambi dostupnoga gradiva, s područja Hercegovine je u mletačkim kopnenim postrojbama pribilježeno nešto više od 30 vojnika; iz Senja ih je popisano 40; iz Karlovca, odnosno s područja Karlovačkoga generalata njih 24, s područja Dubrovačke Republike 27, iz grada Zagreba 12 dočim ih je iz Rijeke popisano 18. Stoga, uzimajući prethodno navedeno u obzir, možemo unutar ovoga dijela rada zaključiti kako je prisutnost pješaka i konjanika iz Bosne u voj-

⁷ Iz Banja Luke konjanički je vojnik Danijel Ivanović (1727.), pješak Juro Filipović zavičajem je iz Jajca (1738.), dočim je grad Travnik naveden kao mjesto podrijetla konjanika Petra Grgića (1741.).

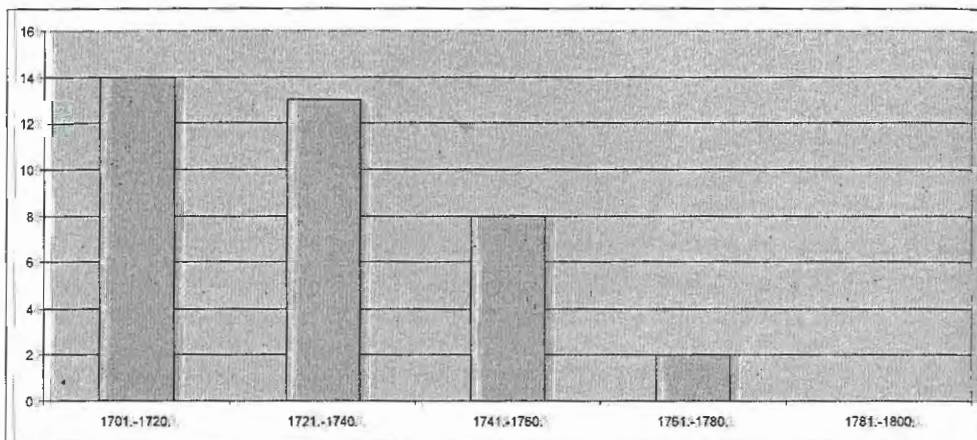
Grafikon 1: Razdioba vojnika iz Bosne
prema pripadnosti pješačkim i konjaničkim postrojbama

nim postrojbama *Fanti oltramarini* i *Cavalleria Croati* bila zapažena te je stoga vrijedna dodatne istraživačke pozornosti i znanstvene obrade.⁸

Vojnici zavičajem iz Bosne u podjednakom su omjeru popunjavali konjaničke (54,05%) i pješačke postrojbe (45,95%) (vidi: *Grafikon 1*). Takav brojčani omjer najčešće nije bio uobičajen u primjeru istraživanja vojnika zavičajem iz drugih krajeva i gradova, bez obzira na njihovu uključenost u mletačke prekomorske stečevine. Naime, pješačkih je pukovnija i njima pripadajućih satnija bilo znatno više od konjaničkih postrojbi,⁹ a istraživanjem navedenoga gradiva poznato nam je i da su satnije unutar pješačkih pukovnija bile brojnije (osam do deset pješačkih satnija po pukovnji naspram pet do sedam konjaničkih satnija). Činjenica da su vojnici iz Bosne u tako velikome broju pristupali elitnim borbenim jedinicama, financijski bitno skupljim, svjedoči da je bila riječ o iskusnim, prokušanim vojnicima čije su sposobnosti nadležne vlasti znale prepoznati i cijiniti. Kada je riječ o obnašanju činova, voj-

⁸ Podrobnije vidi: L. Čoralić, *Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama* (18. stoljeće). Mostar: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 2013: br. 10, 162-182; L. Čoralić, *Vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama zavičajem iz Senja, Karlobaga te s područja Like i Krbave* (18. stoljeće). Senj: *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, 2013: br. 40, 523-546; L. Čoralić, *Riječani u mletačkim prekojadranskim postrojbama* (18. stoljeće). Rijeka: *Rijeka*, Povijesno društvo Rijeka, 2013: br. 18/2, 11-25; L. Čoralić, *Zagrepčani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću*. Zagreb: *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2014: sv. 67/1, 119-127.

⁹ Tijekom 18. stoljeća istovremeno je djelovalo od osam do deset pješačkih pukovnija, naspram tri do četiri pukovnije *Cavalleria Croati*. Usporedi u: F. P. Favalaro, *L'Esercito Veneziano*, 130-142.

Grafikon 2: Vremenski intenzitet spominjanja vojnika iz Bosne u mletačkim kopnenim postrojbama

nike iz Bosne gotovo isključivo bilježimo kao obične vojnike (*fanti, soldati*). Iznimku čini nekoliko pripadnika konjaničkih postrojbi. To su pričuvni kornet (*cornetta riformato*)¹⁰ Stjepan Piljenić i pričuvni zastavnik (*alfier riformato*) Mihovil Pupić, obojica pripadnici pukovnije Nikole Divnića na samome početku 18. stoljeća (zabilježeni su 1709.), kao i obnašatelj specijalizirane službe u konjaničkoj jedinici – trubač (*trombetta*) Petar Gverizin – upisan 1763. godine u pukovniji Franje Buće.

U nastavku istraživanja zanimljivo je osmotriti vremenski okvir zabilježbe vojnika iz Bosne u mletačkim kopnenim postrojbama tijekom 18. stoljeća (vidi: *Grafikon 2*). Očekivano, njihova je najveća brojnost zabilježena unutar dvadesetogodišnjega pratećeg razdoblja od 1701. do 1720. godine. To je razdoblje uoči, tijekom i neposredno nakon Drugoga morejskog rata, kada je Mletačka Republika uključena u svoj posljednji protuosmanski rat. U tome se razdoblju mobiliziraju sve raspoložive vojne snage, a zahvaljujući činjenici da se dio ratnih događanja odvijao i na području zapadne Bosne te u Hercegovini, nije neočekivano da su tamošnji kršćani, osmanski podanici, pristupali u vojne snage pod stijegom svetoga Marka. Značajan broj vojnika zavičajem iz Bosne prisutan je u navedenim rodovima vojske i u razdoblju koje slijedi (od 1721. do 1740. godine), da bi potom – uslijed uspostave i stabiliziranja mirnodopskoga stanja i (sukladno tome) preustroja, odnosno smanjivanja aktivnih vojnih snaga – započeo proces opadanja pješadijskih i konjaničkih pukovnija i satnija te se na razini sveukupnoga uzorka broj pripadnika zavičajnih vojničkih skupina

¹⁰ Kornet – najniži čin u konjaništvu.

izrazito smanjuje. Taj se trend izrazito nastavlja i od 1761. godine (do 1780. godine), da bi u završnome razdoblju (iako je mletačka vlast u posljednjim godinama svoga opstojanja ponovno i po posljednji puta izvršila snažnu mobilizaciju potencijalnih vojnih snaga) spomen vojnika zavičajem iz Bosne potpuno izostao. Stoga, promatrajući udio vojnika iz Bosne u mletačkim kopnenim postrojbama na razini cijeloga 18. stoljeća, možemo zaključiti – prema podacima koji su odraz dosadašnjih istraživanja – da se učestalost njihova spominjanja, posebice u prvim desetljećima stoljeća – u velikoj mjeri poklapa s intenzitetom političkog i vojnog djelovanja Serenissime.

Nadalje, kada je riječ o vremenskome okviru bilježenja ove skupine vojnika, opažamo da su do sada prvi poznati podaci iz 18. stoljeća datirani u 1703. godinu. Riječ je o konjaničkoj pukovnji Antuna Medina u sklopu koje se tada nalazila satnija predvođena drugim pukovnikom (*colonnello in secondo*) Markom Medinom. Satnija je popisana u Grčkoj (Romanija) 20. listopada, a u njoj su tada – kao vojnici podrijetlom iz Bosne – djelovali Jure Mialović, Todor Predavić i Ivan Rumelić. Istoga je dana na istome mjestu popisana i osobna satnija (*compagnia propria*) samoga pukovnika Antuna Medina, a u njoj je kao vojnik iz Bosne zabilježen Bernard Valentić.

„Najmlađi“ dokumenti o vojnicima iz Bosne datiraju u 1763. godinu. Riječ je o pješaku Mihovilu Filipoviću, pripadniku osobne satnije pukovnika Antuna Markovića. Filipović se u popisima bilježi još od 1753. godine, a deset godina potom (8. svibanj 1763.) njegova je postrojba bila stacionirana u Veroni. Iste je godine (25. lipnja) u Mlecima zabilježeno djelovanje već spomenutoga trubača Petra Gverizina, uključenog u satniju konjaničkoga potpukovnika Antuna Duplančića (dio pukovnije Franje Buće).

Brojni su vojnici – pješaci ili konjanici – u pojedinim jedinicama spomenuti samo jednom te njihovu kasniju karijeru prema dosadašnjem stupnju istraživosti gradiva nije moguće podrobnije pratiti. Za nekoliko vojnika iz Bosne ipak je moguće, zahvaljujući kontinuiranoj sačuvanosti popisa, pratiti tijekom njihove vojne službe. Najduži staž među pripadnicima pješaštva imao je također već spominjani Mihovil Filipović (1753. – 1763.), a iz istoga vojnog roda moguće je pratiti i karijeru Ivana Lučića (1738. – 1743., pukovnja Ivana Krapovića) i Marka Blažanovića (1729. – 1734., pukovnja Stjepana Buće). Kada je riječ o pripadnicima *Cavalleria Croati*, prema dosadašnjim saznanjima najduže je karijeru imao Jure Mialović (1703. – 1710.), dočim pet godina vojne službe možemo pratiti u primjerima Todora Predavića i Ivana Rumelića (1703. – 1708.). Svi su oni pripadali pukovnji Antuna Medina, početkom 18. stoljeća stacionirane na mletačkim posjedima u Grčkoj.

Popisivači su katkada, ali ne uvijek redovito i točno, bilježili i osobne fizičke karakteristike pojedinih vojnika. Uzorak kojim raspolazemo nije velik, ali ipak – barem okvirno – pruža osnovna saznanja o dobnoj starosti i izgledu pješaka i konjanika

zavičajem iz Bosne. Prosječna dob pješaka iz Bosne iznosila je 27 godina, pri čemu je potrebno napomenuti da su čak četvorica vojnika (u trenutku jednoga od popisa) bili dvadesetogodišnjaci (Marko Blažanović, Marko Jerković, Frane Lovrić i Marko Žarković), dočim je najstariji pripadnik (iz Bosne) u ovome vojnom rodu bio pedesetogodišnji Josip Rošić. Uzorak kojim raspolažemo za konjanike vrlo je malen. Naime, raspolažemo samo s podacima o starosti dvojice vojnika – Antuna Đurice (s tar 18 godina, pukovnija Nikole Divnića) i Šime Trašulje (40 godina, pukovnija N. Divnića). Stoga je ovdje nužno kazati kako i ova, količinom podataka ipak oskudna i statistički zasigurno necjelovita raščlamba, potvrđuje ono što nam je poznato na osnovi uvida u veću količinu uzoraka (na razini do sada istraženih vojnika sa širega područja istočnoga Jadrana). Činjenica jest da su konjanici redovito bili vojnici u zrelijoj životnoj dobi (prosjek godina iznosio je oko 30), često novačeni u ove elitne jedinice nakon već dužega, višegodišnjeg staža u vojnoj službi u nekim drugim zemljama i krajevima. Nasuprot tome, pješaci su bili brojniji, a u njihove su redove primani i potpuno novi, vojno još neuki mladići, stari najčešće do 25 godina. U tom se, šire razmatranome kontekstu, vojnici iz Bosne uklapaju u opći uzorak dobne strukture mletačkih prekojadranskih kopnenih vojnika u 18. stoljeću.

Popisivači su većinu vojnika percipirali kao osobe srednjega rasta (*ordinario, comun*). U dva su primjera (riječ je o konjanicima Todoru Predaviću i Ivanu Rumeliću) vojnik opisan kao visok (*alto*), konjanik Šime Trašulja opažen je kao nizak (*basso*), dočim je pješak Marko Jerković označen u popisu kao krupan (*disteso*). Stereotipi prilikom iznošenja osobnih fizičkih značajki pojedinih vojnika osobito su prisutni kada je riječ o podatku koji se odnosi na boju kose. Popisivači su, naime, većinu vojnika opisivali kao smeđokose (*castagno*). Samo u dva primjera vojnici iz Bosne navedeni su u popisu satnije kao crnokosi (*nero*), a to su Marko Blažanović i Stipan Smoljašić.

Naposljetku, kada je riječ o pripadnicima konjaničkih jedinica, popisivači su bilježili boju njihovih konja zaduženih za obavljanje aktivne vojne službe u satniji. Prednjače dorati (*bai, baio*), rjeđe se spominju riđani (*saur, sauro, fulvo*) i si vci (*lear, leardo*), a tek u jednome primjeru zaduženi konj je vranac (*mor, moro*). Zanimljivo je (ali i očekivano), u primjeru konjanika čiju vojnu karijeru možemo pratiti nekoliko uzastopnih godina, kako je s vremenom dolazilo do promjena konja. Tako je Jure Mialović, prerna popisu načinjenom u Grčkoj 1703. godine, zauživao dorata, a sedam godina potom (satnija je također bila stacionirana u Grčkoj) njegov je konj bio vranac. Na istome je mjestu od 1703. godine djelovao Bernard Valentić, odgo vran za riđana, da bi nekoliko godina poslije (1707.) zaduživao sivca.

U svima se popisima pripadnika pojedine satnije redovito navodi njezin zapovjednik, kao i pukovnik. Upravo nam pregled pukovnika i drugih časnika (bojnika, kapetana) koji su zapovijedali ovdje raščlanjenim pješacima i konjanicima otkriva niz imena zapaženih onovremenih mletačkih vojnih zapovjednika zavičajem s istočne obale Jadrana. Neki od njih isprva se spominju kao kapetani satnija, s vremenom bivaju promaknuti u pukovnike, a neki su u završnoj etapi vojne karijere postali generali. Navođenje njihovih imena svojevrсна je retrospektiva znamenitih časnika zavičajem s istočnoga Jadrana koji su pod stijegom svetoga Marka stekli najveća postignuća. Radi boljeg razumijevanja konteksta djelovanja vojnika iz Bosne u mletačkim kopnenim postrojbama osnovne podatke o tim visokim vojnim časnicima (obiteljsko podrijetlo, činovi, upute na odgovarajuće izvore i historiografska saznanja) vrijedi navesti nešto detaljnije. Kada je riječ o konjaničkim postrojbama, važnošću čina na prvome se mjestu izdvajaju Zadranjci, mahom odvjetci tamošnjih uglednih i drevnih plemićkih obitelji. To su pukovnik Lujo Detriko (1670. – 1749.), posljednji muški potomak srednjovjekovne zadarske plemićke obitelji, istaknuti sudionik Morejskoga rata (bitke kod Knina, Imotskog, Herceg Novog, Bara i Ulcinja) i na kraju karijere obnašatelj generalskoga čina.¹¹ Zadarski je plemić bio i Šimun Nassi, sudionik Morejskoga rata i rata od 1714. do 1718. godine te od 1713. godine pukovnik u *Cavalleria Croati*,¹² dočim se iz obitelji Benja bilježi boжник te potom pukovnik Franjo.¹³ Koncem 17. i u prvim desetljećima 18. stoljeća vojno je izrazito djelatlan šibenski plemić Nikola Divnić (1645. – 1734.), u vrijeme Morejskoga rata gubernadur Skradina; od 1685. godine zapovjednik na mletačko-osmanskoj granici u Dalmaciji; konjanički kapetan od 1690., potom boжник (1703.) i od 1707. pukovnik. Tijekom Drugoga morejskog rata sudjelovao je u borbama oko Livna, u osvajanju Imotskog

¹¹ Osnovne podatke o Luju Detriku vidi u: Carl Georg Friedrich Heyer von Rosenfeld, *Der Adel des Königreichs Dalmatien*. Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe, 1873 (pretisak: Zagreb Golden marketing, 1995), 39; G. Sabalich, *La Dalmazia guerriera*, 292; *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža (gl. ur. Trpimir Macan), 1993, 339 (tekst: Tatjana Radauš i Josip Vrandečić); Š. Peričić, *Neki Dalmatinci – generali stranih vojski*, 199; L. Čoralić, *Zadarski patricij Lujo Detriko*, 99-109. Gradivo o višedesetljetnom djelovanju Luje Detrika u činu pukovnika pohranjeno je u ASV, *Inquisitori... pubblici ruoli*, b. 801-806.

¹² Detaljnije vidi u: L. Čoralić, *Zadarski patricij Šimun Nassi*, 7-31. Gradivo o djelovanju Šimuna Nassija u činu pukovnika pohranjeno je u ASV, *Inquisitori... pubblici ruoli*, b. 824-825.

¹³ Gradivo o djelovanju Franje Benje u činu bojnika pohranjeno je u ASV, *Inquisitori... pubblici ruoli*, b. 801, 808.

te u pohodu na područje Albanije. Investiturom je stekao zemljišne posjede u okolici Skradina, a vojničku je karijeru okončao na mletačkim posjedima u Venetu.¹⁴

U prvim je desetljećima 18. stoljeća zapaženo djelovanje časnika iz obitelji Radoš (plemstvo Trogira). To su Juraj Radoš (oko 1661. – 1731.), pukovnik od 1719. godine te Lovro Radoš, kapetan i potom konjanički bojnik u prvoj polovici 18. stoljeća.¹⁵

Hrvatskim konjaničkim pukovnijama zapovijedali su – uz Dalmatince – i časnici zavičajem iz Boke. Vojnici iz Bosne tako se bilježe u sastavu pukovnije uglednoga kotorskog plemića Franje Buće¹⁶ te *conte*-a Antuna Medina s područja Paštrovića.¹⁷

Kada je riječ o zapovjednicima pješačkih postrojbi, na prvome mjestu među dalmatinskim visokim časnicima potrebno je izdvojiti Ivana Antuna Kumbata (Kumbatović, *Combat*, *Combati*) i njegova sina Antuna, zavičajem iz Kaštela, djelatnih u prvoj polovici 18. stoljeća.¹⁸ Kao zapovjednici pješačkih satnija u kojima su djelovali vojnici zavičajem iz Bosne izdvajaju se još Stjepan Buća (*Bucchia*) čije se vojno dje-

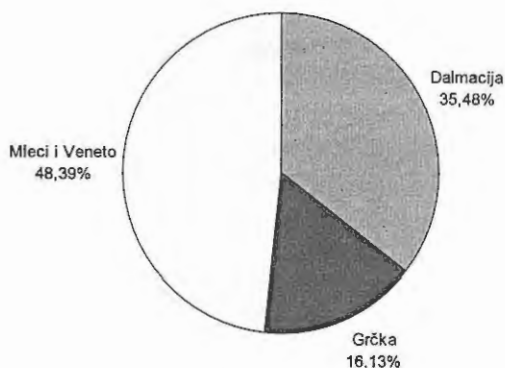
¹⁴ Podrobnije vidi: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, 415-416 (tekst: L. Čoralić i T. Radauš); L. Čoralić, Šibenski plemić Nikola Divnić, 125-145. Gradivo o djelovanju Nikole Divnića u činu pukovnika hrvatske konjice vidi u: ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 807-809.

¹⁵ Gradivo o vojnome djelovanju Jurja i Lovre Radoša pohranjeno je u ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 774-775, 804-806, 824-826.

¹⁶ Franjo Buća je koncem karijere bio glavni zapovjednik hrvatskoga konjaništva (*sargente maggiore di battaglia e soprintendente alla cavalleria*). Gradivo o njegovu vojnome djelovanju u činu pukovnika (od sredine 18. stoljeća do oko 1775. godine) pohranjeno je u ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 782-786.

¹⁷ Gradivo o djelovanju Antuna Medina u činu pukovnika hrvatske konjice (prva desetljeća 18. stoljeća) pohranjeno je u ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 821-823.

¹⁸ Ivan Antun Kumbat (Kombat, Kumbatović) rođen je u Dalmaciji (Kaštel-Štafilić) u drugoj polovici 17. stoljeća. Težakoga je podrijetla, a prvotno je služio na mletačkoj galiji. Godine 1711. bilježi se kao kapetan; 1716. imenovan je pješačkim pukovnikom, potom brigadirom, a nakon Požarevačkoga mira 1718. general-bojnikom. Od 1718. do 1744. godine zapovijedao je mletačkom pješačkom pukovnijom na Krfu. Umro je na Krfu (1744.), a koncem života nagrađen je i naslovom *conte*. Njegov je sin Antun također zapovijedao mletačkim pješačkim pukovnijama (od oko 1744. do smrti 1749. godine). Podrobnije vidi: Giuseppe Ferrari Cupilli, *Cenni biografici di alcuni uomini illustri della Dalmazia*. Zara: Tipografia S. Artale, 1887, 49-52; G. Sabalich, *Huomeni d'arme di Dalmazia*, 42; Š. Peričić, Neki Dalmatinci – generali stranih vojski, 199-201; *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža (gl. ur. Trpimir Macan), 2013, 375 (tekst: L. Čoralić i M. Katušić). Gradivo o djelovanju Ivana Antuna i Antuna Kumbata u činu pukovnika vidi u: ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 546-550.

Grafikon 3: Mjesta djelovanja (popisivanja) satnija u kojima su zabilježeni vojnici iz Bosne

lovanje zbivalo tijekom prvih četrdesetak godina 18. stoljeća,¹⁹ vojni inženjer i pukovnik Antun Marković,²⁰ podrijetlom vjerojatno iz Budve te Crnogorac Ivan Krapović s područja Maina.²¹

U završnome dijelu rada ukazati ćemo na smještaj, odnosno mobilnost satnija unutar kojih su zabilježeni vojnici iz Bosne. Naime, satnije pojedinih mletačkih pješaćkih i konjaničkih pukovnija bile su tijekom 18. stoljeća, a osobito nakon okončanja posljednjega mletačko-osmanskog rata, stacionirane u glavnim vojnim uporišnim točkama Serenissime. To su gradovi-utvrde duž mletačkog kopnenog posjeda diljem Veneta, odnosno terraferme (Mleci – Lido, Padova, Treviso, Palmanova, Verona, Bergamo, Udine i druga), vodeća uporišta duž istočnoga Jadrana (Zadar, Split, Kotor) te nakon Požarevačkoga mira 1718. godine preostale mletačke stečevine u Grčkoj. Jedinice su, kako vrela svjedoče, bile vrlo mobilne te se pojedine satnije unutar malog broja godina bilježe na raznim lokacijama. Statistički promatrano (vidi: *Grafikon 3*) pretežit broj ovdje promatranih satnija bio je stacioniran diljem

¹⁹ Gradivo o djelovanju Stjepana Buće u činu pukovnika pohranjeno je u: ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 501-510.

²⁰ Podrobnije biografske podatke vidi u: Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike: inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*. Split: Književni krug, 2013, 203-205. Gradivo o djelovanju Antuna Markovića u činu pukovnika pohranjeno je u: ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 635-639.

²¹ Podrobnije vidi: L. Čoralić, *Mletački pukovnik Ivan Krapović iz Maina*, 81-106. Gradivo o Krapovićevu djelovanju u činu pukovnika (tridesete i četrdesete godine 18. stoljeća) pohranjeno je u ASV, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 600A, 629-633.

mletačkih posjeda na terrafermi (48,39%). Pri tome – na razini cjelokupnog uzorka (i pješačkih i konjaničkih snaga) – prednjače sami Mleci, odnosno tamošnja vojna baza na Lidu, mjestu iz kojega su se unovačeni vojnici upućivali na druga vojna odredišta duž Veneta. Osim glavnoga grada Privredre Republike, vojnici iz Bosne bilježe se još i u Bresciji, Padovi, Veroni, Bergamu, Rovigu i u utvrdi Salò. Značajan broj satnija koje su osnova ovdje istraživanoga uzorka bio je popisani u Dalmaciji (35,48%) i tu je prije svega riječ o Zadru (ili njegovoj neposrednoj otočnoj okolini) – glavnom gradu te mletačke pokrajine. Naposljetku, sa 16,14% vojnici iz Bosne zabilježeni su u Grčkoj.

Zaključak

Mletačke prekojadranske kopnene postrojbe pješaka (*Fanti oltramarini*) i konjanika (*Croati a cavallo*, *Cavalleria Croati*) u ranome novom vijeku pretežito su bile novačene duž stečevina Serenissime od Istre do Boke kotorske. Istrani iz gradskih naselja i ruralne unutrašnjosti, Dalmatinci iz vodećih gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita te osobito oni iz novoosvojenih područja (*Acquisto nuovo*, *Acquisto novissimo*), kao i Bokelji, Paštovići i Budvani, najučestalija su mjesta podrijetla časnika, dočasnika i običnih vojnika u navedenim vojnim snagama. Arhivsko gradivo, međutim, pokazuje kako su u prekomorskom pješaštvu i konjaništvu primjetno bili prisutni i vojnici iz nemletačkih krajeva. Ponajprije su to istočnojadranskome uzmorju susjedna područja sjeverne Hrvatske (Senj, Karlobag, Lika, područje Karlovačkoga generalata), Bosna i Hercegovina, unutrašnjost Crne Gore i sjeverna Albanija, ali je opažena i zastupljenost Talijana (Veneto) i vojnika iz niza zemalja duž zapadne, središnje i (jugo)istočne Europe.

U ovome je radu u žarištu istraživanja bila upravo jedna takva, nemletačka vojnička skupina, prisutna u profesionalnim jedinicama Mletačke Republike tijekom čitavoga 18. stoljeća. To su vojnici koji se u izvorima označavaju *de Bosnia* (rjeđe su imenovani prema zavičajnom gradu) te dakle potječu s teritorija u sastavu Osmanškoga Carstva. Istraživanje povijesti, tjeka djelovanja vojnika iz Bosne u mletačkoj kopnenoj vojnoj službi provedeno je na osnovu višegodišnje raščlambe gradiva iz Archivio di Stato di Venezia, točnije fonda magistrature zadužene za novačenje i grupiranje rečenih jedinica. Prema dobivenim pokazateljima, u mletačkim je kopnenim snagama tijekom 18. stoljeća zabilježeno 37 vojnika, što je – uzimajući u obzir činjenicu da je riječ o nemletačkome državnom području – brojka koja nije male na i zasigurno je možemo držati vrijednom istraživačke pozornosti. Brojčano su nešto više bili prisutni u elitnim satnijama i pukovnijama *Cavalleria Croati* što posvjedočuje o njihovoj vojnoj vrsnoći i prepoznatljivosti. Učestalije se spominju u prvim

desetljećima 18. stoljeća, posebice u vremenu prije, tijekom trajanja i nakon okončanja Drugoga morejskog rata. Prema kraju stoljeća, sukladno smanjivanju mletačkih aktivnih kopnenih snaga, broj vojnika iz Bosne naglo opada i u završnim desetljećima opstojanja Serenissime – prema uzorku kojim za sada raspoložemo – potpuno je iščezao. Vojnici iz Bosne u izvorima se poglavito bilježe kao obični vojnici – tek rjeđe kao nositelji nižih činova ili obnašatelji nekih specijaliziranih službi u jedinici (glazbena pratnja).

Pukovnije i satnije u kojima su djelovali vodili su ponajprije dalmatinski i bokejski časnici, najčešće odvjetci uglednih plemićkih obitelji koje su pokoljenjima davale Serenissimi visok časnički kadar. Njihove su jedinice u najvećemu broju bile stacionirane duž mletačkih posjeda u Venetu, glavnom gradu Dalmacije Zadru te u Grčkoj.

Na kraju je moguće, na osnovu raspoloživog uzorka, donijeti i svojevrsni “fotobot” prosječnog vojnika iz Bosne u mletačkoj vojnoj službi 18. stoljeća. To je pjesnik star između 20 i 25 godina ili konjanik u kasnim dvadesetim, smeđokos je i srednjega je rasta, a dužina njegove vojne službe trajala je – osobito u ratnom i poratnom vremenu – i po desetak godina.

Sveukupno možemo zaključiti da su vojnici kopnenih postrojbi zavičajem iz Bosne činili tijekom 18. stoljeća istraživačke pažnje vrijedan dio mletačkoga prekomorskog ljudstva, uklapajući se u opću sliku i predodžbu o udjelu stanovnika sa šireg poteza istočnojadranske obale u vojnim snagama tada još uvijek moćne Republike svetoga Marka. Zasigurno će neka buduća istraživanja ove teme, ponajprije zasnovana na uvidu u gradivo iz mletačkoga i zadarskog arhiva, ovdje prezentirane rezultate i dodatno potvrditi ■

PRILOG:

Popis vojnika iz Bosne zabilježenih u mletačkim pješačkim i konjaničkim postrojbama tijekom 18. stoljeća²²

²² Vojnici se navode abecednim slijedom, a uz osnovne podatke (prezime, ime, ime oca, zavičajno podrijetlo), navode se satnije (*compagnia*) i pukovnije (*reggimento*) unutar kojih su djelovali, vojni čin, osobne karakteristike (dob, stas, boja kose), podaci o konjima (za pripadnike konjaničkih postrojbi), mjesto i datum popisivanja te signatura (broj svežnja, odnosno buste) unutar arhivskoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Archivio di Stato di Venezia.

SOLDIERS FROM BOSNIA IN THE VENETIAN OVERSEAS ARMY UNITS IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Summary

In the focus of the research attention of the article are presence and agency of soldiers originating from Bosnia in Venetian army forces (infantry and cavalry) in the eighteenth century. It deals primarily with the infantry (*Fanti oltramaroni*) and cavalry units (*Cavalleria Croati, Croati a cavallo*) which were in the first place manned by the soldiers originating from the Venetian acquisitions in Istria, Dalmatia and Boka Kotorska (the Gulf of Kotor), but among them there are also mentioned a considerable proportion of soldiers coming from other areas (Northern Croatia, countries of Western and Central Europe, Albania, Greece, Montenegro). The article is based on the analysis of sources from the *Archivio di Stato di Venezia* (more precisely, of the archival series of the *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*), charged with recruitment and repositioning of the aforementioned army units alongside Venetian possessions. On the basis of studied documents (the lists containing data on the soldiers according to the regiments and to them belonging companies), the way how soldiers from Bosnia are mentioned in the sources, the intensity of their mentioning in the sources, proportion of those belonging to the infantry and those belonging to cavalry, and their personal characteristics (age, stature, colour of hair) are discussed, and their military commanders and places where the units in which they served were stationed are listed. The conclusion reached after the analysis of the documents shows that the soldiers from Bosnia made a noteworthy segment of Venetian sources, worth of further research, even though they cannot be compared in numbers with those much more numerous groups coming from Istria, Dalmatia and Boka Kotorska. At the end of the article, as an appendix, the full list of hitherto found and studied soldiers from Bosnia in the aforementioned Venetian professional military units is given ■

(Translated by author)

Izvori i literatura

Izvori

- Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli

Literatura

- Berlam, Arduino, *Le milizie dalmatiche della Serenissima*. Roma: *Rivista dalmatica*, Associazione nazionale dalmata, 1935: br. 16/1, 47-58.
- Bertoša, Miroslav, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb: Antibarbarus, 2002.
- Bilić, Darka, *Inženjeri u službi Mletačke Republike: inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*. Split: Književni krug, 2013.
- Concina, Ennio, *Le trionfanti et invittissime armate Venete*. Venezia: Filippi editore, 1972.
- Čoralčić, Lovorka, *Od zapovjednika hrvatske konjice do gorljivih autonomaša – šibenska obitelj Fenzi (XVII. stoljeće – početak XX. stoljeća)*. Zagreb: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 2011: br. 41, 203-231.
- Čoralčić, Lovorka, Crmničanin Marko Đikanović – pukovnik mletačkih prekomorskih postrojbi (*Fanti oltramarini*). Podgorica: *Istorijski zapisi*, Istorijski institut Cme Gore, 2011: br. 83/3-4, 63-86.
- Čoralčić, Lovorka, Mletački pukovnik Ivan Krapović iz Maina (prva polovica 18. stoljeća). Cetinje: *Arhivski zapisi*, Državni arhiv u Cetinju, 2011: br. 18/2, 81-106.
- Čoralčić, Lovorka, Šibenski plemić Nikola Divnić (1654. – 1734.) – pukovnik hrvatske lake konjice (*Cavalleria Croati*). Zagreb – Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2012: br. 54, 125-145.
- Čoralčić, Lovorka, Mletački časnik Nikola Visković i sastav vojnoga ljudstva njegove prekomorske pukovnije početkom 18. stoljeća. Zagreb: *Històrijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2012: br. 65/2, 365-385.
- Čoralčić, Lovorka, *Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)*. Mostar: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 2013: br. 10, 162-182.
- Čoralčić, Lovorka, *Vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama za vičajem iz Senja, Karlobaga te s područja Like i Krbave (18. stoljeće)*. Senj: *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, 2013: br. 40, 523-546.
- Čoralčić, Lovorka, *Riječani u mletačkim prekojadranskim postrojbama (18. stoljeće)*. Rijeka: *Rijeka*, Povijesno društvo Rijeka, 2013: br. 18/2, 11-25.

- Čoralić, Lovorka, Zagrepčani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. Zagreb: *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2014, br. 67/1, 119-127.
- Čoralić, Lovorka, Zadarski patricij Lujo Detriko (1672. – 1749.) – zapovjednik hrvatske konjice (*Cavalleria Croati*). Zagreb: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 2014; br. 32, 99-129.
- Čoralić, Lovorka – Balić Nižić, Nédjeljka, Iz hrvatske vojne povijesti – *Croati a cavallo* i *Soldati Albanesi*, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII stoljeća. Zagreb: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* (2006.); br. 24, 71-130.
- Čoralić, Lovorka – Katušić, Maja, Andrija Mladinić i Mihovil Anđelo Filiberi – časnici postrojbe *Croati a cavallo* (iz društvene i vojne povijesti Dalmacije u XVIII stoljeću). Zagreb: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 2009; br. 37, 247-282.
- Čoralić, Lovorka – Katušić, Maja, Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice – mletački general Marko Antun Bubić (1735. – 1802.). Zagreb: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 2010; br. 28, 139-172.
- Čoralić, Lovorka – Katušić, Maja, Crnogorac Rade Maina – mletački general u Zadru (druga polovica XVIII st.). Zagreb: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 2010; br. 39, 125-152.
- Čoralić, Lovorka – Katušić, Maja, Peraštanin Tripun Štukanović – pukovnik mletačkih oltramarina (druga polovica 18. st.). Zagreb – Dubrovnik: *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 2012; br. 50, 385-410.
- Fav alro, Francesco Paolo, *L'Esercito Veneziano del '700: Ricerche e schizzi*. Venezia: Filippi editore, 1995.
- Ferrari Cupilli, Giuseppe, *Cenni biografici di alcuni uomini illustri della Dalmazia*. Zara: Tipografia S. Artale, 1887.
- Hile, John R., *L'organizzazione militare di Venezia nel '500*. Roma: Jouvence, 1990.
- Heyer von Rosenfeld, Carl Georg Friedrich, *Der Adel des Königreichs Dalmatien*. Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe, 1873. (pretpisak: Zagreb: Golden marketing, 1995).
- ³ *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža (gl. ur. Trpimir Macan), 1993.
- *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža (gl. ur. Trpimir Macan), 2013.
- Madunić, Domagoj, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645 – 1669)*. Doktorska disertacija obranjena 2012. pri Central European University, Budimpešta.

- Markulin, Nikola, Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.). Zagreb – Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2014: br. 56, 91-142.
- Mayhew, Tea, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*. Roma: Viella, 2008.
- Mayhew, Tea, Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645-1669). U: *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. Drago Roksanđić i Damir Agičić), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Odsjek za povijest), 2009, 243-262.
- Peričić, Šime, Glavari i časnici Vojne krajine u Dalmaciji. Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 1993: br. 35, 219-232.
- Peričić, Šime, Neki Dalmatinci – generali stranih vojski. Zagreb – Zadar: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2000: br. 42, 195-220.
- Sabalich, Giuseppe, *Huomeni d'arme di Dalmazia*. Zara: Tipografija S. Artale, 1909.
- Sabalich, Giuseppe, *La Dalmazia guerriera*. Roma: *Archivio storico per la Dalmazia*, anno III, vol. V, fasc. 30 (1928), 279-300.
- Vrandečić, Josip, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet u Splitu (Odsjek za povijest), 2013.

UDK 341.76 (497.6) "1910/1918"
327(497.6:560) "1910/1918"
Izvorni naučni rad

CARSKI OSMANSKI GENERALNI KONZULAT U SARAJEVU (1910-1918)

Amila Kasumović
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Autorica, na osnovu građe koja se čuva u fondovima Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade-opći i prezidijalni spisi, Arhiva Bosne i Hercegovine, nastoji utvrditi kako se dinamika diplomatskih odnosa između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva nakon 1908. godine odrazila na njihov odnos prema Bosni i Hercegovini. Rad ima za cilj prikazati otvaranje Carskog osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu 1910. godine, potom dati osvrt na pravnu podlogu za djelovanje ovog konzulata u Sarajevu, te analizirati aktivnost osmanskih konzula i njihov odnos s lokalnim organima uprave.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Austro-Ugarska, Osmansko carstvo, konzulat, Suad Bey, Ressoul Effendi.

Abstract: Based on the sources preserved in the fonds of the Common ministry of finances and the Provincial government – general and presidial records, of the Archives of Bosnia and Herzegovina, the author has attempted to confirm how the dynamics of diplomatic relations between Austro-Hungary and the Ottoman Empire after 1908 reflected on their relation towards Bosnia and Herzegovina. The paper aims to present the opening of the Imperial Ottoman general consulate in Sarajevo in 1910, review the legal basis for functioning of this consulate and to analyze the activities of Ottoman consuls and their relations with local authorities.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Austro-Hungary, Ottoman Empire, consulate, Suad Bey, Ressoul Effendi.

Povijest diplomatskih odnosa Osmanskog carstva i Habsburške monarhije od ranog novog vijeka do sumraka „dugog“ 19. stoljeća je povijest promjeni sklonih diplomatskih diskursa. Do kraja 17. stoljeća je odnos dvije spomenute sile počivao na nasilju i ratovima koje su u Habsburškoj monarhiji izazivale osjećaj „ugroženosti od Turaka“. Potom se svijest o osmanskom neprijatelju promijenila u 18. stoljeću: nametnuta je tendencija da se Monarhija širi u pravcu jugoistočne Evrope. Ta tendencija je ostala prisutna i u 19. stoljeću, ali je nakon Nagodbe (1867) Monarhija bila sklona igrati dvostruku igru prema Osmanskom carstvu: s jedne strane, još uvijek je bila prisutna težnja ka ekspanziji, ali, s druge strane, iz straha od moćne Rusije, artikulirana je želja da se stabilizira Osmansko carstvo i očuva *status quo* na Balkanu. Posljedni pravac u vanjskoj politici Monarhije napušten je u periodu 1876-1878. godine. Berlinskim kongresom (1878) su ograničeni apetiti Rusije, te, makar dijelom, ostvarena habsburška ideja o prodiranju na istok.¹

Uloga Bosne i Hercegovine u diplomatskim odnosima Austro-Ugarske i Osmanskog carstva u periodu od 1878. do 1909. je bila ambivalentna. S jedne strane, ona je predstavljala „sjeme razdora“ koje se manifestiralo zategnutim odnosima između dvije sile; s druge strane, ona je bila spona, budući da je nejasno definirani član 25 Berlinskog ugovora iz 1878. kojim je Monarhiji omogućeno da okupira Bosnu i Hercegovinu i njome upravlja, ostavio otvorenim pitanje koji vladar bi trebao imati pravo suvereniteta u Bosni i Hercegovini: sultan ili car.²

Iako ni odredbe Berlinskog kongresa, ni Aprilska konvencija iz 1879, kojom su Monarhija i Osmansko carstvo trebale određenije definirati status okupiranog područja, nisu zadirali u prava sultanova suvereniteta, bilo je jasno da austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini ide u pravcu jačanja utjecaja Monarhije. Nova uprava u Bosni i Hercegovini je bila svjesna psihološkog efekta koji je okupacija mogla ostaviti na stanovništvo Bosne, a naročito na muslimane, te je posebno oprezno postupala u svim pitanjima vezanim za religiju i običaje muslimana. Ipak, Aprilskom

¹ Poglediti više u: Horst Haselsteiner, *Bosnien-Hercegovina. Orientkrise und Südslavische Frage*. Böhlau, Wien-Köln-Weimar: 1996. Navedeno prema: Stijn Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis, 2013, 38-39.

² Ne treba zanemariti ni činjenicu da su na dan potpisivanja Berlinskog ugovora, 13. jula 1878. godine, osmanski delegati primili pismenu izjavu od strane austrougarskih predstavnika u kojoj je stajalo da sultanova suverena prava na Bosnu i Hercegovinu neće pretrpjeti nikakve povrede faktom okupacije i da će se okupacija smatrati privremenom. Zijad Šehić, *Aneksiona kriza 1908-1909. u svjetlu evropske historiografije*, Rukopis magistraske radnje odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1990, 18-19.

konvencijom je bilo jasno određeno da sultan može ostati još samo duhovni vođa muslimana.³ Islam više nije bio državna, vladajuća religija u Bosni i Hercegovini i u narednim godinama se Monarhija grčevito borila da se Osmansko carstvo što manje upliće u „muslimansko pitanje“ na okupiranom području. Austrougarska uprava je saveznika pronašla u austrofilski raspoloženim krugovima muslimanske elite, te su bosanski muslimani 1882. godine dobili vlastitu islamsku hijerarhiju u zemlji, neovisnu o Istanbulu. Istina, to nije značilo prekidanje veza sa zemljom koju su muslimani smatrali svojom „maticom“ i kojoj su se rado vraćali, bilo da su tamo odlazili na školovanje, poslom ili su se odlučivali za trajno naseljavanje na tlu Osman-skog carstva.⁴

Sve do aneksije Bosne i Hercegovine, proglašene 5. oktobra 1908. godine,⁵ pravni položaj ove zemlje je predstavljao anomaliju koju pravna struka nije mogla

³ (...) Der Name Seiner Majestät des Sultans wird in den öffentlichen Gebeten der Mohammedaner wie bisher gennant werden. Insoweit es üblich ist, die ottomanische Flagge auf den Minareten aufzuhissen, wird dieser Brauch respectirt werden.“ Convention zwischen Oesterreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879, Artikel 2., *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880*, Band I, Wien 1880, 5. Iscrpan prikaz i analizu mentalnog stanja muslimana, njihovih strahova, težnji i ideja netom nakon okupacije daje Nusret Šehić. Više: Nusret Šehić, *Politički razvitak muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, ANU BiH, 1987, 245-296.

⁴ Treba, ipak imati u vidu, da je identitet konstrukt koji mi, ljudi sadašnjice, vođeni vlastitim promišljanjima o istom, često *učitavamo* u narative iz prošlosti, ili, konkretno, u narative iz austrougarskog perioda. Identitet muslimana u austrougarskom periodu u Bosni i Hercegovini bi mogao biti oslikan na desetak različitih, potpuno legitimnih, načina. Tako se može tvrditi da su neki muslimani intelektualci, koji su se školovali u centrima u Monarhiji, bili prosrpski ili prohrvatski orijentirani. S druge strane, neki su vjerovali u ideju panislamizma. No, možda je najinteresantniji i za promišljanje najzazovnijim identitetski obris Muse Ćazima Ćatića koji je „bio najdosljedniji u pogledu svojih religioznih ubjedenja koja je, očigledno, povremeno smatrao kompatibilnim sa srpskom, a neko vrijeme više s hrvatskom nacionalnom identifikacijom, ne zapostavljajući, pak, ni svoju vezanost za Bosnu, islam i osmansku kulturnu baštinu.“ S. Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 311.

⁵ U ljeto 1908. godine Osmansko carstvo je zahvatila Mladoturska revolucija. Mogućnost uvođenja ustava u Carstvu mogla je voditi i polaganju prava na Bosnu i Hercegovinu. Zbog toga su bile ubrzane pripreme za aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. Zijad Šehić, *Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose*, U: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011, 57. Mladoturski pokret je, bar u početku, obećavao konsolidaciju i ozdravljenje integralnog carstva, što je moglo dovesti u pitanje i status Bosne i Hercegovine. Aehrenthal

usaglašeno otkloniti. Aktom aneksije i osmanskim „popuštanjem“ u smislu potpisivanja sporazuma između Osmanskog carstva i Austro-Ugarske 26. 2. 1909. godine,⁶ pravni položaj Bosne i Hercegovine konačno je bio determiniran. Ona je ušla u sastav Monarhije, a formalni sultanov suverenitet nad ovim područjem je okončan. Time je razbijena iluzija da stanovništvo Bosne i Hercegovine uz Osmansko carstvo veže nešto više od sjećanja.⁷

Zbog svega navedenog, osnivanje Carskog osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu 1910. godine predstavlja važan događaj u političkom i simboličnom smislu.⁸ U političkom smislu 1909. godina je označila zaokret u odnosima iz-

je htio iskoristiti slabost Osmanskog carstva i promijeniti status Bosne i Hercegovine. Livia Kardum, *Suton stare Europe-Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009, 37-38. „Na sjednici ugarske vlade od 3. oktobra 1908. Wekerle je ukazao da je zbog proklamacije ustava u Osmanskom carstvu nužno ukinuti privremeni karakter posjeda Bosne i Hercegovine (...)“. Dževad Juzbašić, *Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja zemaljskog ustava (štatuta)*, U: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. Zbornik radova*. (gl. ur. Zijad Šehić). Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011, 92. Pol Dimon i Fransoa Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908, 1923)*, U: *Istorija osmanskog carstva*. (ur. Rober Mantran). Beograd: Clio, 2002, 700.

⁶ Osmansko carstvo je bilo spremno prepustiti Bosnu i Hercegovinu Monarhiji uz određenu novčanu kompenzaciju i dogovor da austrougarske trupe budu povučene iz Novopazarskog sandžaka. Ovaj čin je predstavljao poraz Osmanskog carstva, nespremnog da se nosi s tri ključna pitanja u tom periodu: aneksijom Bosne i Hercegovine, proglašenjem Bugarske nezavisnom i mogućim otcjepljenjem Krete. Alexander Lyon Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923*. Routledge: 2014, 52. U Osmanskom carstvu se više pažnje poklanjalo pitanju Bugarske, nego Bosne i Hercegovine. Zijad Šehić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomacija, Hercegovina*, 13-14, Mostar 2001, 188.

⁷ Istina, prema članu IV Note izmijenjene prilikom predaje ratifikacije protokola potpisanog 26. 2. 1909. između Osmanskog carstva i Austro-Ugarske šejh-ul-islam je imao pravao dodjele investiture bosanskohercegovačkom reis-ul-ulemi. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF) Präs., 1909, br. 1294. Notom je bilo regulirano i pitanje zemaljske pripadnosti svih bosanskohercegovačkih učenika i činovnika koji su, radi školovanja ili službeno, bili prisutni na teritoriju Osmanskog carstva.

⁸ Iako cijenimo da je riječ o vrlo bitnom pitanju, moramo konstatirati da se do sada u bosanskohercegovačkoj historiografiji nije pisalo o otvaranju osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu. Samo se kod Hamdije Kreševljakovića može pronaći kratka bilješka o ovom događaju. Kod Kreševljakovića je konzulovo ime Fuad Sead Bey. Hamdija Kreševljaković, Sarajevo u doba austro-ugarske uprave, U: *Izabrana djela*, IV, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, 257. Podatak o prvom turskom konzulu u Sarajevu, Fuad Sead Beyu, preuzima i Mustafa Imamović u djelu *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Sarajevo, BKC, 1997, 39. Kreševljaković i, vodeći se njime, Imamović

među Austro-Ugarske i Osmanskog carstva, koji se osjećao posebno pred izbijanje Prvog svjetskog rata. Agresivna ruska politika je sve više zbližavala dvije oronule monarhije,⁹ koje su teško mogle pratiti vodeće evropske sile poput Velike Britanije, Njemačke, Francuske i Rusije. U simboličnom smislu, osnivanje Carskog osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu je za domaće, posebno muslimansko stanovništvo, značilo djelomičnu promjenu percepcije Osmanskog carstva: ono sada i zvanično postaje stranom državom koja ima svoje konzularno predstavništvo u Bosni i Hercegovini. Time emotivne spone bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva i Osmanskog carstva nisu bile prekinute, ali su postale opterećene zamršenim pravilima međunarodnih odnosa.

Osmanska diplomatska služba i osnivanje konzulata u Sarajevu

Karlovački mir iz 1699. godine je, na izvjestan način, podstakao nastanak i razvoj osmanske diplomatske službe. Do tada je Osmansko carstvo bilo više orijentirano ka politici izolacionizma, ali se krajem 17. stoljeća došlo do zaključka da vanjska politika Carstva ne može biti previše ovisna o stranim državama. Prekretnica u razvoju osmanske diplomacije se desila u vrijeme Selima III koji je od 1793. godine počeo slati stalne poslanike u evropske gradove.¹⁰ Veliki korak u daljem razvoju osmanske diplomatske službe predstavljalo je osnivanje Biroa za prevođenje 1821.

navode pogrešno ime konzula—Fuad Bey. Međutim, dovoljno je pogledati tekst egzekvaturu u kojem se jasno navodi ime Suad Bey. *Sarajevski list*, br. 252, Sarajevo, 22. oktobar 1910, 1. Naši napori da ustanovimo do kakvih je rezultata po ovom pitanju došla turska historiografija nisu urodili plodom. Postoje brojne studije koje daju pregled razvoja osmanske diplomatske službe, ali nismo mogli pronaći studiju koja se bavi isključivo osmanskim konzulatom u Sarajevu, iako, vjerovatno, postoji obimna građa koja je nastala kao rezultat rada osmanskih konzularnih predstavništava na tlu Monarhije.

⁹ U tom smislu je interesantan susret Malumut Šefket paše, generalnog inspektora makedonskih vilajeta i komandanta Treće turske armije, s izvjesnim dr. Sajtenfeldom, koji je bio blizak civilnom adlatusu Benku. Susret se desio u vozu krajem 1909. godine i tom prilikom je spomenuti paša isticao odlične odnose između Turske i Austro-Ugarske. Hamdija Kapidžić, Mladoturski režim i austrougarske metode suzbijanja oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini-pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine, *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 1972, 423-424. Zapravo je interesantna percepcija jednog osmanskog dužnosnika, čovjeka „iz sistema“ o odnosima Monarhije i Carstva.

¹⁰ M. İpşirli, Osmansko državno uređenje, U: *Historija osmanske države i civilizacije*. I (gl. ur. E. İshanoğlu). Sarajevo: IRCICA/Orijentalni institut u Sarajevu, 2004, 258-259.

godine. Osoblje ovog Biroa, koje je poznavalo brojne strane jezike, predstavljalo je elitu unutar administracije Osmanskog carstva.¹¹ Naredni, veoma značajan korak ka unapređenju osmanske diplomatije je predstavljalo osnivanje Ministarstva vanjskih poslova 1837. godine,¹² što je za posljedicu imalo razvoj prakse izdavanja putovnica stanovnicima Osmanskog carstva.¹³

Izvjestaji osmanskih veleposlanika su bili vrlo značajan izvor informacija o životu u Evropi. Neki od tih izvještaja su štampani samostalno, a neki su, nekada i u skraćenoj verziji, uvrštavani u posebne hronike koje je naručivao osmanski dvor.¹⁴ Konzularni izvještaji su stizali iz vodećih evropskih centara poput Pariza i Londona. Ipak, jedno od najvažnijih osmanskih predstavništava u Evropi je bilo u Beču.¹⁵ Osmansko carstvo je svog predstavnika u Beču imalo od 1797. godine. Gotovo kroz cijelo 19. stoljeće su funkciju osmanskih konzula obavljali nemuslimani, koji su, poput Steria Dumba, bili ujedno i veletrgovci. Pored konzulata u Beču, Osmanlije su imali konzularna predstavništva i u drugim centrima Monarhije (Budimpešti, Dubrovniku itd).¹⁶ Nakon što je riješeno pitanje pravnog položaja Bosne i Hercegovine, otvoreno je i konzularno predstavništvo Osmanskog carstva u Sarajevu.¹⁷

¹¹ Donald Quatqert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press, 2005., 81. Postoji i podatak da je ured formiran 1833. godine. Rhoads Murphey, *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries*. Ashgate Variorum: 2007, 123. O značaju ovog Biroa više kod: Ilber Ortajli, *Najduži vek imperije*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2004., 109, 202.

¹² M. İpşirli, Osmansko državno uređenje, U: *Historija osmanske države i civilizacije*. I (gl. ur. E. İsbanoğlu). Sarajevo: IRCICA/Orijentalni institut u Sarajevu, 2004., 260. Osmanski diplomati su potjecali iz elitnih krugova. Galatasaray Lycée (Mekteb-i Sultani), osnovan 1868, predstavljao je mjesto gdje su se, uglavnom, obrazovali budući uposlenici Ministarstva vanjskih poslova. D. Quatqert, *The Ottoman Empire*, 82.

¹³ Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2010, 62.

¹⁴ Suraiya Farouqhi, *Sultanovi podanici (Kultura i svakodnevnica u Osmanskom carstvu)*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009, 287.

¹⁵ Postoji cijela studija koja govori navedenom u prilog. Roderic H. Davison, Vienna As a Major Ottoman Diplomatic Post in the Nineteenth Century, U: *Habsburgisch-osmanische Beziehungen, Wien 26-30. September 1983*, Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Oesterreichs, 1985, 251-280.

¹⁶ Rudolf Agstner (ed.), *Österreich in Istanbul: K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*. Münste: LIT Verlag, 2010, 110, 117-118.

¹⁷ Mustafa Imamović navodi slijedeće: „Mada je Sarajevo po međunarodnom ugovoru glavni grad jedine turske pokrajine, u njemu nije sjedio turski konzul, niti je osmanska vlada držala.

U početku je osmanska vlada planirala otvoriti konzulate u Sarajevu i Mostaru. O tome je ministra vanjskih poslova Monarhije, Aehrenthala, izvijestio c. i k. ambasador u Istanbulu Pallavicini krajem aprila 1910. godine, sugerirajući u svom izvješću da bi se trebalo dopustiti otvaranje osmanskog konzulata samo u Sarajevu budući da je ovaj grad bio sjedište konzularnih predstavnika svih ostalih stranih zemalja, dok sličnih predstavništava nije bilo u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.¹⁸ C. i kr. Ministarstvo vanjskih poslova i Zajedničko ministarstvo finansija su dijelili stav ambasadora Pallavicinija, te je, u skladu s tim, osmanskoj vladi sugerirano otvaranje samo jednog konzulata sa sjedištem u Sarajevu.¹⁹ Potez osmanske vlasti, koji je išao u pravcu otvaranja konzularnog predstavništva u Bosni i Hercegovini, je bio očekivan. Osmanska vlast je, sigurno, htjela zadržati veze sa područjem koje je nekoć bilo sastavnim dijelom teritorija Osmanskog carstva. Međutim, nije zanemariva ni činjenica da je muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo zahvaćeno procesom iseljavanja prema osmanskom teritoriju, te je u datim okolnostima, konzularno predstavništvo Osmanskog carstva u Sarajevu bilo jako potrebno.²⁰ Tome u prilog ide i činjenica da su se muslimanske deputacije iz Bosne i Hercegovine, koje su u Beč nosile različite peticije, obično sastajale sa osmanskim predstavnicima u Beču

druge diplomatske predstavnike u Bosni.“ M. Imamović, *Pravni položaj*, 39. Smatramo da je jako bitno naglasiti da okupacija Bosne i Hercegovine nije, kako je kasnije potvrđeno i u Aprilskoj konvenciji, ugrozila sultanov suverenitet na ovom području, onda nije postojala potreba da osmanska vlada ima svoje diplomatske predstavnike na teritoriju koji joj, istina čisto formalno, još uvijek pripada. Osmanski konzulat u Bosni i Hercegovini je mogao biti otvoren tek nakon što je pravni status ove zemlje bio jasno definiran i nije imao više provizoran karakter.

¹⁸ Ovo nije bio slučaj u osmanskom periodu. Sarajevo jeste bilo značajan centar i, kao takvo, sjedište različitih konzularnih predstavništava, ali su postojali i vicekonzulati u drugim mjestima u zemlji. Npr. samo je Austro-Ugarska pred kraj osmanske vladavine imala svoja predstavništva u Sarajevu, Banja Luci i Livnu. O ukidanju istih pogledati: Amila Kasumović, *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, 2014, br. 43, 197-211.

¹⁹ ABiH, ZMF Praes, 1910, Br. 631 (C. i k. Ministarstvo vanjskih poslova-Zajedničko ministarstvo finansija, 13. maj 1910).

²⁰ Komparacije radi navest ćemo primjer iseljavanja stanovništva Bosne i Hercegovine nakon Prvog svjetskog rata u SAD. Iako se smatra da ovo iseljavanje nije poprimilo šire razmjere i da se ne može govoriti o iseljeničkom pokretu, Trgovačka komora u Sarajevu je Ministarstvu vanjskih poslova krajem 1920. godine predlagala da se u Sarajevu otvori konzulat SAD u Sarajevu, obzirom da se određeni broj stanovnika Bosne i Hercegovine tamo iseljavao. Nusret Šelić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1991, 350.

ili Pešti. I osmanski konzul u Beču, kao i onaj u Pešti su brižljivo pratili javno mnijenje u Monarhiji, pa i kada je u pitanju Bosna i Hercegovina. Zbog svoje blizine je bio posebno značajan i osmanski konzul u Dubrovniku.²¹

Sve navedeno je išlo u prilog namjeri osmanske vlade da otvori konzulat u Bosni i Hercegovini. Osmanska vlada je u roku od tri mjeseca donijela odluku o osnivanju konzulata prve klase,²² u Sarajevu određivši za konzula prvobitno izvjesnog Kadri Beya. O tome je c. i k. Ministarstvo vanjskih poslova obavijestio osmanski poslanik Rešid 1. augusta, uz izmjenu koja je uslijedila nekoliko dana poslije da će za konzula u Sarajevu ipak biti imenovan Suad Bey, bivši generalni konzul u Nišu. Budući je on u jednom strogo povjerljivom izvještaju bio vrlo pozitivno ocijenjen, c. i k. Ministarstvo vanjskih poslova nije smatralo da otvaranje ovog konzulata treba odgađati.²³ U dopisu koji je ovo ministarstvo poslalo Zajedničkom ministarstvu finansija 21. augusta 1910, vidljiva je značajna promjena u odnosu na prethodne informacije: Suad Bey je bio imenovan za *generalnog* konzula u Sarajevu. Zemaljska vlada, koja je o svemu bila informirana preko Zajedničkog ministarstva finansija, dobila je instrukcije koje su se ticale privremenog priznavanja Suada Beya kao osmanskog generalnog konzula u Sarajevu.²⁴

Činjenica da su konzulati stranih sila u Bosni i Hercegovini, posebno u periodu nakon aneksije, imali sjedišta isključivo u Sarajevu,²⁵ značajna je i može ukazi-

²¹ Leyla Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Reactions in Habsburg Bosnia Herzegovina*. Submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, 2013, 147, 150.

²² Prva sistematska podjela osmanskih konzulata se desila u septembru 1908. godine. Tom prilikom su konzulati bili podijeljeni u četiri kategorije: 1. generalni konzulati, 2. konzulati I klase, 3. konzulati II klase i 4. vicekonzulati. Rudolf Agstner (ed.), *Österreich in Istanbul*, 125

²³ *Isto*, 126.

²⁴ ABiH, ZMF Praes, 1910, Br. 1286 (C. i k. Ministarstvo vanjskih poslova-Zajedničko ministarstvo finansija, priložen dopis od 21. augusta 1910) i 1384 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, priložen dopis od 13. septembra. 1910). Iako je konzulat otvoren zvanično 1910. godine, o tome ne postoji informacija u *Bosnischer Bote* za 1911. godinu. Usp. *Bosnischer Bote*, Sašajevo 1911, 370.

²⁵ Carski osmanski generalni konzulat je u početku, samo privremeno, bio smješten u Džini-noj ulici na broju 32. *Hrvatski dnevnik*, br. 237, 14. 10. 1910, 3. Usp. *Srpska riječ*, br. 214, Sarajevo, 1. (14.) oktobar 1910, 2. Kasnije je konzulat imao sjedište u Karpuzovoj ulici na broju 6. *Bosnischer Bote*, Sarajevo 1912, 471. Iako to nije evidentirano u *Bosnischer Bote* za 1915. godinu, konzulat je, prema onome što se može vidjeti iz dopisa upućenog Zemaljskoj vladi 24. aprila 1914, trebao biti premješten u Kučerinu ulicu. ABiH, ZV, 1914, k. 3, š. 3-9/5.

vati na poseban položaj koji je anektirano područje imalo u politici Monarhije. Koncentracija konzularnih aktivnosti stranih sila u sjedištu uprave znatno je olakšavala posao austrougarskim vlastima u smislu kontrole aktivnosti stranih konzula. Izuzetak nije predstavljao ni osmanski konzul. Ovakva politika je bila suprotna politici koju je osmanska vlast forsirala prije 1878. godine, gdje su, pored konzulata velikih evropskih sila u Sarajevu, postojali još i vicekonzulati i konzularne agencije smještene u drugim gradovima tadašnjeg Bosanskog ejaleta / vilajeta.

Osmanski konzuli u Sarajevu i njihove aktivnosti

Prvi osmanski generalni konzul, Suad Sedad Bey, došao je u Sarajevo 16. septembra 1910. godine u pratnji kancelara/vicekonzula Ahmet Mouhtara i supruge.²⁶ Odlukom c. i k. apostolskog Visočanstva od 29. septembra, potvrđena je egzekvatura,²⁷ odnosno imenovanje Suad Beya za osmanskog generalnog konzula u Sarajevu, te je uslijedilo i njegovo definitivno priznavanje u službenom svojstvu i dopuštenje za izvršavanje konzularne funkcije od strane lokalnih vlasti.²⁸

Br. 99 881. Džinina ulica se u osmanskom periodu nazivala Džinin sokak. Nalazila se iznad Kovača i čaršije. Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada, 1973, 323. Karpuzova ulica se nalazila kod Kliničke bolnice na Koševu, dok se Kučerina ulica nalazila u središnjem dijelu grada iznad Velikog parka. Naziv Kučerina nosila je u periodu od 1900. do 1918. *Isto*, 269 i 388. Informacije o sjedištima konzulata su donošene i u turističkim vodičima. Zijad Šehić, Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878-1918. Sarajevo: *Godišnjak BZK Preporod*, BZK Preporod, God. XI, Sarajevo, 2011, 307.

²⁶ ABiH, ZMF Praes, 1910, Br. 1412 (Priložen dopis vladinog komesara za grad Sarajevo upućen Prezidiju Zemaljske vlade 17. septembra 1910). Funkcija kancelara i vicekonzula je nekada znala biti objedinjena u jednoj osobi, što je i ovdje bio slučaj. Kod Hamdije Kreševljakovića se navodi 17. septembar kao datum konzulovog dolaska u Sarajevo, jer se on vodio informacijama objavljenim u Sarajevskom listu. Izvor kojemu smo mi dali prednost smatramo vjerodostojnijim jer je nastao u kancelariji vladinog komesara koji je konzula zvanično i dočekao. Usp. H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba austro-ugarske uprave*, 257.

²⁷ Exequatur (lat.), „neka vrši“, formula kojom jedna država daje pristanak na imenovanje diplomatskog predstavnika druge države. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 2004, 403.

²⁸ Egzekvatura je objavljena u listovima *Wiener Zeitung* i *Budapesti Közlöny*, kao i u službenom listu u Sarajevu u oktobru iste godine (*Sarajevski list*, br. 252, Sarajevo, 22. oktobar 1910, 1). Tekst egzekvature je glasio: „Seine k. u. K. Apostolische Majestät haben auf Grund eines vom Minister des kaiserlichen und königlichen Hauses und des Aeussern erstatteten alleruntertänigsten Vortrages mit Allerhöchster Entschliessung vom 29. September l. J. Dem

Suad Bey je u krugovima austrougarskih upravnih organa smatran izvrsnim izborom za osmanskog generalnog konzula u Sarajevu. U povjerljivim izvještajima koji su u Beč stizali iz Beograda ocijenjen je kao miran i prikladan karakter. Iako je u mladim danima slovio za šovinistu, pokazao se kao dobar saradnik c. i k. konzulata u Nišu, čak i u vrijeme aneksione krize. Bio je uvjereni pristalica mladoturskog pokreta. Međutim, jedna informacija o Suad Beyu je morala posebno biti privlačna austrougarskim vlastima: Suad Bey je ocijenjen kao osoba koja nije bila dobronamjerna prema Srbima.²⁹

Suad Bey je vrlo kratko obavljao funkciju osmanskog generalnog konzula. On je već 3. aprila 1911. godine napustio Sarajevo da bi preuzeo novu poziciju u Ministarstvu trgovine u Istanbulu. Do dolaska novog konzula bilo je predviđeno da sve poslove konzulata vodi vicekonzul Ahmet Mouhtar.³⁰ U toku boravka Suad Beya u Sarajevu pronašli smo samo dva dopisa upućena lokalnim organima uprave, a koja svjedoče o aktivnosti ovog konzula. Vrlo je interesantno primijetiti da je konzul počeo djelovati i prije nego je bio zvanično priznat u svojstvu konzula. Naime, on je početkom oktobra uputio jedan dopis Kotarskom sudu u Sarajevu tražeći suradnju na slučaju izvjesnog Saliha Ahmedova iz Strumice (vilajet Selanik). Sam predmet u ovom slučaju nije toliko bitan koliko način komunikacije između konzulata i suda. Ovaj sud je odmah tražio instrukciju od Vrhovnog šerijatskog suda po pitanju komunikacije s osmanskim konzulatom u Sarajevu: dilema da li kotarski sud smije neposredno primati dopise od osmanskog konzulata nastala je usljed činjenice da je konzulat bio tek formiran, te da je konzul, u konačnici, ipak bio predstavnik strane države. Vrhovni šerijatski sud je tražio dalje instrukcije od Zemaljske vlade.³¹

Bestallungsdiplome des zum kaiserlich ottomanischen Generalkonsul in Sarajevo ernannten Suad Bey das Allerhöchste Exequatur reichst zu erteilen geruht.“ ABiH, ZMF Praes, 1910, Br. 1544 (Zajedničko ministarstvo finansija-Zemaljska vlada, instrukcije o definitivnom priznavanju Suada Beya u svojstvu osmanskog generalnog konzula, oktobar 1910). Interesantno je da je list *Hrvatski dnevnik* samo prenio informaciju o dodjeli egzekvatore Suad Beyu bez nekog dodatnog komentara. *Hrvatski dnevnik*, Br. 245, Sarajevo, 24. oktobar 1910, 3. Obzirom na karakter lista, ne čudi izostanak negativne reakcije. Istovremeno, izostanak „neutralnog“ komentara može upućivati na to da se otvaranju osmanskog konzulata u Bosni namjerno nije htjela pokloniti posebna pažnja. Ni *Srpska riječ* nije donijela poseban članak koji bi se bavio ovim pitanjem.

²⁹ Rudolf Agstner (ed.), *Österreich in Istanbul*, 126.

³⁰ ABiH, ZMF Praes, 1911, Br. 506. (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 3. april 1911) i Br. 525 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 6. april 1911).

³¹ ABiH, Vrhovni šerijatski sud, 1910, kutija 126, br. 90 (Prilog I: Kotarski šerijatski sud u Sarajevu-Vrhovnom šerijatskom sudu u Sarajevu, 20. oktobar 1910; Prilog II: Molba Vr-

Odgovor Zemaljske vlade je bio gotovo očekivan. Ona nije smjela dopustiti da konzul kao predstavnik strane sile ugrozi integritet austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Stoga je izdala uputu Vrhovnom šerijatskom sudu u kojoj je stajalo da ovaj sud treba instruirati sve šerijatske sudove „da treba da primaju note koje im stignu od carskog otomanskog konzulata u Sarajevu, a odgovore koji slijede na te note, kao i sve druge note, koje su upravljene na spomenuti konzulat, da treba da šalju preko zemaljske vlade (podvukla A.K).“³²

Drugi dopis Suad Beya je bio upućen Zemaljskoj vladi u januaru 1911. godine. U ovom dopisu je osmanski konzul tražio rješavanje pitanja oslobađanja konzularne korespondencije od plaćanja taksi. Budući da je Ministarstvo rata u februaru iste godine izdalo naredbu kojom su sva carska osmanska predstavništva u Austro-Ugarskoj bila oslobođena plaćanja navedenih taksi, to je Zemaljska vlada pozitivno riješila upit osmanskog konzula u Sarajevu.³³

Na žalost, na osnovu navedenih dokumenta, a u nedostatku šire izvorne podloge, teško je sa sigurnošću donijeti zaključak na kakvim principima je počivao odnos Carskog osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu i Zemaljske vlade. Nedostatak građe može nas navesti na zaključak da, osim u samom početku, nije bilo značajnih problema u tom smislu. U suprotnom, Zemaljska vlada bi sigurno izvijestila Zajedničko ministarstvo finansija o tome da li osmanski konzul izlazi izvan kruga svojih ingerencija.

Ressoul Effendi

C. i k. Ministarstvo vanjskih poslova javilo je Zajedničkom ministarstvu finansija notom od 8. aprila 1911. godine ime novog osmanskog konzula koji je trebao voditi generalni konzulat u Sarajevu. U pitanju je bio Ressoul Effendi, bivši osmanski generalni konzul u Đenovi, koji je, poput Suad Beya, uživao ugled među svojim kolegama i, što je bilo jako bitno, gajio simpatije prema Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. Stoga se njegovo imenovanje na poziciju osmanskog generalnog konzula u Sarajevu smatralo pogodnim, o čemu je bila obaviještena i Zemaljska vlada, koja je trebala instruirati lokalne vlasti da privremeno priznaju ovog konzula do izdavanja egzekvatore.³⁴

hovnog šerijatskog suda za davanje instrukcija upućena Zemaljskoj vladi 26. oktobra 1910). Zahvaljujem se kolegici Hani Younis na nesebično ustupljenom materijalu.

³² Isto (Zemaljska vlada-Vrhovni šerijatski sud, br. 210 393, 15. decembar 1910).

³³ ABIH, Zemaljska vlada (dalje: ZV), 1911, k. 624, š. 227-3/2, Br. 67 565.

³⁴ ABIH, ZMF Praes, 1911, Br. 569 (Zajedničko ministarstvo finansija-Zemaljska vlada, predočen dopis c. i k. Ministarstva vanjskih poslova od 21. aprila 1911).

Ovaj put nije posebno popraćen dolazak novog osmanskog konzula u Sarajevo. Egzekvatura, koja je bila izdata 15. maja, trebala je biti publicirana u svim službenim novinama 15. juna 1911. godine. Time je Ressel Effendi stekao uslove i za njegovu definitivno priznavanje u svojstvu konzula, te dopuštenje da obavlja sve poslove koji su bili u njegovoj ingerenciji.³⁵

Međutim, Ressel Effendi, koji je na funkciji osmanskog generalnog konzula u Sarajevu ostao gotovo do kraja razmatranog perioda (zadnji put se spominje u dokumentima iz marta 1918), je svojim djelovanjem u Bosni i Hercegovini privukao pažnju Zemaljske vlade. Odmah po primitku egzekvature, prije nego je ona bila publicirana u službenim novinama, ovaj konzul je od Zemaljske vlade tražio prijepis izdatih certifikata za iseljavanje u Osmansko carstvo, pravdajući svoje interesovanje željom da vodi tačnu evidenciju o iseljenicima.³⁶ Zemaljska vlada navedeni postupak osmanskog konzula nije doživjela kao dobronamjeran i zahtijevala je od Zajedničkog ministarstva finansija podršku za davanje negativnog odgovora.³⁷ Ovo je Zemaljskoj vladi bilo bitno iz više razloga. Svakako treba krenuti od najbanalnijeg koji je podrazumijevao da bi izdavanje prijepisa iseljeničkih certifikata osmanskom konzulatu stvorilo više posla ionako prebukiranoj administraciji. Dalje, pouzdana statistika o iseljavanju, kako je naglašavala Vlada, nije mogla ni biti napravljena obzirom

³⁵ ABiH, ZMF Praes, 1911, Br. 587 i Br. 709. „Njegovo car. i kralj. Apostolsko Veličanstvo je na prepokorni predlog ministra c. i kr. kuće i inostranih poslova Previšnjom odlukom od 15. maja o. g. blagoizvoljelo najmilostivije podijeliti diplomi o postavljanju Ressel effen dije, koji je naimenovan car. otomanskim general-konsulom u Sarajevu, Previšnji exequatur.“ *Sarajevski list*, Br. 129, Sarajevo, 17. juni 1911, 1.

³⁶ ABiH, ZMF Praes, 1911, Br. 724 (Zemaljska vlada Zajedničko ministarstvo finansija, 25. maj 1911).

³⁷ Međutim, interesovanje osmanskog konzula za pitanje iseljavanja muslimana iz Bosne i Hercegovine u pravcu Osmanskog carstva nije, nužno, moralo biti rezultat kršenja vlastitih ingerencija. Početkom juna 1911. godine *Musavat* je dobio obavijest od „jednog službenika konzulata“ o dolasku muslimanskih muhadžira na osmansko tlo. Država je u svrhe primanja ovih musafira izdvajala godišnje 200 000 osmanskih lira. No, kako se pokazalo da je ta svota nedovoljna, odlučeno je da se ubuduće ovim licima neće dijeliti kuće, stoka i alat za obradu zemlje. Bila je predviđena jedino podjela zemljišta muhadžirima koji su prije primitka istog bili dužni poslati izaslanika da zemljište pogleda. Muhadžiri su se morali obavezati da od države neće tražiti više ništa osim dodijeljene zemlje. *Musavat*, Br. 34, Sarajevo, 7. juni 1911, 3. Osmansko carstvo je, očigledno, imalo problema s prilivom velikog broja muslimanskih muhadžira, ne samo iz Bosne i Hercegovine, nego i iz Alžira, Tunisa i drugih krajeva. Zemaljska vlada je bila finansijski opterećena, a osmanska vlada pomalo dezorijentirana u pogledu primanja tolikog broja useljenika. Ne čudi, stoga, težnja da se ima makar statistički uvid u obim useljavanja iz pojedinih zemalja, što bi olakšalo razradu državne strategije po ovom pitanju.

da su pojedina lica prilikom poziva da preuzmu certifikat za iseljavanje odustajala od odlaska iz zemlje; drugi su na osnovu certifikata odlazili u Osmansko carstvo, ali su se nakon izvjesnog vremena vraćali. Osim toga, bilo je i slučajeva „ilegalnog“ iseljavanja, dakle, bez certifikata.³⁸ Međutim, za Zemaljsku vladu je ovo pitanje bilo posebno osjetljivo budući da su lica kojima je izdat iseljenički certifikat sve do prelaska granice formalnoppravno još uvijek smatrana zemaljskim pripadnicima. Davanje informacija osmanskom konzulu o certifikatima za iseljavanje dodijeljenim zemaljskim pripadnicima, značilo bi da ovaj konzul, na izvjestan način, ostvaruje kontrolu nad vršenjem iseljeničkih propisa austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.³⁹

Stav Zemaljske vlade potvrdilo je c. i k. Ministarstvo vanjskih poslova pozivajući se na član III Protokola koji su Austro-Ugarska i Osmansko carstvo potpisali 26. februara 1909, kojim je jasno bilo defenirano da iseljenici iz Bosne i Hercegovine postaju osmanski podanici tek po stupanju na osmansko tlo. Sve do tog momenta oni su smatrani zemaljskim pripadnicima i kao takvi nisu mogli biti predmetom interesovanja osmanskog konzula. Zemaljskoj vladi je sugerirano da se kod naredne slične intervencije osmanskog konzula istom „prijateljski“ ukaže kako nema opravdanja za njegovo miješanje u pitanje iseljavanja stanovnika iz Bosne i Hercegovine u pravcu Osmanskog carstva.⁴⁰

Iako je ovo pitanje stavljeno *ad acta*, problemi nisu bili riješeni. Naprotiv, odnosi Carskog osmanskog generalnog konzulata i Zemaljske vlade su se dodatno usložnili, obzirom na privatno-pravne veze nekadašnjih zemaljskih pripadnika s domovinom koju su napustili. Tako je, povodom slučaja osmanske državljanke Pauline Prankpal,⁴¹ koja je umrla u Sarajevu, otvoreno pitanje službenog djelokruga osman-

³⁸ ABiH, ZMF Praes, 1911, Br. 724 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 25. maj 1911).

³⁹ Isto.

⁴⁰ ABiH, ZMF Praes, 1911, Br. 1216 (Prezidij Zajedničkog ministarstva finansija-Zemaljska vlada, 30. septembar 1911, priložen je dopis c. i k. Ministarstva vanjskih poslova od 14. septembra). S druge strane, neke porodice, koje su se htjele vratiti u Bosnu, su se obratile austrougarskom konzulatu za pomoć. Oko prava na protekciju, koju su, očigledno, pojedini iseljenici tražili, vodila se rasprava između austrougarskih konzulata i osmanske vlasti. Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, 2006, 158. Sam Aehrental nije bio sklon pomaganju legalnih iseljenika jer su oni tretirani kao osmanski državljani. Dževad Juzbašić, *O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine*, U: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANU BiH, 2002, 492.

⁴¹ Iza umrle je u Sarajevu ostala kuća. Njena nasljednica je podnijela zahtjev da se kuća proda radi podmirenja ostavinskih troškova. Međutim, pravo nasljeđa iza umrle su imali njen

skog konzulata. Naime, ostavinski sud iz Sarajeva je nastojao stupiti u kontakt s njenim nasljednicima u Osmanskom carstvu. Također, vlast je pokušala intervenirati i u određivanju staratelja za maloljetnog sina umrle. Osmanski konzul je smatrao da lokalne vlasti nisu imale pravo uplitanja u ovo i slična pitanja, naglašavajući pri tome da samo on može dati potrebno pravno tumačenje u ovom slučaju, nalazeći uporište za svoj postupak u članu 6 Požarevačkog mira sklopljenog između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva 1718. godine.⁴² Prema navedenom članu, ostavštinom umrlih osmanskih trgovaca na području Monarhije nisu se mogle baviti lokalne vlasti, nego je to smatrano kompetencijom osmanskog konzula.⁴³

Ono što je zapanjujuće u cijeloj priči jeste činjenica da između Osmanskog carstva i Austro-Ugarske nikada nije bio sklopljen konzularni ugovor koji bi jasno determinirao položaj, djelatnost i službeni djelokrug osmanskih konzulata na području Monarhije, te se, s pravom, postavljalo pitanje da li će konzularni odnosi između dvije zemlje biti uređeni na principu reciprociteta, što bi dalje značilo da i osmanski konzuli uživaju određene privilegije na tlu Monarhije na isti način kako se, shodno kapitulacijama, tretiraju konzuli Monarhije na tlu Osmanskog carstva, dakle kao predstavnici *povlaštenih* zemalja; ili ih je trebalo tretirati kao i bilo koje druge konzularne predstavnike stranih zemalja?⁴⁴

suprug i dijete (nastanjeni u Osmanskom carstvu). Slučaj je dodatno komplicirala činjenica da je dijete bilo malodobno i da je za njega trebalo imenovati staratelja. Zemaljska vlada je smatrala da prema članu 183 Zakona o postupku iz kaznenih stvari sud ima pravo postaviti *privremenog* staratelja. Osmanski konzul nije imao isto tumačenje.

⁴² ABiH, ZV Praes, 1911, Br. 4826 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 16. oktobar 1911).

⁴³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, Orient HS 584 K 40, p. 42. Građu ustupio i preveo sa osmansko-turskog Fahd Kasumović. Odmah nakon formiranja osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu, objavile su novine kratku informaciju o tome kada su osmanski podanici, koji su se nalazili izvan teritorija Osmanskog carstva, dužni kontaktirati osmanskog konzula: 1. u slučaju da izvan matične zemlje borave duže od šest mjeseci (obraćanje konzulu je podrazumijevalo unošenje njihova imena u posebnu knjigu i izdavanje odgovarajućih isprava), 2. kod rođenja djeteta bio je dužan svaki osmanski podanik, nastanjen izvan granica Carstva, osmanskom konzulu prijaviti rođenje najdalje u roku od godinu dana i uzeti rodni list, 3. prijava smrtnih slučajeva konzulu se, također, odnosila na osmanske podanike koji su bili nastanjeni van granica Osmanskog carstva. *Srpska riječ*, br. 215, Sarajevo, 2. (15.) oktobar 1910, 3. Interesantno je primijetiti da su iste novine još tri puta objavile ovu informaciju, što govori u prilog tome da se radilo o veoma bitnom pitanju.

⁴⁴ ABiH, ZV Praes, 1911, Br. 4826 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 16. oktobar 1911).

Kada je u pitanju službeni djelokrug, osmanski konzulat u Sarajevu se vodio prema unutrašnjim instrukcijama, koje su općenito odgovarale načelnom cilju konzularne institucije.⁴⁵ Međutim Zemaljska vlada je smatrala, a Zajedničko ministarstvo ju je u tome podržalo, da bi službeni djelokrug osmanskog konzulata u Sarajevu trebao biti preciznije određen jednom naredbom u kojoj bi bilo istaknuto da Carski osmanski generalni konzulat ima ona prava i povlastice koje imaju konzuli sila s kojima je sklopljen konzularni ugovor.⁴⁶ Naredba je izdata krajem novembra 1911,⁴⁷ bez reakcije osmanskog konzulata, čime je ovo pitanje također bilo povoljno riješeno po austrougarsku upravu u Bosni i Hercegovini. Nisu zabilježene ni reakcije osmanskog konzula po pitanju povratka značajnog broja muslimana u Bosnu i Hercegovinu nakon izbijanja prvog balkanskog rata, iako su Zemaljskoj vladi pristizale informacije da je osmanska vlast bila sklonija bosanskohercegovačke muslimane seliti u druge krajeve Osmanskog carstva, nego ih vraćati u bivšu domovinu.⁴⁸

Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu je, očigledno, nastojao koristiti okolnost da je muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine u Osmanskom carstvu još uvijek vidjelo svog zaštitnika, odnosno zemlju koja je muslimanske iseljenike mogla prihvatiti i ponuditi im uvjete za novi život. Međutim, nedostajala je pravna podloga koja bi osmanskom konzulu ostavila mogućnost miješanja u pitanje iseljavanja muslimana u Osmansko carstvo. Vjerovatno je ova okolnost donekle „umrtvila“ aktivnosti Ressoul Effendi. Međutim, ne treba zanemariti ni dešavanja u regiji, balkanske ratove i zveckanje oružja pred izbijanje Prvog svjetskog rata, koji su morali utjecati i na aktivnost svih konzulata u Bosni i Hercegovini. U tom periodu bilježimo i primjere suradnje između osmanskog konzulata u Sarajevu i Zemaljske vlade.⁴⁹

⁴⁵ Instrukcije se nalaze u slijedećem djelu: George Young, *Corp de droit ottoman, Vol. II*. The Clarendon Press 1905, Art. 29-37, 165-319.

⁴⁶ ABiH, ZMF Praes, 1911, Br. 1387 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 20. oktobar 1911).

⁴⁷ ABiH, ZV Praes, 1911, Br. 5969 (Naredba Zemaljske vlade od 25. novembra 1911, upućena svim oblastima, zavodima i službama).

⁴⁸ Pogledati više Tomislav Kraljačić, Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata, U: *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu / Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, 1990, 151-163. Usp. S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 157.

⁴⁹ Krajem januara 1913. godine obavijestio je Ressoul Effendi Zemaljsku vladu da se na otoku Samosu izdaju putovnice koje potpisuje izvjesni Sofoulis. Dakle, putovnice je izdavao revolucionarni komitet, i one kao takve nisu bile priznate od osmanske vlade, te nisu mogle vrijediti ni za prelazak u Bosnu i Hercegovinu. ABiH, ZV, 1913, k. 31, š. 19-79, Br. 24 720. U

Prvi osmanski konzul u Sarajevu, Suad Bey, iako nije dugo obnašao tu funkciju, nije pokazivao previše žara oko poslova koji su mu bili povjereni. Za pola godine, koliko je bio prisutan u Sarajevu, nije poduzeo značajnije aktivnosti koje bi privukle pažnju Zemaljske vlade. Njegov nasljednik, Ressoul Effendi, nastupao je sasvim drugačije. Gotovo odmah po zvaničnom preuzimanju dužnosti, počeo je s intervencijama kod Zemaljske vlade po pitanju iseljavanja stanovnika Bosne i Hercegovine na područje Osmanskog carstva, a nastojao je sebi dati prednost u odnosu na lokalne sudove, u pitanjima tumačenja ostavinskih rasprava, određivanja starateljstva malodobnim licima i slično. Zemaljska vlada je sve ove nesuglasice uspjela prevazići mirnim putem vodeći se idejom da Osmansko carstvo i Austro-Ugarska grade prijateljske odnose, te obzirom na okolnost da je Ressoul Effendi korektno reagirao na sve što je dolazilo od strane Zemaljske vlade. U ratnom periodu njegove dobre osobine su se često isticale, ali je bilo i novih kriza.

Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu u toku Prvog svjetskog rata

Obzirom da je riječ o vrlo „osjetljivom“ periodu, kada dolazi do velikih društvenih, ekonomskih i političkih lomova, bilo je očekivati da se može pronaći obilje građe koja svjedoči, istina iz ugla austrougarske uprave, o aktivnosti osmanskog konzula u Sarajevu. Međutim, povijest je puna neočekivanog. Tako se kroz vrijeme rata može pratiti samo jedna „obična i mala“, ali ipak jako interesantna priča o odnosu osmanskog konzula i austrougarske uprave.

U junu 1914, prije nego se svijet sunovratio u strašan i krvav sukob, u Sarajevo je iz Bukurešta doputovao novi vicekonzul Carskog osmanskog generalnog konzulata, Ismail Arif Bey. Vicekonzul Ahmed Mouhtar je još u januaru iste godine napustio Sarajevo radi imenovanja na drugu poziciju.⁵⁰

februaru iste godine se zemaljski poglavar Potiorek obratio Zajedničkom ministarstvu finansija zbog molbe osmanskog konzula u Sarajevu da preko c. i k. Ministarstva vanjskih poslova pošalje novac sinu koji se nalazio u Argyrocastru (Gjirokastër, alb.-grad u južnoj Albaniji). Naime, njegova banka u Istanbulu u to vrijeme nije mogla isporučivati novac, a u Valoni nije bilo brodova Lloyd-a preko kojih se mogla slati pošiljka. Iako se molbi nije moglo izaći u susret zbog prekida svih komunikacija, upečatljiva je slika Potioreka koji se jako zalagao da se pomogne osmanskom konzulu, koji je bio Albanac, ali inače jako **korektan**. ABiH, ZMF Praes, 1913, Br. 294 (Telegram FZM Potioreka upućen Zajedničkom ministarstvu finansija 28. februara 1913).

⁵⁰ ABiH, ZMF Praes, 1914, Br. 762 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 25. juni 1914).

Iako je vicekonzul Mouhtar bio „nevidljiv“ za vrijeme svog službovanja u Sarajevu, njegova ličnost je podstakla niz događanja oko kojih se „vrtila“ cjelokupna priča o osmanskom konzulatu u Sarajevu u periodu Prvog svjetskog rata. Naime, c. i k. Ministarstvo vanjskih poslova je početkom maja 1915. godine pokrenulo inicijativu da se nekadašnjem osmanskom vicekonzulu, radi službe koju je obavljao od oktobra 1910. do januara 1914, dodijeli odličje. Zajedničko ministarstvo finansija je tražilo izjašnjavaње Zemaljske vlade o ovom pitanju. Odgovor nije mogao biti pozitivniji budući da je Zemaljska vlada isticala kako je ovaj vicekonzul uvijek bio taktičan i korektan.⁵¹

Međutim, Zemaljska vlada je svojim novim prijedlogom za dodjelu odličja vicekonzulu Mouhtara ponovo stavila u drugi plan, u kojem se uvijek, zbog prirode hijerarhijske pozicije, nalazio u odnosu na osmanskog konzula Ressoula. Zemaljski poglavar Sarkotić je, iako mu je u privatnom razgovoru zajednički ministar finansija izrazio suzdržanost po tom pitanju, predložio dodjelu *Komturkreuz*,⁵² odličja dvojici konzula čije su zemlje bile u prijateljskim odnosima s Austro-Ugarskom: njemačkom konzulu Rudolfu Eiswaldtu i osmanskom konzulu Ressoul Effendi.⁵³ Posljednji se, kako je naglašavao Sarkotić, od početka svog djelovanja u Sarajevu, a posebno u vrijeme balkanskih ratova, istakao kao istinski prijatelj Monarhije i zemaljskoj upravi je uvijek izlazio u susret. Podržavao je zemaljsku upravu i u pitanjima koja su izlazila van njegova resora, zalagao se za interese Monarhije kod svojih nadređenih, ali je djelovao i lokalno: kod domaćih muslimana na koje je pozitivno utjecao svojim držanjem u kritičnim danima septembra 1914. godine.⁵⁴ Sarkotić je slikovito naglašavao da je Bosna i Hercegovina ratna pozornica i da se izvanredno djelovanje oba generalna konzula duže od jedne godine revnosno dokumentira. Posebno je isticao ulogu Ressoul Effendi u vrijeme kada su zemlju „preplavile“ izbjeglice iz Sandžaka, te je smatrao da bi dodjela takvih odličja u datom momentu imala posebno značenje.⁵⁵

U to vrijeme Zemaljskoj vladi nije smetala ni okolnost da je Ressoul Effendi ponovo počeo tražiti informacije o pojedinim licima za koja je postojala opravda-

⁵¹ ABiH, ZMF Praes, 1915, Br. 517 (Zajedničko ministarstvo finansija -Zemaljska vlada, 6. maj 1915); Br. 560 (Ponovljen upit) i Br. 569 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 17. maj 1915).

⁵² *Kömtür* (franc.), 1. Isto što i komandant; 2. Viši čin viteškog reda. B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, 717.

⁵³ ABiH, ZMF Praes, 1915, Br. 728 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 16. juni 1915).

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ ABiH, Privat-Registratur, 1915, Nr. 384 (Sarkotić-ZMF, 1. august 1915).

nja sumnja da su iselili u Osmansko carstvo. Te su mu informacije, ukoliko je njima raspolagala Zemaljska vlada, uredno saopštavane.⁵⁶

Naizgled harmonični odnosi Zemaljske vlade i osmanskog konzulata u Sarajevu su ubrzo narušeni. Samo pola godine nakon pokretanja inicijative za odlikovanje Ressel Effendi, Sarkotić je podnio molbu da se dodjela odlikovanja opozove, te da se poduzmu koraci kako bi ovaj konzul bio opozvan i zamijenjen „naprednim Osmanlijom“.⁵⁷ Na žalost, zemaljski poglavar je u svom dopisu upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija ostao prilično neodređen i tajnovit, te je vrlo teško dokučiti što je mogao biti razlog za traženje navedenih opoziva. Može se jedino naslutiti da je kratko nakon pokretanja inicijative o odlikovanju dobio informacije o Ressel Effendi u muslimanskim krugovima, koje mu se nisu dopale, a ticale su se konzulovog albanskog porijekla i ubjeđenja. Također, izgleda da je i lično upoznao drugu stranu konzulove ličnosti.⁵⁸ Iz jednog dopisa se da naslutiti da je Ressel odgovarao Sarkotiću kada je, prema riječima zemaljskog poglavara, bio pod pozitivnim utjecajem svog njemačkog kolege Eiswaldta. Međutim, kako je Eiswaldt često bio bolestan, Ressel je u tim periodima pokazivao nešto drugačije stavove koje je Sarkotić smatrao rezultatom nedostatka modernog obrazovanja i konzervativnim pogledima na svijet. Navodno je Ressel, zbog svog porijekla, imao posla i sa albanskim vojnicima pripojenim lokalnim trupama, a koje je Sarkotić držao za jednu nediscipliniranu bandu.⁵⁹

Međutim, njegova molba za opoziv dodjele odličja osmanskom konzulu je došla prilično kasno budući je c. i k. Apostolsko Visočanstvo već bilo donijelo odluku o dodjeli odličja njemačkom i osmanskom konzulu. Zemaljsku vladu je dijelilo vrlo malo od diplomatskog skandala, tim prije što u Zajedničkom ministarstvu finansija nisu podržavali neke Sarkotićeve stavove vezane za Ressel Effendi. Naime, smatrali su da je sasvim izlišno u prvi plan stavljati njegovo albansko porijeklo, budu-

⁵⁶ Veliki broj takvih upita se čuva u fondu Zemaljske vlade-opći spisi. ABiH, ZV, 1915, k. 42, š. 26-31. Ilustracije radi izdvojiti ćemo neke primjere: Br. 28 188-upit osmanskog konzulata o Hasanu Koluderu; Zemaljska vlada je saopštila da je on iselio u Osmansko carstvo 1910. godine bez certifikata, ali nije bio kažnjavan/Br. 35 306-upit o Ademu Bilanoviću za kojeg je Zemaljska vlada saopštila da je iselio na osnovu iseljeničkog certifikata od 12. augusta 1911; on, također, nije bio službeno kažnjen nego samo ukoren zbog nepodnošenja prijave smrtnog slučaja.

⁵⁷ ABiH, ZMF Praes, 1916, Br. 8 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 17. decembra 1915).

⁵⁸ Isto. Sarkotić je istakao da se *von den Schattensiten seines Wesens persönlich zu überzeugen*.

⁵⁹ ABiH, Privat-Registatur, 1915, Nr. 561. (Sarkotić-ZMF, 19. novembar 1915)

ći da je u Bosni i Hercegovini također bilo ljudi takva porijekla, ali velikog društvenog ugleda: npr. Šerif Arnautović, čije prezime ukazuje na albanske korijene.⁶⁰ Osim toga, albanski element je bio prihvaćen u bosanskohercegovačkom društvu.

Pokazalo se da se mogla revidirati i tvrdnja o konzulovu utjecaju na muslimansko stanovništvo. Naime, muslimani su smatrani vrlo konzervativnim, a muslimanske vođe-Ali beg Firdus i Šerif Arnautović, ocijenjeni su kao osobe koje koriste konzervativne stavove svojih istovjernih: prvi u aristokratskom, a drugi u demagoškom smislu. Budući da su i Saud Bey i Ressoul Effendi percipirani kao moderni,⁶¹ evropski orijentirani predstavnici osmanske vlasti, smatralo se da oni nikako ne mogu odgovarati lokalnom muslimanskom stanovništvu.⁶²

U prilog ovoj tvrdnji bi, svakako, išla i Potiorekova percepcija osmanskog konzula Ressoula kojeg je oslikao kao inteligentnog i evropski obrazovanog. Posebno je isticao nemogućnost njegova slaganja s domaćim muslimanima obzirom na činjenicu da je bio oženjen Švajcarkinjom,⁶³ koja je bila kršćanka, evropskog držanja i načina oblačenja, prisutna u kršćanskom društvu Sarajeva. S druge strane, ni osmanskom konzulu, kako je u povjerenju priznao zemaljskom poglavaru, nisu bili po mjeri skućeni pogledi i zaostalost (*Borniertheit und Rückständigkeit*) bosanskohercegovačkih begova.⁶⁴

Ipak, treba imati u vidu dvije činjenice: sam Potiorek je tvrdio da nije imao značajniji kontakt s predstavnicima stranih sila u Sarajevu; treba uzeti u obzir i socijalni status osmanskog konzula Ressoula. Kada je u pitanju Potiorekov stav o osmanskom konzulu mora se istaći da je on izgrađen na osnovu veoma šturih informacija i ličnih impresija. Važno je naglasiti da je Ressolu Effendi potjecao iz zemlje

⁶⁰ Arnautovićev otac se u Mostar doselio iz Prizrena ili Đakova. ABiH, ZMF Praes, 1916, Br. 105 (Na košuljici se nalazi *pro domo* bilješka. Potom je dat prijepis dopisa upućenog Zemaljskoj vladi 29. januara 1916).

⁶¹ Kada je Suad Bey došao u Sarajevo u izvještaju je bilo naglašeno kako su njegova i supruga vicekonzula bile obučene "evropski moderno". ABiH, ZMF Praes, 1910, Br. 1412 (Priložen dopis vladinog komesara za grad Sarajevo upućen Prezidiju Zemaljske vlade 17. septembra 1910).

⁶² ABiH, ZMF Praes, 1916, Br. 105 (Na košuljici se nalazi *pro domo* bilješka. Potom je dat prijepis dopisa upućenog Zemaljskoj vladi 29. januara 1916).

⁶³ Ressolu Effendi je primio egzekvaturu kojom je bio potvrđen kao osmanski generalni konzul u Ženevi 29. jula 1899. godine. <http://www.amtsdruckschriften.bar.admin.ch/viewOrigDoc.do?ID=60001730>

⁶⁴ Kriegsarchiv Wien, NL Pot B 1503:19. Zahvaljujem se prof. dr. Zijadu Šehiću na ustupljenom dokumentu.

posjedičkog, vrlo imućnog sloja ljudi iz južne Albanije. Samo ta činjenica je mogla dosta značiti muslimanskoj eliti u Bosni i Hercegovini.

Dakle, Potiorekovo i Sarkotićevo stajalište o osmanskom generalnom konzulu u Sarajevu je bilo dijametralno različito. No, čak ako je Sarkotićeva ocjena o pozitivnom utjecaju osmanskog konzula na domaće muslimansko stanovništvo i mogla biti prihvaćena kao objektivna, Zajedničko ministarstvo finansija nije smatralo, a na čemu je insistirao Sarkotić, da je posve pozitivno Ressoulovo djelovanje unutar muslimanskih krugova u zemlji, te se takvo što toleriralo samo obzirom na ratne okolnosti i činjenicu da je Osmansko carstvo u ratu bilo na strani Austro-Ugarske.⁶⁵

Posebno je ova posljednja okolnost bila važna c. i k. Ministarstvu vanjskih poslova, koje je smatralo da svakako nije nastupio pogodan momenat da se izađe u susret Sarkotićevu upitu o opozivu osmanskog konzula. Iznesenom stavu je išla u prilog i okolnost da osmanski konzul nije učinio nikakav konkretan korak koji bi ga diskreditirao ni pred Zemaljskom vladom, ni pred njegovim nadređenim. U konačnici, jedino je vrijeme moglo pokazati da li je Sarkotić bio u pravu ili ne.⁶⁶ Interesantno je da se konzulova ličnost nije mogla odvojiti od njegove funkcije. Kroz građu se stalno isprepliću analize konzulovog djelovanja, ali i njegova karaktera, privatnog života i slično, što je otežavalo donošenje odluke o tome da li je on zaista zaslužio odlikovanje ili ne.

Epilog ove priče, koja je mogla završiti diplomatskim skandalom, krajnje je nevjerovatan. Nakon dvije godine razmišljanja i, vjerovatno, pomnog praćenja aktivnosti osmanskog konzula, Sarkotić je ponovo inicirao dodjelu odlikovanja carskom osmanskim generalnom konzulu u Sarajevu-Ressoul Effendi. Prema riječima kojima je osmanski konzul opisan u Sarkotićevu dopisu Zajedničkom ministarstvu finansija, nema sumnje da je konzul opravdao svoje zasluge. Oslikan je na slijedeći način:

„...dass auch in diesen letzten schweren Kriegsjahren Generalkonsul Ressoul eff. eine äüssert verdienstvolle, von bestem Erfolge begleitete Tätigkeit entfaltet hat“; „...ist Ressolu eff. ein genauer Kenner der hiesigen Verhältnisse, geniesst das Vertrauen und die Achtung aller Bevölkerungskreise und hat insbesodere unter den Muslimanen eine hochan-

⁶⁵ ABiH, ZMF Praes, 1916, Br. 105 (Na košuljici se nalazi *pro domo* bilješka. Potom je dat prijepis dopisa upućenog Zemaljskoj vladi 29. januara 1916).

⁶⁶ Isto. I Sarkotiću je odgovaralo da se cijelo pitanje još jednom razmotri. ABiH, ZMF Praes, 1916, Br. 149 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 3. februar 1916).

gesehene, ja führende Stellung gewonnen“; „...der Doyen des hiesigen Konsularkorps...“.⁶⁷

Time je ipak pobjedu odnio koncept saradnje između austrougarske uprave i osmanskog konzulata u Bosni i Hercegovini, čemu su u prilog išle specifične ratne prilike i okolnost da su se Monarhija i Osmansko carstvo u Prvom svjetskom ratu našli na istoj strani. U svakom slučaju, upravo je u ratnim okolnostima najviše do izražaja došla potencijalna uloga, odnosno utjecaj koji je osmanski konzul mogao ostvariti u krugovima bosanskohercegovačkih muslimana.

Zaključak

Pitanje otvaranja Carskog osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu 1910. godine značajno je s dva aspekta: političko-pravnog i simboličkog. U političko-pravnom smislu okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine značajno je usložnila status ove zemlje na međunarodnom nivou. Okupacija je bila označena kao privremena, sa garancijom da ona neće ugroziti suverenitet osmanskog sultana u okupiranom području. Ipak, potezi koje je austrougarska uprava vukla u Bosni i Hercegovini su već u nekoliko godina nakon okupacije pokazali da je sultanov suverenitet samo „golo pravo“ (*iudum nus*), a da stvarnu upravu nad zemljom ima Monarhija. Austrougarska uprava je stanovnicima Bosne i Hercegovine izdavala putovnice, regrutirala ih u vojsku, a vrlo brzo nakon okupacije su ukinuti i austrougarski konzulati u zemlji.

U simboličnom smislu, otvaranje osmanskog konzulata u Sarajevu značilo je da su zvanično prekinute pravne spone koje su vezale Osmansko carstvo i Bosnu i Hercegovinu nekoliko stoljeća, a koje su bile vidno oslabljene nakon 1878. godine. Ipak, muslimansko stanovništvo je i nakon okupacije i uspostave vlastite vjerske hijerarhije bilo vezano za Osmansko carstvo: sultan je bio njihov duhovni vođa, baštinihli su kulturno-civilizacijska dostignuća Osmanlija, odlazili su tamo na školovanje ili se, u krajnjoj mjeri, odlučivali na iseljavanje. Austrougarska uprava je bila svjesna da ovakav odnos zahtijeva poseban pristup prema bosanskohercegovačkim muslimanima. No, ova uprava je prema osmanskim konzulima imala dvojak stav: s jedne strane su podupirali pozitivan utjecaj osmanskih konzula na muslimansko stanovništvo u zemlji, dok su se, s druge strane, plašili da bi taj utjecaj mogao biti zloupotrijebljen, te bi mogao ugroziti neka osnovna načela austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Okolnost da su Osmansko carstvo i Austro-Ugarska bile na istoj stra-

⁶⁷ ABIH, ZMF Praes, 1918, Br. 162 (Zemaljska vlada-Zajedničko ministarstvo finansija, 26. februar 1918).

ni u toku Prvog svjetskog rata donekle je ublažila stav austrougarske uprave u Bo-
sni i Hercegovini po pitanju širine ingerencija koje pripadaju osmanskom konzulu ■

THE OTTOMAN IMPERIAL GENERAL CONSULATE IN SARAJEVO (1910-1918)

Summary

The issue of the opening of the Ottoman imperial general consulate in Sarajevo in 1910 is important from a political and legal as well as symbolic aspect. In the political and legal sense the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 significantly complicated the status of this land on the international level. The occupation was considered as temporary, with a guarantee that it would not endanger the sovereignty of the Ottoman sultan on the occupied area. However, the moves which the Austro-Hungarian administration made in Bosnia and Herzegovina had shown already in the few years after the occupation that the sultan's sovereignty was only "naked right" (*iudum nus*) and that the true rule over the land belonged to the Monarchy. The Austro-Hungarian administration issued passports to the inhabitants of Bosnia and Herzegovina, recruited them into the army, and very soon after the occupation the Austro-Hungarian consulates in the land were abolished.

Symbolically the opening of the Ottoman consulate in Sarajevo meant that the legal ties which connected the Ottoman Empire and Bosnia and Herzegovina for centuries were officially severed, although they were visibly weakened after 1878. Nevertheless, the Muslim population was still connected to the Ottoman Empire even after the occupation and the introduction of their own religious hierarchy: the sultan was their spiritual leader, they cherished the cultural and civilizational achievements of the Ottomans, they went there to be educated, or decided to emigrate eventually. The Austro-Hungarian administration was aware that this relationship required a special approach towards the Muslims of Bosnia and Herzegovina. However, this administration had a twofold attitude towards the Ottoman consuls: from one side they supported the positive influence of the Ottoman

consuls on the Muslim population in the land, while from the other they were afraid that this influence could be abused and in turn endanger some of the basic principles of Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina. The circumstance that the Ottoman Empire and Austria-Hungary were on the same side during the First World War softened to an extent the attitude of the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina regarding the range of the competencies of the Ottoman consul ■

UDK 28-74: 177.4 (497.6) "1878/1914"
Izvorni naučni rad

RASIPNIŠTVO U PRAKSI ŠERIJATSKIH SUDOVA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1878. DO 1914. GODINE

Hana Younis

Univerzitet u Sarajevu, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Na temelju izvorne građe u radu se analizira fenomen rasipništva u svakodnevnom životu u Bosni u periodu od 1878. do 1914. godine. Posebna pažnja posvećena je sudskom procesu kojim je osoba mogla biti proglašena rasipnikom ili rasipnicom, kao i mogućim zloupotrebama istog na koje građa jasno ukazuje. Rad traga za odgovorom kako je neko proglašavan rasipnikom ili rasipnicom. Također je napravljena komparacija broja zvanično proglašanih rasipnika ili rasipnica prema godinama i religijskoj pripadnosti, ali i u odnosu na umobolne-sulude. Pored toga, kroz nekoliko konkretnih primjera pružen je detaljan uvid u kompleksnost ovog problema i njegovu važnost u svakodnevnom životu ne samo rasipnika nego i njegove porodice, ali i šire.

Ključne riječi: Rasipnici-rasipnice, hadžr, sefih, skrbnik, tutor, imovina, novac, Vrhovni šerijatski sud.

Abstract: On the basis of source material this paper deals with the phenomenon of prodigality in everyday life in Bosnia in the period from 1878 to 1914. Special attention is dedicated to the lawsuit by which a person could have been proclaimed a spendthrift and the possible misuses of it which the sources clearly indicate. The author searches for the answer to how someone could have been declared a prodigal. A comparison has been made of officially proclaimed prodigals with the years and religious belonging, but with regard to mentally challenged persons. Beside this, through several concrete examples, the author has offered a detailed insight into the complexity of this problem and its importance for everyday life, not only of a spendthrift but also of his family, and more.

Key words: Male and female prodigals, Hajr, Safih, guardian, tutor, property, money, High Sharia court.

Svakodnevni život ispunjen je raznim događajima čiji neminovni sastavni dio predstavljaju i problemi. Ovaj segment života posebno je izražen u godinama velikih promjena, kao što je bila austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine. Život prije i poslije u mnogome se promijenio i ne samo na nivou uprave nego i *običnih malih ljudi*. Sudski spisi su izuzetno vrijedan prvorazredni izvor za sagledavanje ovog segmenta svakodnevnice, iako u dosadašnjoj historiografiji još uvijek nisu dobili dovoljno pažnje. Jedan od problema na koji ova građa jasno ukazuje jeste pitanje rasipništva, *hadžra* ili raspikuća kako ih svjedoci često nazivaju. Cilj ovog rada je ukazati na ovaj fenomen koji je bio prisutan i izražajan u svim dijelovima Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske okupacije, te analizom dostupne građe rasvijetliti ovaj važan segment svakodnevnog života koji jasno ukazuje i na mnoge druge porodične probleme.

Austrougarskom okupacijom u Bosni je došlo do malih izmjena u pravnom sistemu.¹ Medžellei ahkjami šerije je tako ostao, za građanske parnice, jedan od osnovnih zakonika po kojem su sudili šerijatski, a često i građanski sudovi.² U ovom zakoniku objavljenom 1867. za ovaj rad od posebnog je značaja Knjiga IX, to jeste poglavlje koje govori „O ograničenju (*hadžr*), sili (*ikrah*) i o prekupu (*sufaa*).“³ Na osnovu toga određena osoba je proglašavana raspnikom, ili, ukoliko je riječ o ženskoj osobi raspnicom. U dokumentima su se izrazi *hadžr* i *sefi* koristili rijetko, a obično bi se javno davalo do znanja da je određena osoba „hadžer učinjen(a) i rasi-

¹ Godine 1883. austrougarska je donijela temeljni akt na osnovu kojeg su regulisane ovlasti i djelokrug šerijatskih sudova. Istim aktom Vrhovni šerijatski sud je dobio ulogu apelacionog suda. Više vidi: Ibrahim Džananović, *Islamsko pravo i šerijatski sudovi*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1996, 16.

² Presude građanskih sudova za rasipništvo donošene su na osnovu istog člana zakona. Neophodno je napomenuti da se u ovom radu neću baviti religijskim niti pravnim aspektom ovog problema. O pravnom sistemu više vidi: Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: IC El Kalem, CNS - Centar za napredne studije, 2011, 102-165. Dok je teološko objašnjenje pojma rasipništvo i regulisanje istog detaljno obrazložio Qusaama Arabi. Vidi: Qussama Arabi, „The interdiction of the spendthrift (*al-safih*): a human rights debate in classical fiqh“, u: *Islamic Law and Society*, Vol. 7, No. 3 (2000), 300-324.

³ *Medželle i ahkjami šerije*, Otomanski gragjanski zakon. Sarajevo: Tisak i naklada Danela A. Kajona, 1906, 288.

pnikom proglašen(a) te pod starateljstvo stavljen(a).⁴ Ovaj član zakona jedan je od mnogih koji jasno ukazuju kako je zaštita porodice i svakog njenog člana bila ključna u islamskom zakonodavstvu. Međutim, iako jasno postavljen zakonski okvir mogao je biti zloupotrijebljen u praksi. Koliko je ovaj problem bio zastupljen najjasnije ilustrira podatak da se u dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu u periodu od 1878-1914. raspravljalo o 262 slučaja rasipništva.⁵

Analiza dostupne građe nedvojbeno ukazuje da su sudovi bili pristupačni svim socijalnim kategorijama stanovništva, te da su odigrali važnu ulogu u njihovom svakodnevnom životu. Shodno tome tužbu za bilo koji prestup je bilo sasvim jednostavno podnijeti. Ni pitanje rasipništva nije bilo drugačije. Sudska procedura počinjala bi onog trena kada bi neko od rodbine, prijatelja, komšija ili poznanika došao na sud i prijavio određenu osobu da rasipa svoj imetak, te bi ista osoba predložila svjedoke za svoj iskaz. Taj čin je predstavljao zvanični početak procesa, a sud je automatski bio dužan pozvati predložene svjedoke kao i osobu koja je optužena za takvo ponašanje i svjedoke koje on sam predloži. Nakon saslušanja svih strana kadija bi donio odluku. Ukoliko je optužena osoba zvanično proglašena rasipnikom-rasipnicom odluka ili ilam je morao biti poslan dotičnoj, kao i objavljen u službenom listu, to jeste u *Sarajevskom listu*.⁶ Objava nije završavala na tome - u čaršiji u kojoj je rasipnik živio obično bi telal javno objavljivao vijest.⁷

Ova odluka-ilam je sa sobom povlačila dalekosežne posljedice ne samo po osobu koja je subjekt pravnog akta nego i cijelu porodicu. Naime, ukoliko je dokazano da je osoba proglašena rasipnikom-rasipnicom stavljana je pod skrbništvo ili tutorstvo i nije imala pravo upravljanja svojom imovinom.⁸ Uprava je povjeravana drugoj osobi koja je imala pravo na novčanu naknadu za taj posao.⁹ Novac koji je ispla-

⁴ Izraz *hadžer* se podrazumijevao da je osoba stavljena pod skrbništvo, a obavezno se koristio ukoliko je osobi vraćana imovina.

⁵ Ovdje je neophodno napomenuti da se u godinama 1878-1882. u građi koju sam pregledala ne spominje niti jedan slučaj rasipništva, iako se kroz štampu jasno vidi da ih je bilo, kao i to da dokumenti Vrhovnog šerijatskog suda za 1906. godinu nisu sačuvani. Također je potrebno istaći da je u periodu 1914-1918. godine bilo prijavljeno 36 slučajeva rasipništva.

⁶ To je bilo obavezno prema članu 961 Medželle u kojem je pisalo: „Kada sud ograniči rasipnika ili dužnika onda će navedevši uzrok (razlog) staviti do znanja općeg (narodu) to ograničenje i oglasiti ga.“ *Medželle i ahkjami šerije*, čl. 961, 293.

⁷ Mehaga H. Numanbegović je od telala saznao da je proglašen rasipnikom. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-45, kutija br. 93, 1900/33.

⁸ Oba termina skrbnik i tutor se spominju u građi bez pravljenja određene pravne razlike.

⁹ Bez obzira ko su tutor ili skrbnik novčana naknada za taj posao je bila zagarantovana, čak i ukoliko je ta osoba živjela sa rasipnikom. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-21b, kutija br.45, 1885/18.

čivan tutoru ili skrbniku zavisio je od materijalnih mogućnosti rasipnika ili rasipnice, ali i dogovora koji bi međusobno sklopili na sudu.¹⁰ Rasipnik je mogao dobiti samo prethodno određenu sumu koja je zavisila od veličine porodice za koju rasipnik skrbi i prihoda koje ostvaruje sa imanja.¹¹ Važno je istaći da se osoba mogla žaliti, uložiti *utok* kotarskom šerijatskom kao i Vrhovnom šerijatskom sudu, kao apelacionom, na ilam o rasipništvu, ali to nije podrazumijevalo produžetak procesa nego je odluka ili ilam bila važeća od dana donošenja do poništenja istog.

Iako je ovaj zakon naslijeđen iz osmanskog perioda, analiza građe jasno ukazuje da je ovaj problem postao prisutan nekoliko godina nakon okupacije, te da je iz godine u godinu dobivao na značaju. Ovakav zaključak potvrđuje i podatak da sve do 1897. godine Vrhovni šerijatski sud nije bio obavještavan o svakoj odluci koju su kotarski šerijatski sudovi u Bosni i Hercegovini donosili po ovom pitanju. Međutim, 1896. godine napravljen je presedan i u *Sarajevskom listu* je objavljeno 26 odluka o proglašenju muslimana rasipnicima od strane kotarskih šerijatskih sudova. Poređenja radi navest ćemo da su kotarski sudovi u Bosni i Hercegovini, koji su imali pravo proglašenja rasipnicima ostale konfesije, te godine samo jednom to i uradili.¹² Na aktivno uključivanje Vrhovnog šerijatskog suda u ovu problematiku uticala je i Zemaljska vlada koja je nakon sagledavanja ovih podataka prosljedila upit o ovom pitanju.¹³ Vrhovni šerijatski sud je nakon toga prosljedio upit svim kotarskim uredima kao šerijatskim sudovima od kojih je tražio da se oprezno postupa prema proglašenju nekog lica rasipnikom. To nije bilo sve. U dopisu Zemaljske vlade, Odjel predsjednika pisalo je da „...u svakom pojedinom slučaju gdje se punodobna osoba rasi-

¹⁰ Neki skrbnici su tražili novac po danu dok su drugi davali prednost mjesečnoj isplati. Bilo je dogovora i na procenat od ukupne dobiti imanja. Tako je majka rasipnika Emina Turhanije iz Tešnja, Hašema Turhanija obavljala svoj posao tutora sinu za 8 forinti dnevno. Ahmedbeg Muradbegović iz Brčkog, skrbnik nad bratom Muratbegom koji je „usljed starosti i slaboga uma te pjanstva“ proglašen rasipnikom, nudio je 200 groša mjesečne naknade za tri osobe koje bi ga zamijenile u tom poslu dok je on odsutan u Istanbulu. ABiH, VŠS, E, V-5-21b, kutija br.45, 1885/18, V-5-22, kutija br.47, 1887/5.

¹¹ Prema članu 992 *Medželle* „Iz imetka rasipnika ograničenog izdržavaće se kako on, tako i osobe koje je on dužan izdržavati.“ Time je regulisano da porodica rasipnika ima sredstva neophodna za svakodnevne potrebe. *Medželle i ahkjam šerije*, čl. 992, 301.

¹² Rasipnikom je proglašen Anto Ostojić iz Fojnice, a za skrbnika mu je imenovan Mato Antić također iz Fojnice. Iste godine je i Todo Mijić iz Sarajeva stavljen pod skrbništvo „sa razlogom“ što „nije u stanju sam svoje poslove izvršavati i svoja prava sam čuvati“ ali nije zvanično proglašen rasipnikom, iako su posljedice iste. *Sarajevski list*, br.133, 06.11.1896, 4; br. 67, 05.06.1896, 2.

¹³ Vidi: ABiH, VŠS, A, V-5-1, kutija br.1, 1897/1.

pnikom proglasi i ako dotični rasipnik proti odluci utoka uložio nebi, sve dotične spise odmah uz izvješće ovamo na uvid predlože.¹⁴ Međutim, ovakvo uplitanje u kadijske odluke nije naišlo na odobravanje. Kadije su imale pravo odluke o pitanju skrbništva i ovakvo ponašanje je tumačeno kao uplitanje u njihovu jurisdikciju.¹⁵ Ragib Muftić, kadija u Bosanskoj Dubici, u decembru 1896. godine odgovorio je na dopis napisavši „... osim toga šerijatski sud izdajući rešidbe takove o skrbništvu netreba odobrenja političkih oblasti.“¹⁶

I pored Muftićevog mišljenja, analiza građe Vrhovnog šerijatskog suda ukazuje da se više niti u jednoj godini nije ponovilo da je bilo više slučajeva objavljenih o proglašenju rasipnika-rasipnica u *Sarajevskom listu* od onih koje su poslane na uvid Vrhovnom šerijatskom sudu. Šta više, brojka je uvijek bila manja, često i u pola. U navedenom dopisu Vrhovni šerijatski sud se posebno osvrnuo na činjenicu da je velika razlika uočljiva u broju rasipnika kod šerijatskih sudova i kod kotarskih sudova, to jeste između muslimana i nemuslimana. Koliko je ovo zapažanje bilo tačno jasno ukazuje komparacija građe Vrhovnog suda u Sarajevu za građanske parnice i Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu. Naime, dok u prvom nema niti jedan sačuvan dokument koji ukazuje na problem rasipnika, u drugom je bilo 262 slučaja! Razlika je očita i u objavama u službenom *Sarajevskom listu*. Tako je najveći broj objavljenih slučajeva rasipništva bio 1896. godine, ukupno 26 muslimana i 1 nemusliman. Razlika nije bila mnogo manja ni 1890. godine kada su 23 muslimana proglašena rasipnicima, a nemuslimana samo dvoje.¹⁷ Hronološki gledano kroz *Sarajevski list* ovaj problem postaje posebno aktuelan od 1889. godine kada je samo u posljednja 3 mje-

¹⁴ Isto.

¹⁵ O nadležnosti šerijatskih sudova više vidi: Fikret Karčić, *Studije*, 124-125.

¹⁶ ABiH, VŠS, E, V-5-37, kutija br. 81, 1896/78.

¹⁷ Od muslimana rasipnicima proglašeni su: Hakibeg i Asimbeg Zaimović iz Bijeljine, Alija Šerić iz Bosanske Dubice, Zaim Sivić iz Gradačca, Abdiaga Ibrišagić iz Banje Luke, Abdudzajimbeg Zaimović iz Bijeljine, Hasanbeg Pašić iz Modriče, Mustafa Mujčić iz Bijeljine, Selimbeg Kulenović iz Bilajca-Jajce, Hasanbeg Bašić iz Gradačca, Mehmed Bajrić iz Sarajeva, Muhamed Rahić iz Travnika, Mustajbeg Zlotrg iz Travnika, Muharembeg Kapetanović iz Prijedora, Hasanbeg Gionlagić iz Tešnja, Hadži Ibrahim Hadžimusić iz Golijevića-Foča, Huseinbeg Rustenpašić iz Odžaka, Džaferbeg Kapetanović iz Ključa, Avdulah Lonić iz Mostara, Murat Omerović iz Crljeni-Ključ, Ibrahimbeg Teskeredžić iz Travnika, Muhamed Ćiber iz Mostara i Smailbeg Džinić iz Banje Luke. Dok su, nemuslimani, kao rasipnici te godine proglašeni Božo Debelnogić iz Podrinja-Rogatica i Zadik S. Levi iz Sarajeva.

seca objavljeno 6 slučajeva rasipništva kod muslimana i 2 kod nemuslimana.¹⁸ U narednim godinama njihov broj je rastao posebno kod muslimana sve do navedenog dopisa u junu 1897. kada je objavljeno 10 slučajeva. Međutim, to ni u kom slučaju nije značilo da je u narednim godinama došlo do znatnog smanjenja broja ovih proglašenja. Naprotiv, njihov broj se sve do 1914. godine u prosjeku kretao između 10 i 15 slučajeva godišnje.

Ono što je veoma interesantno jeste da nakon prestanka naglog rasta broja proglašanih muslimana rasipnicima u službenim novinama dolazi do blagog, ali jasnog i konstantnog povećanja proglašenja muslimana suludim ili umobolnim, što je u konačnici imalo iste pravne posljedice. Tako upravo 1897. godine imamo prvi put zvanično proglašenje kotarskog šerijatskog suda o umobolnosti u *Sarajevskom listu*, i to 2 slučaja, a već naredne godine je bilo 5 osoba.¹⁹ Međutim, proglašenja umobolnim i suludim kotarski uredi su donosili dosta češće od kotarskih šerijatskih sudova. Primjera radi navest ćemo da je svake godine minimalno dva puta davana javna obavijest o ovoj presudi od strane kotarskih sudova te da je 1911. godine čak 11 osoba proglašeno suludim ili umobolnim.²⁰ Najveći broj muslimana koji su proglašeni umobolnim ili slaboumnim bilo je 1898. godine i to 5 osoba, s tim da je dvoje u isto vrijeme proglašeno i rasipnikom i slaboumnim.²¹

Interesantna je i analiza po mjestima u kojima su određene osobe više ili manje proglašavane rasipnicima. Tako, recimo, kotarski ured kao šerijatski sud u Prozor u dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda nema niti jedan prosljedjen slučaj.²² Pojed

¹⁸ Vidi: *Sarajevski list*: br. 117, 02.10.1889., br. 126, 23.10.1889., br. 127, 25.10.1889., br. 131, 04.11.1889., br. 135, 13.11.1889., br. 137, 18.11.1889., br. 149, 16.11.1889., br. 153, 25.12.1889.

¹⁹ Vidi: *Sarajevski list*: br. 1, 01.01.1897., br. 51, 02.05.1897., br. 85, 20.07.1898., br. 87, 24.07.1898., br. 130, 02.11.1898., br. 136, 16.11.1898., br. 150, 18.12.1898.

²⁰ Suludim ili umobolnim su proglašeni: Lazo Kurilić iz Trebinja, Simicha Levi rođ. Salom iz Sarajeva, Mitar Krstović iz Trebinja, Juda Salamon Altarac iz Sarajeva, Mato Pilca iz Mamića-Mostar, Karolina Schatner iz Weinbera, Petar G. Jeftanović iz Sarajeva, Baruch i Majer J. Altarac iz Sarajeva, Tomo Buzuk iz Sanskog Mosta. Vidi: *Sarajevski list*: br. 35, 16.02.1911., br. 72, 01.04.1911., br. 103, 13.05.1911., br. 197, 18.05.1911., br. 21, 06.06.1911., br. 142, 04.07.1911., br. 265, 22.11.1911.

²¹ Ahmed Softić iz Sarajeva, Habiba Kerenović iz Ključa, Mustafa Bilal iz Ljubuškog, Selim Dizdar iz Županja i Ibrahimbeg Bušatlija iz Livna, proglašeni su slaboumnim. Vidi: *Sarajevski list*: br. 85, 20.07.1898., br. 87, 24.07.1898., br. 130, 02.11.1898., br. 136, 16.11.1898., br. 150, 18.12.1898.

²² Ovaj kotarski šerijatski sud je samo Đulagu Huseinbegovića iz Kopčića, za svo vrijeme austrougarske okupacije, proglasio rasipnikom. Vidi: *Sarajevski list*, br. 77, 03.07.1891.

Prozora ni Bileka-Bileća, Čajnica-Čajniče, Glamoč, Kladanj, Kotor-Varoš, Livno, Ljubinje, Nevesinje i Bosanski Novi nemaju niti jedan slučaj rasipništva raspravljan na ovom sudu. Najviše slučajeva koji su proslijeđeni Vrhovnom šerijatskom sudu od ukupno 51 kotarskog šerijatskog suda bilo je iz Sarajeva, njih čak 37, a zatim iz Banja Luke 33, dok su Mostar i Prijedor imali po 11 slučajeva, ostali su imali znatno manji broj rasipnika.²³ S obzirom na predstavku Vrhovnog šerijatskog suda svim kotarskim šerijatskim sudovima da se svi slučajevi rasipništva šalju njima na uvid ove podatke možemo uzeti kao relativne.²⁴

Razlozi da se neko proglasi rasipnikom jasno su navedeni u *Medželli* u članu 946 „Sefih= rasipnik je onaj čovjek koji rasipa i upropašćuje svoj imetak, trošeći ga u bezposlicu (bez koristi) i prekomjerno (makar i ne u bezposlicu, to jest makar i u korisne svrhe). Broje se u rasipnike i oni ljudi, koji zbog toga, što su male pameti i bedasti ne poznaju načina, kojim bi se koristili, te se varaju kod uzimanja i davanja (u saobraćaju, prometu).“²⁵ Na ovaj član su se pozivali šerijatski sudovi prilikom konačne odluke. Međutim, šta je predstavljalo prekomjerno trošenje „makar i u korisne svrhe“ i kako je to kadija tumačio zavisilo je od raznih komponenti.²⁶ Najčešći razlozi koji se navode kod muških rasipnika jesu alkohol i karte, nakon toga ulaganje u razne nesigurne poslove poput trgovine mjenicama itd. Biti rasipnik u očima rodbine i komšiluka mogao je biti i onaj ko prodaje nekretnine i kupuje ih na drugom mjestu, ali i onaj koji putuje. Tako je Mehaga Tulić optužen da je „rasfučkao“ imetak između ostalog i zbog toga što „...teferiči i sjela pravi te je na Kiseljak i u Stanbol išao...“ Mehaga je uspio dokazati da je on sa svojom ženom vodio život kakav dolikuje njegovom ugledu, zbog čega je Vrhovni šerijatski sud smatrao da su dokazi nedovoljni da se on proglasi rasipnikom.²⁷

Sama procedura proglašenja rasipnikom trajala je po nekoliko mjeseci i uglavnom se završavala u roku od godine dana, zavisno od mjesta stanovanja ne samo optuženika nego i svjedoka. Ovdje prvenstveno mislimo na slučajeve kada je osoba optužena za rasipništvo bila van granica Bosne i Hercegovine, najčešće je to bila *Tur-*

23 Samo određeni dokumenti, njih 228 od 262, imaju sačuvane i spise prema kojima se može ustanoviti mjesto odakle je slučaj proslijeđen Vrhovnom šerijatskom sudu.

24 Izuzetno su rijetki slučajevi koji se spominju u *Sarajevskom listu*, a o kojima Vrhovni šerijatski sud nije obaviješten. Međutim, teško je biti precizan s obzirom da građa nije kompletna, a da određene godine potpuno nedostaju.

25 *Medželle i ahkjami šerije*, čl. 946, 289.

26 Pored materijalnog stanja, inoralno je bilo izuzetno važno, dok je kompletna slika dobivana tek nakon ispitivanja samog načina svakodnevnog života osobe.

27 ABiH, VŠS, E, V-5-63, kutija br. 127, 1911/14.

ska.²⁸ Međutim, nakon što bi sud donio odluku-islam o rasipnosti trajalo je svega nekoliko dana da se ista objavi u zvaničnom listu.

Kao što smo već naveli, prijavu da je osoba rasipnik mogao je podnijeti bilo tko ko je poznaje. Motivi da se neko proglasi rasipnikom bili su razni, od lične osvete, razvoda braka, ljubomore, materijalne koristi, ali i iskrene brige za imovinu i materijalnu stabilnost dotične osobe.²⁹ Kako bi se motivi otkrili, kadija je prije donošenja bilo kakve odluke tražio da se pored uzimanja izjava svjedoka, dostavi izvještaj o stanju imovine, prihodima i rashodima, posebnim troškovima koje je tuženi napravio, kao i razlozima zbog kojih je napravio iste i samom načinu života.³⁰ I pored ova-

²⁸ Ovakvi slučajevi su rijetki, ali su ipak prisutni u građi. Dodatno vrijeme bilo je potrebno kadiji kako bi iz mjesta u kojem je u tom trenutku živio optuženi dobio podatke o njegovom načinu života. Tako je Đulaga Bagdadi optužio brata Sejfulaha Bagdadi Omeragića za rasipništvo. Đulaga je tvrdio da je njegov brat koji je odselio u Ada Pazar rasipnik koji hoće kompletan imetak da rasproda. Kadija je nakon detaljne istrage saznao da Đulaga „imade u Ada Pazaru liep imetak i da dobro gospodari.“ Zbog toga je zaključio da isti „iz okolnosti pako što on hoće da proda imovinu u Bosni svoju ležeću dade se samo zaključiti da on neće da gospodari na dvije strane nego jer ima nakanu ostati u Turskoj gdje se već od toliko godina nalazi te je i podanikom turskim hoće da ima svoje gospodarstvo oko sebe da ga nadgledati može.“ Međutim, bilo je i slučajeva u kojima je cijela imovina prodavana prije iseljenja. Tako su rasipnicima proglašeni Ibrahim, Husein, Salih i Hasan Čehić iz Bosanske Dubice. Braća su, prema izjavama svjedoka, počela u augustu 1896. godine „rasprodavati zajedničku imovinu pokakvu cijenu namjeravajuć da se odsele u Tursku bez da bi imali izselidbeni list.“ Nakon toga je njihova „rodbina i više građana zatražila da se sva daljnja prodaja zemljišta ispod vrijednosti obustavi barem tako dugo dok ne stigne Čehićima izselidbeni list.“ Smatrajući da „ako istoga nebidne ne samo Čehići nego i njihove žene i djeca sasvim se upropastiti mogu.“ Već u decembru sud je tako i postupio i proglasio ih rasipnicima „dok im ne dođe izselidbeni list čim dođe slobodna je prodaja njihovih nekretnina.“ pisalo je u ilamu. ABiH, VŠS, E, V-5-37, kutija br. 81, 1896/78, V-5-36, kutija br. 78, 1896/3, *Sarajevski list*, br. 129, 28.10.1896.

²⁹ Godine 1903. Hajrija Čoranbegić optužila je muža Hasana Čoranbegića da je rasipnik u cilju dobivanja razvoda braka. Međutim, kada je on proglašen rasipnikom i ona mu postavljena za tutora, Hajrija je odustala od razvoda i izjavila kako ona „s njime danas lijepo i u slozi živi“. Gjulhanuma Šarac je optužila brata da je rasipnik. Nakon saslušanja bilo je jasno da je ona to uradila zato što joj on nije prodao imanje za 6000 kruna koliko je nudila, iako je isto vrijedilo duplo više. Vidi: ABiH, VŠS, B, V-5-13, kutija br. 24, 1903/21, E 1911/14

³⁰ Prilikom donošenja odluke sud bi naglašavao da je „valjanim preslušanim građanima“ odluka donešena. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-31, kutija br. 70, 1893/9

ko detaljnih istraga zloupotrebe su se dešavale, ne samo od strane podnosilaca zahtjeva i svjedoka nego i kadija.³¹

Poseban problem predstavljale su promjene u svakodnevnom životu koje su upražnjavale mlađe osobe, njihov način života bio je iz ugla *starijih* često bez razloga nemoralan.³² Koliko je ovaj problem bio prisutan i bez da je završavao na sudu ukazuju privatna pisma. Jedno takvo nalazi se u zbirci porodice Bakarević. U njemu Abduselam odgovara na optužbe i „veoma oštre opomene“ i „ljagu“ svom daidži kojeg oslovljava sa *dragi hadžija*. Naime, njegov daidža hadži Mustafa je njemu ostavio pismo u kojem ga je optužio da se „lola“. Također je naveo da su, kada je preuzeo upravljanje svojim imetkom, svjedoci naveli da on „nikakve hrdžavoštine nema.“ On dalje pita „jeli te sram sad svoje svjedoke rezil učiniti?“ Iz pisma se jasno vidi da je njega daidža optužio „da se lolo“ i to potkrepljuje time što je jednu noć bio u „mehani i larmu činio“ a da je kući došao jedne noći u 21 sat.³³ Te dvije stvari smatrao je da su dovoljne i zaprijetio mu da će ukoliko se još nešto tako ponovi on prijaviti njega kadiji i sebe postaviti za tutora i upravitelja njegovim imetkom. Abduselam je na pismo odgovorio naredni dan, a u prvoj je rečenici potencirao da shvata da ga on takvim pismom „straši kao što se maleno dijete plaši.“ On kako bi se opravdao odmah napominje osnovne stvari zbog kojih se osoba mogla optužiti kao rasipnik i piše „Jesam li se ikomu zadužio, jesam li što prodao bez kakve cijene-jesam li napokon išta upropastio. Ne.“ Dalje nastavlja „To zato što sam se zadržao u kafani u razgovoru sa svojim kolegama ili u čitanju novina. To ako kadija želi za to proglašavati ljude po Sarajevu rasipnicima, zaista neće imati kada ni jesti od posla...“³⁴ Ovo pismo jasno otkriva koliko je ovo pitanje bilo prisutno i koliko je uticalo na odnose ne

³¹ Najčešće zloupotrebe uočljive su od strane osobe, ili više njih, koje podnose molbu da se neko proglasi rasipnikom. Kada je riječ o kadijama analiza građe ukazuje da je kadija sukladno svojoj procjeni tražio dodatna svjedočenja ili se zadovoljavao predloženim svjedocima, što je bilo u određenim slučajevima predmet žalbi na njih i optužbi o zloupotrebi njihovog položaja. Tako je godine 1883. Ibrahim Kapetanović optužio kadiju u Kostajnici, Mustafa ef., da je primio „rišvet“ mito zbog kojeg ga je na zahtjev njegove majke Paše proglasio rasipnikom. Kako bi se kadija oslobodio svake sumnje, 16 uglednih osoba iz Kostajnice se potpisalo tvrdeći da Ibrahim piše neistine i da je kadija pošten. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-21a, kutija br. 44, 1883/27.

³² Najčešće su svjedoci, komšije i rodbina, tvrdili da je dotična osoba nakon što je proglašena punodobnom postajala „kartaš“. To im je bilo dovoljno da ga smatraju „raspikućom.“ Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-41, kutija br. 88, 1898/48, E, V-5-45, kutija br. 93, 1900/31.

³³ Historijski arhiv Sarajevo, Zbirke i fondovi na orijentalnim jezicima, Porodični fondovi, Bakarević, kutija br. 3, korespondencija inv.br. 13, pisimo od 15.11.1891.

³⁴ Isto.

samo unutar porodice nego i šire, ali u isto vrijeme ukazuju na osjetljivost problema, posebno jer ga je svaka osoba tumačila iz lične perspektive. Ipak, neophodno je naglasiti da su prijave rasipništva zbog „nemoralnog života“ bivale odbijene ukoliko nije bilo dokaza da isti zbog toga rasipa svoj imetak.³⁵

Analiza pojedinačnih slučajeva ukazuje da je najvažnije pitanje, ukoliko osoba zvanično bude proglašena rasipnikom, bilo ko će biti skrbnik? Ono što je veoma važno istaknuti jeste da se zakonska odredba o postavljanju tutora ili skrbnika od strane najbliže rodbine često nije poštivala te da su skrbnici ili tutori nekad upropaštavali imovinu koja im je povjerena.

Skrbnik ili tutor koji nije bio član porodice za preuzimanje odgovornosti nad rasipnikom i upravljanje njegovom imovinom kao motiv uglavnom je imao materijalnu korist.³⁶ Pojedini slučajevi ukazuju da skrbnik nekad nije bio u stanju kompletnu imovinu voditi niti da je bio sposoban sastaviti godišnji obračun svih prihoda.³⁷ Interesantno je da sud nije ovakve skrbnike rješavao dužnosti, ukoliko su oni okarak-

³⁵ U jednom od pokušaja proglašenja rasipnikom momka koji je prema svjedocima bio „raskalašen“ kadija je jasno u dopisu napisao da „ne može biti uzrokom skrbništva nemoralan život, nego rasipnost“. ABiH, VŠS, E, V-5-23, kutija br.52, 1889/18.

³⁶ Smailbeg Kapetanović je pokušavao promijeniti skrbnika punih 10 godina, dok se Hamza Klempić žalio u ime svog oca na njegovog skrbnika tri godine, nakon čega je kadija tražio da se on, kao najbliži rod, imenuje tutorom „da se više žalbe prestanu pisat.“ Isti vremenski period žalila se Nura Cerić. Njen suprug Mustafabeg Cerić iz Bosanske Kostajnice proglašen je rasipnikom 13.03.1890. godine na osnovu njenog zahtjeva. Za skrbnika mu je postavljena Meho Pehlić, koji je razriješen iste dužnosti 03.07.1893, na zahtjev Mustafabega. Na njegovom mjesto imenovan je Muharem Mulalić, a Hadži Osman Topić nadgledatelj skrbnika. Iako se Nura žalila na ovu odluku jer je Topić „trećinu od kmeta koju je kupio uzimao sebi“ sud nije smatrao potrebnim da mijenja svoju odluku, šta više o žalbi je obavijestio istog. Prema navodima Nure, Topić je nagovorio njenog brata Muhu Memića da se dogovori sa kadijom i da njega postave tutorom njenoj malodobnoj djeci. Iako je Nura zahtjevala da se za tutora i suprugu i djeci stavi njen svekar Muho Cerić, kod kojeg je ona sa djecom i živjela, sud je Memića imenovao na to mjesto. Kadija nije vodio računa o tome što je Muho Memiću čaršiji bio poznat kao rasipnik koji je imovinu svojih roditelja kompletnu potrošio, niti što je njegova porodica vodila protiv njega sudski postupak 6 godina, na povjerenju mu je dao imovinu malodobne djece. Istu žalbu uputio je više puta i brat rasipnika Mustafabega. Vrhovni šerijatski sud je nakon pregleda svih spisa tek 05.09.1893. zaključio da je zahtjev Nure Cerić i njenog djevera ispravan, te naložio da kotarski šerijatski sud hitno izvijesti „tužiteljiju da je joj se pritužba rješava.“ ABiH, VŠS, E, V-5-31, kutija br. 71, 1893/34, E, V-5-36, kutija br. 78, 1896/4, E, V-5-49, kutija br. 99, 1902/49.

³⁷ U jednom slučaju na žalbu skrbnika koji nije predavao finansijske izvještaje, sud je kao razlog napisao da skrbnik „Arifhodžić jeste pošten ali slabo piše pa zato jeste malo problem“

terisani kao *pošten*. Godišnji račun se naknadno pokušavao riješiti.³⁸ Također je neophodno napomenuti da je bilo slučajeva u kojima niko nije htio uzeti tutorstvo ili skrbništvo nad rasipnikom.³⁹

Proglašenje rasipnikom nije imalo rok i ukoliko bi rasipnik želio da mu se imovina vrati mogao je podnijeti zahtjev kadiji koji bi ispitao da li je osoba prestala sa „dovodjenjem u propast svoje imovine.“⁴⁰ Ukoliko bi dokazao da jeste, sud bi također javno obznanio da dotična osoba prema odluci suda sama raspoložuje svojim imetkom. Ovakvi slučajevi su rijetki, ali ipak prisutni.⁴¹ Kako se mogao osloboditi odluke, tako je mogao ponovno biti stavljen pod skrbništvo zbog rasipništva.⁴² Građa također ukazuje da ni starosna dob nije bila presudna, tako da rasipnika ima odmah nakon što su proglašeni punodobnim pa sve do onih sa preko 70 godina.

Da bi osoba bila rasipnik nužno je bilo da ima znatnu imovinu, te su stoga porodice koje se spominju u dokumentima, uglavnom, bogate i ugledne porodice koje

uz obrazloženje da su skrbništvo nudili ocu rasipnika, ali da on nije htio preuzeti isto. ABiH, VŠS, E, V-5-36, kutija br. 78, 1896/24.

³⁸ Isto.

³⁹ Kada je Ibrahimbeg Salihbegović iz Bijeljine u junu 1897. godine proglašen rasipnikom, niko nije htio preuzeti skrbništvo nad njim. Kadija je uz sve napore uspio nagovoriti Jozefa Bajora. Na žalbu Ibrahimbega zašto mu se imenovao skrbnik nemusliman kadija je pismeno odgovorio „niko drugi nije htio se prihvatiti skrbništva a pošto je Bajor pravedan i umjeren postavljen je dok se ne nađe neko drugi od muslimana ko bi preuzeo skrbništvo.“ ABiH, VŠS, E, V-5-38, kutija br. 83, 1897/22.

⁴⁰ U zakonu je pisalo „Kada se ograničeni rasipnik popravi, sud će dokinuti njegovo ograničenje.“ *Medželle i ahkjami šerije*, čl. 996-997, 302.

⁴¹ Ponovno samostalno upravljanje imetkom i oslobađanje od *hadžra* ostvarili su Lebib Kajtaz 1895, Salih Drakovac 1897, i Džafer beg Kapetanović 1898. godine. Međutim, bilo je slučajeva, kao što je Emin Turhanija, koji je došao u sud „sa nekakvim nepovjerljivim svjedocima da dokaže svoj popravak ali pošto ga sud poznaje nije mu molbu ni primit htio.“ *Sarajevski list*, br. 60, 22.05.1898, 5, br. 116, 01.10.1897, 4, br. 108, 1.09.1898, 4: ABiH, VŠS, E, V-5-35, kutija br. 77, 1895/18.

⁴² Takav je slučaj Mehage Žige koji je nakon što se oslobodio skrbništva u „kratkom roku“ potrošio 1600 forinti. Njegovi rođaci, ukupno njih 16, su se odvojeno žalili na njegovo ponašanje, a na sudu kao svjedoci su bili njegov brat Ibrahim Žiga i njegov punac H. Muhamedaga Kumašin. Ponovna procedura proglašenja rasipnikom pokrenuta je 12.03.1892., a po drugi put proglašen je rasipnikom 04.08.1892. godine. Na ponovno pokretanje postupka oslobađanja od „hadžra“ Mehaga se odlučio 1913. godine. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-31, kutija br. 68, 1892/42, E, V-5-64, kutija br. 129, 1913/27.

su stoljećima sticale bogatstvo.⁴³ Nažalost, određeni broj slučajeva koji su se vodili na Vrhovnom šerijatskom sudu nije sačuvan, ostao je jedino omot koji ukazuje na osnovne podatke.⁴⁴

Radi bolje ilustracije navest ćemo hronološki pet karakterističnih slučajeva kao primjera rasipništva. Svaki od njih ukazuje na kompleksnost ovog problema u svakodnevnom životu. Tako prvi slučaj kroz priču Avdage Ibrišagića opisuje znatan broj onih koji su odmah nakon proglašenja punodobnim dobivali skrbnike zbog rasipništva i načina života, ali i zloupotrebe samih tutora. Slučaj Aiše Dizdar specifičan je iz više razloga. Ona je pored toga što je imala preko 70 godina kada je proglašena rasipnicom, ipak uspjela svu imovinu pa čak i kuću u kojoj je živjela rasprodati i novac potrošiti. Kroz treći primjer i slučaj Fehimbega Alibegovića, pored ostalog, istaknuta je zloupotreba upravljanja supruginim imetkom. Naredni slučaj Mehage Numanbegovića slikovito opisuje koliko su lične razmirice, ljubomora i nesporazumi imali uplita u ovu problematiku. Da su kadije bile svjesne ličnih interesa u pokretanju ovakvih parnica najbolje ilustruje posljednji slučaj Alijage Zlatara koji je oslobođen optužbe za rasipništvo.

⁴³ Jedna od najvećih suma koja se spominje u dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda vezanih za rasipništvo, odnosi se na poznatu porodicu Fadilpašić, tačnije na braću Salihbega i Fadilbega Fadilpašiće. Oni su proglašeni rasipnicima u martu 1909. godine, a suma za koju su oni optuženi da su potrošili u „raskalašenom životu te zbog velikog rasipništva i prekomjernog troška“ iznosila je 400.000 kruna! Svjedoci su smatrali da se njihov „imetak i ugled njihova zvanja očuva, nužno je da se isti pod hadžr stave.“ Kao skrbnik postavljen im je Halid beg Hrasnica. Međutim, braća su se žalila na tu odluku, prvo su tvrdili da nisu rasipnici te da su potrošili *samo 297.000 kruna* i to zbog poslova u koje su ulagali, a koji su propali. Međutim, građanski sud je poslao dopis da se kod njih vodi nekoliko parnica protiv istih zbog dugova te da će najvjerovatnije biti osuđeni. Nakon toga je žalbu napisala njihova mama Nurihanuma, koju su i oni predlagali za tutoricu. Ona je izjavila svoju spremnost ne samo da preuzme tutorstvo nad imovinom svojih sinova, nego da im uz osiguranje posudi 100.000 kruna. Također je navela da je Halid beg Hrasnica „stranac sa kojim im se interesi kose.“ Kadija je u maju 1909. godine uzevši u obzir sve izjave, braći ipak ostavio Halid bega Hrasnicu kao skrbnika uz obrazloženje da se „od njega nije našao nikakav hijanetluk.“ Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-62, kutija br.125, 1909/12.

⁴⁴ Oko 70 slučajeva ima sačuvan samo omot bez ijednog spisa. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-38, kutija br. 83, 1897/33, E, V-5-39, kutija br. 84, 1897/52, E, V-5-39, kutija br. 84, 1897/56, E, V-5-40, kutija br. 86, 1898/28, E, V-5-40, kutija br. 86, 1898/32, E, V-5-40, kutija br. 86, 1898/41, E, V-5-41, kutija br. 88, 1898/49, E, V-5-43, kutija br. 90, 1899/44, E, V-5-43, kutija br. 90, 1899/53, E, V-5-43, kutija br. 90, 1899/68 itd.

Slučaj 1

Avdaga Ibrišagić, Banja Luka

Godine 1864. nakon što je izgubio oca, Avdaga je kao maloljetnik stavljen pod tutorstvo Fehimbega Smailbegovića, njegovog daidže, i Danijalage Ibrišagića, amidže. Oni su upravljali njegovim imetkom sve dok on nije proglašen punodobnim i sposobnim za vođenje vlastitog imanja 1882. godine. Međutim, 1888. godine su njih dvojica podnijeli zahtjev kadiji da se on proglasi rasipnikom, zbog pretjeranog trošenja preuzetog imetka. Tako je Avdagin imetak ponovo dodijeljen na upravljanje istim tutorima. To je učinjeno iako oni nikada nisu podnijeli obavezni godišnji finansijski izvještaj o stanju imovine kojom su upravljali. Avdaga se žalio na ovakvu odluku i naveo njihovo zapostavljanje zakonskih obaveza, međutim, sve do 1895. godine njegove žalbe nisu nailazile na bilo kakav odjek.⁴⁵ Navedene godine Avdaga se obratio Vrhovnom šerijatskom sudu ali i, kako u zapisniku stoji, građanskom sudu.⁴⁶ Vrhovni šerijatski sud je, uz napomenu da za muslimane po pitanju skrbništva isključivu nadležnost imaju šerijatski sudovi, zahtijevao detaljan izvještaj od kotarskog šerijatskog suda. Nakon toga se ispostavilo da skrbnici zaista nisu ni jednom u toku njihovog upravljanja tuđim imetkom, to jeste punih 18 godina, dostavili izvještaj o prihodima i rashodima imetka nad kojim su upravljali. Pored toga Avdaga je izjavio kako je njegov tutor Smailbegović kada mu je postavljen za tutora „imao 14 slabih kmetova“ a 1882. kada mu je tutorstvo završeno „imao je 250 kmetova, 40 dućana u Tešnju i Doboju i 2 dućana u Carigradu.“⁴⁷ Međutim, tutori su tvrdili da se „prihod prije okupacije nije mogao pobrat“ te da je u kratkom periodu kojim je Avdaga upravljao njime ostao zadužen preko 100.000 groša koje su oni morali isplatiti. Interesantno je da nisu niti pokušali demantovati Avdagine navode o naglom bogaćenju i povećanju vlastitog imetka, nego je to jednostavno prešućeno. Kompletna parnica se odužila zbog stalnih žalbi sa obe strane, a 1897. godine sudu se obratila Aiša Džulzate koja je tvrdila da joj je Avdaga dužan 1688 forinti i 6 kruna.⁴⁸ Problem u naplati ovog duga jeste bio tačan datum kada je napravljen, s obzirom da se du-

⁴⁵ Potrebno je istaći i da je u Banja Luci dugogodišnji kadija bio Mustafa ef. Jamaković, ali da ga je na dužnosti godine 1895. mijenjao Ugljen Sadik ef. Već naredne 1896. godine Jamaković se vratio u ovaj kotarski šerijatski sud. Da li je to bilo povezano sa činjenicom da baš 1895. godine konačno počinje rasprava o ispravnosti skrbništva nad Avdaginim imetkom teško je utvrditi.

⁴⁶ ABiH, VŠS, E, V-5-23, kutija br.52, 1889/18.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Nju je na sudu zastupao advokat dr. Frank iz Banja Luke, a Avdagu advokat A. Jahja. Isto.

govi koje bi osoba napravila nakon što bi zvanično bila proglašena rasipnikom nisu priznavali. Naredne dvije godine, dokumenti su se prosljeđivali od kotarskog šerijatskog suda u Banja Luci do Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu, a u tom prosljeđivanju neki se više nisu mogli ni pronaći.⁴⁹ Avdaga je zvanično proglašen rasipnikom 10.03.1889. godine i za tutore su mu imenovani ponovno Smailbegović iz Tešnja, a nadzornik Danijalaga iz Banja Luke, iako je i sam sud zaključio da njihovo tutorstvo, dok je Avdaga bio malodoban, nije „dobro vođeno.“ Zbog takvog zaključka, Vrhovni šerijatski sud je naknadno tražio na uvid zapisnik svjedoka, koji je prosljeđen 28.09.1889. godine. Svi pozvani svjedoci tvrdili su da je Avdaga „sklon piću“ te da je „veliki kartaš.“ Iz izjava njegovih sedam komšija saznajemo da njegova supruga nije živjela sa njim te da „on svoj cijeli dohodak od nekretnina troši i sa prijateljima uništava.“⁵⁰ Iako je Avdaga imao u posjedu pored kuće u Banja Luci i Ćana u Klačnici, 90 čifluka zbog toga što je „dan i noć pjan“ njegovi prihodi nisu bili dovoljni da pokriju troškove. Shodno tome sud je smatrao da se Avdaga mora proglašiti rasipnikom, te ga staviti pod skrbništvo, što je Vrhovni šerijatski sud i potvrdio.

Slučaj 2

Aiša Dizdar rođ. Krpo, Mostar

U decembru 1896. godine Aliaga Dizdar se obratio kotarskom šerijatskom sudu sa molbom da se njegova punica „70 godina stara“ Aiša Dizdar proglašena rasipnicom.⁵¹ U molbi je napisao da je Aiša udovica, te da je imovinu koju je naslijedila od supruga „bez ikakve nužde“ skoro kompletnu „u besćenje“ rasprodala. Svoje pisanje potkrijepio je detaljnim podacima o prodaji nekretnina za 4000 forinti koje su vrijedile 7000 forinti. Dalje je tvrdio da je kompletnu sumu „bez da je išta nabavila uzalud potrošila.“ Aiša Dizdar je nakon smrti supruga Hasana živjela sama, njen sin je ođselio sa porodicom u *Tursku*, a njena kćerka, ujedno i supruga Aliage, umrla je. Na prvu zakazanu raspravu u kotarski šerijatski sud umjesto Aiše pojavio se advokat Marinković, kojeg kadija Naili ef. Uvejs nije htio saslušati. Kadija je insistirao da se ona lično izjasni o optužbama. U pismenoj izjavi koju je poslala povodom tog događaja, Aiša je ponašanje kadije smatrala velikom uvredom i zahtijevala da se „on od vođe-

⁴⁹ Na to ukazuje žalba Aiše kojoj je odgovoreno da su njeni spisi u Banja Luci, iako je njen zahtjev za detaljima slučaja prosljeđen preko kotarskog šerijatskog suda u Banja Luci, što znači da nije kod njih. Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ ABiH, VŠS, E, V-5-38, kutija br. 83, 1897/7.

nja moje stvari isključiti.⁵² Ona je u istoj izjavi pojasnila Vrhovnom šerijatskom sudu da su u sudnici bili njeni „protivnici“ sa kojima je imala lične razmirice. I pored njenog insistiranja, dokumenti ukazuju da je izjavu dala lično, a prodaju imovine pravdala je pravljjenjem vakufske kuće iz koje se mogla njena avlija vidjeti. Također je navela da je kupila drugu kuću, te da je novac uložila u popravak iste. Za svog zeta je tvrdila da se „boji da ja puno ne potrošim na svoje uzdržavanje dok sam živa ili da sinu ne poklonim svoj imetak,“ čime bi se nasljedstvo njegove djece u njenom imetku smanjilo.⁵³ Sud je nakon toga pozvao njene komšije i rodbinu. Njihove izjave su bile skoro identične i svi su tvrdili da je njen zet Aliaga nju molio da imovinu pokloni sinu kako je ne bi upropastila, da njegovoj djeci njena imovina nije potrebna jer im otac ima svoje imanje, te kako je ona skoro sve pa i kuću u kojoj živi prodala, a novac potrošila. Na samom kraju pozvan je i vlasnik kuće za koju je Aiša tvrdila da je kupila. On je izjavio da mu je ista dala samo kaparu, da nije isplatila ostatak novca, te da po njemu prodaja *otpada*.⁵⁴ Time je faktički Aiša u svojoj 70 godini ostala i bez krova nad glavom. Nakon ove izjave sud je proglasio rasipnicom, a za skrbnika joj je postavio Mustafa ef. Dizdara.⁵⁵

Slučaj 3

Fehimbeg Alibegović, Prnjavor⁵⁶

Fehimbeg Alibegović, veleposjednik iz Bosanskog Kobaša, kotar Prnjavor, je u periodu od 1893- 1896. godine dobio od Bosanskohercegovačkog hipotekarnog kreditnog zavoda ukupno sumu od 77000 forinti, kako bi namirio „lahkounne“ ugovore.⁵⁷ Kada mu je posljednji zajam dodijeljen postavljen mu je uslov da se odrekne upravljanja imetkom, te da isti prepusti ocu Rustembegu Alibegoviću.⁵⁸ Međutim, 02.01.1897. godine stigla je molba Zemaljskoj vladi, koju je ista prosljedila Vrhov-

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ O Fehimbegu Alibegoviću, kao i cijeloj Alibegović porodici, detaljno vidi: Husnija Kamberović, *Crtice iz društvenog, ekonomskog i porodičnog života porodice Alibegović koncem 19. stoljeća*, u: *Historijska traganja*, br.4, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 35-114.

⁵⁷ ABiH, VŠS, E, V-5-38, kutija br. 83, 1897/8.

⁵⁸ O dosta komplikovanom odnosu Fehimbega i njegovog oca kao i o drugim njegovim problemima, vidi: H. Kamberović, *Crtice*, 86-103.

nom šerijatskom sudu, da se Fehimbeg treba službeno proglasiti rasipnikom.⁵⁹ Kao razlog navedeno je da se „on nije prestao zaduživati.“ Kako bi se ispitala cijela situacija pozvano je više od 20 svjedoka, kao i njegova supruga Aiša-Alija hanuma Gradašćević. Njena izjava je posebno važna jer je ona pojasnila da Fehimbeg nema svog imetka uopšte te da on raspolaze, upravlja i troši isključivo njen imetak. Zatim je saopštila sljedeće: „imala sam i znanje da moj suprug na taj imetak iz kase novac potegao i bila sam time zadovoljna. Te novce što jesu na taj imetak uzajmite, nijesu laskoumno potrošene nego potrošene tim načinom najprije zarad vinograda i potrebite zgrade te i kuće i druge stanove dielom novo sagradjene, prikupljene su zemlje uz zemlje u Kobašu, sagradjene su nova kuća i gospodarstvene staje u Kladarima te trošeno je za udaje naše kćeri. Račun taj jest meni moj suprug sastavio i evo ga predlažem i molim da se isti ako zatreba po vještacima na istinitost izpita. Stoga molim da slavni Šerijatski sud uviditi može da te njegove nisu laskoumnim načinom napravite i ako bi moj suprug laskoumno sada svojim imetkom raspoložio i tako rasipnik bio bila bi ja prva koja bi protiv njemu shodne korake učinila jer bi onda i ja po time trošila i ja mislim ako sam ja koja sam mu sav taj imetak dala i upravu njemu povjerila da se sigurno taki rasipnik nije i da to sve potvora i hazumluk.“⁶⁰ Sud se nije zadovoljio ovakvom izjavom nego je pozvao druge svjedoke, komšiluk, prijatelje i poznanike. Oni su, uglavnom svi posvjedočili da je Fehimbeg nakon što je imetak predao ocu na upravu gotovo prestao izlaziti iz kuće, te da je potpisao ugovor sa ocem po kojem mu pripada 250 forinti mjesečno za troškove. Jedan od komšija Salko Hasičić, spomenuo je sljedeće: „samo sam čuo po kućama, da u godini 1895. s nekakvom curom iz Robuša u šumi Matajci nešto posla imao, nije tu stvar bila pred sudom rješita samo se govorilo, da ga to skupo stalo. To sve bi ali dokazati nemogu jer nisam to vidio nego samo slušao i nijemi više na umu od kojih osoba sam čuo.“⁶¹ Dok je Sulejmanbeg Kapetanović izjavio kako je njemu „Fehimbegovo stanje dobro poznato“ te da je bio dužan „Kafaju i Goefingeru“ ali da je to njegov otac sve isplatio. Dalje je dodao da on ne zna da Fehimbeg „kome dragocjenosti kupuje ne znam da on na svoju osobu više troši ne znam da od koga novac trošio ili uzajmio ni to neznam. Na dalje nije meni poznato da bi Fehimbeg sa kojim ženskim obćio i njima dragocjenosti kupio.“⁶² Kao svjedok bio je pozvan i Pavao Kalaj kojem je Fehimbeg isplatio 300 forinti, zbog duga za vinograd koji je pokušavao napraviti. On je potvrdio da je dobio novac iako je posao koji su trebali zajednički voditi potpuno propao.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

I Selimbeg Halilović je izjavio da on ne zna da je Fehimbeg rasipnik i još dodao „da je on toliki rasipnik čulo bi se i znalo u Robuši.“⁶³ Kompletno ispitivanje je završeno 12.04. i prema iskazima se nije moglo utvrditi da je Fehimbeg zaista rasipnik. Kadija se nije zadovoljio ovakvim izjavama, pa je pokrenuo tajno ispitivanje koje je povjerio kotarskom predsjedniku Pauliću. Isti je nakon 10 dana, tačnije 17.11.1897. godine pismeno izvjestio šerijatski sudo podacima koje je prikupio. U detaljnom izvještaju pisalo je kako su saznali *povjerljivo* da je Fehimbeg nastojao sebi pribaviti novac od Srpske banke u Zagrebu i od Hrvatske eskomptne banke. Međutim, ove su banke bile upoznate da je njegov otac preuzeo upravu imetkom te su mu „veresiju uskratili.“ Dalje je pisalo da to očito nije zaustavilo Fehimbega koji je „u prošlom ljetu ipak uspio sebi od privatnih stranaka nekoliko stotina forinti da pozajmi, tako je pre kratko vrijeme pozajmio od gostioničara Pavla Kallazya iz Bosanskog Kobaša 350 for. od svojeg vinogradara Andrije 250 for. od jedne privatne stranke iz Prnjavora 300 for. Ovaj novac je trebao njemu za podmirenje nekog mjenjičnog duga. Nadalje sam saznao,“ piše Paulić, „da je Fehimbeg pozajmio više stotina forinti od izraelićana iz Slavenskog Kobaša nekakvog Goldfingera. Goldfinger se veli da lihvari i Fehimbegom. U jednom društvu izjavio je Goldfinger da kada bi on imao samo 10000 for. drugo ništa radio nebi već bi novac Fehimbegu pozajmljivo i da bi kod toga posla gospodski živjeti mogao. Također se priča da je dužan bjeljinskoj štedionici na akcepte svojega zeta Osmanbega Pašića iz Bjeljine ali nije u stanju istinost potvrditi.“ On dalje zaključuje „da Fehimbeg toliko novca treba nije nikakvo čudo, jer je on rasipnik, razmetalac, podvrčen strastima koje ga skupo stoje, on drži ljubavnicu jednu ciganku u Kobašu, kojoj najfinija odjela i skupocjene dragocjenosti kupovati običaje i kupuje nadalje nepotrebne stvari i dragocjenosti te ih već za kratko vrijeme iza kako ih se je zasitio za 1/3 ili pak i za ¼ kupovne cijene prodaje.“⁶⁴ Ovaj dopis je bio ključni da kadija Omerhodžić Mehmed Fehimbega proglasi rasipnikom.

Slučaj 4

Mehaga H. Numanbegović, Tešanj

Godine 1900. pred kadiju Čirkinagić Ali-Rizu stigla je molba Hifze sina Mehaga H. Numanbegovića da se isti proglasi rasipnikom, kako je Mehaga tvrdio zato što *ga mrzi i iz želje da mu se osveti i ponizi ga*. Sam Mehaga Vrhovnom šerijatskom sudu je ispričao cijeli svoj život, u želji da im objasni kako se pojam rasipništva često

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

koristi iz pogrešnih razloga i kako ga bilo ko može iskorisiti za vlastitu korist.⁶⁵ On je posebno naglasio da se rasipnicima proglašavaju „u onakovim slučajevima gdje nema zakonskih preduslova i gdje nema one prijekne nužde, da se jedna samosvojna što više i ugledna osoba toli jako ograniči i stegne u njezinom vlasničkom pravu glede raspolaganja svojim imetkom.“ On je proglašenje rasipnikom za jednu osobu izjednačio sa smrtni napisavši „pošljedica učini dotičnog građanina upravo mr-tvīm u svakom pravcu nesposobnim ne samo za sve grane gospodarstvenog života nego još i prezirnime za svaki društveni odnošaj.“ A onda je napomenuo i koliko je takvo javno proglašenje sramotno „ovaj koji je pod skrbništvo stavljen o njegovom bivšem ugledu o njegovoj časti za koju svaki čovjek živi o njegovu obrazu kako narod vrijednost jednog građanina u društvu označuje nemože više biti govora sve te vrline koje rese i kite jednu osobu u društvu ništi kuratela jednim mahom i oduzme svaki smisao za bolji život, svaku nadu za njegov napredak i svaku ambiciju u njegovoj budućnosti kao i volju za rad i zanimanje.“ On dalje piše kako je prema njegovom mišljenju prekomjerno trošenje kojim se imetak uništava zapravo duševna bolest „usljed koje rasipniku manjka jasna i duševna provedba o imovinskoj vrijednosti...“ nakon čega ističe kako se u mnogim slučajevima u praksi pokazalo da „šerijatski sud u okupiranim zemljama ne drže gdje istaknute zakonskog propisa ili ga pravo ne shvaćaju glede njegove važnosti“ kao i to da sudsko osoblje ne uviđa koliko su „pogubne i kobne posljedice kuratele.“ Mehaga je također smatrao da je problem ovih presuda i to što su donošene na osnovu svjedoka čija je vjerodostojnost upitna i koji su obično imali određenu korist ukoliko bi se dotični proglasio rasipnikom.⁶⁶ A zatim je došao do najvažnijeg razloga zbog kojeg je on proglašen rasipnikom- pića. To je opisao na sljedeći način „Često puta se je dogodilo da se neko od muhamedanaca propije iz razloga kakove duševne depresije koje normalno stanje obično ne traje dugo, nego ostavi često puta za pošljedicu da dotična osoba po neku umjerenu mjeru redovito od alkoholičnog pića uživa na koju se lako obikne da je nemože propustiti ni koja mjera pak nije ni izdaleka dobra da bi ništala imetak ovog građanina. U ovakvim slučajevima osobito ako je već i imetak posrijedi se odmah nadje tobožnih prijatelja koji pomoć šerijatskog suda nastoje da takov skrbnika čas prije pod kurtelu da nebi upropastio imetak dapače dase da mu se baš jedan od takovijeh svjedoka postavi kuratorom njegovog imetka koji mu se uz dobru plaću u njegovu upravu predaje i potpuno povjeri“⁶⁷ Način na koji se Mehaga obratio Vrhovnom šerijatskom sudu razlikuje se od ostalih žalbi. On je bio 50-godišnji ugledni veleposjednik koji je dugi

⁶⁵ ABiH, VŠS, E, V-5-45, kutija br. 93, 1900/33.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

niz godina „kao najodličnija osoba bio Općinskim načelnikom.“ On je svoj život pokušao opisati detaljno kako bi kadija uvidio zašto je on počeo piti, ali je ujedno nastojao ukazati na kompleksnost ovog problema. Kao osnovni razlog za lične probleme koji su ga naveli da počne piti naveo je privatni život, a kao osnovnog krivca suprugu Haniju Pašić iz Gračanice koja ga je nakon 27 godina braka napustila. On je napomenuo da nije bio zadovoljan njenim ponašanjem tokom svih tih godina, „niti se je u onoj čudorednosti i ženskoj stidljivosti znala ponašati kako to dolikuje i kako iziskava od jedne ugledne hanume damske gospoje, niti se krila kako propisi šerijata zahtjevaju“, niti je bio zadovoljan njenim odnosom prema njegovoj staroj majci, ali da je trpio sve dok ga ona sama „prije više od dva mjeseca nije napustila.“⁶⁸ Međutim, prije nje napustila su ga i njihova dva sina, Hifzo 24 godine i Numan od 16 godina. Mehaga je zapisao: „Ja sam nastojao da bih ovu dvojicu po mogućnosti čim bolje u školama izobrazio ovi su se tome protivili i usljed ove moje najviše želje su oboja na mene zamrzili kao da sam im neprijatelj. Hifzo se odao pijanstvu postao je skitalica bez zanimanja i bez zanata i samo rovari protiv mene i ocrnjuje mene pred svjetom da sam ja koji neznam mojim imetkom upravljati te da mene treba pod skrblništvo staviti. Sin Numan također voli kod tudjina Hasanbega Dautbegovića u Doboju služiti negoli po mojoj očinskoj zapovijedi u školu ići. Nu ništa bolja nije bila ni njihova majka moja supruga Hanija“⁶⁹ završio je njihovo opisivanje Mehaga. Nakon ovakvog uvoda napisao je „ovakav nesnosan obiteljski život pun ograničenja i jada natjerao me je te sam pred 3 godine prvi put počeo pit rakiju, nu nikada preko mjere, nego samo moju zvanu „gidu“ tj najviše ½ oke kroz 24 sata melike rakije šljivice, i to u večer kod moje kuće, nipošto u javnim lokalima. Nikada nisam bio pijan niti toliko da nebi znao šta radim samo ova količina djeluje na mene utoliko da me učini dobrou čefu....odmah iza toga idem spavat i sutra da sam posve dobro raspoložen i za rad sposoban. To je sve moje piće.“⁷⁰ On je za samu prijavu njega kao rasipnika pored najstarijeg sina optužio Begu H. Mujagića iz Doboja koji ga je naslijedio na mjestu načelnika. Njega je opisao kao svog „velikog neprijatelja zbog nekih obiteljskih zavjerica.“ Sam Mehaga iznio je i kompletnu vrijednost svoje imovine, od koje je imao godišnji prihod od 6000 kruna. Priznao je da je digao kredit od 14000 kruna da bi napravio kuću u istoj vrijednosti, koju „izuzetno dobro rentira“.⁷¹ Međutim, „nepredvidljiva nesreća“ bez ikakve njegove krivnje ili nepažnje koja ga je zadesila, a koju su njegovi neprijatelji iskoristili bio je gubitak mjenice od 5600 for. Kadija ga

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

je nakon saslušanja osam svjedoka proglasio rasipnikom i jednog od njih Mehmeda Aličehajića sa platom od 450 for. stavio za skrbnika. Pored svega toga Mehaga se žalio kako je o odluci-islam da je proglašen zvanično rasipnikom saznao slučajno kada je telal u čaršiji to oglašavao.⁷² Da to nije bilo tačno ukazuje njegova žalba od 28.12.1900. upućena Zemaljskoj vladi na rješenje da je proglašen rasipnikom, a zvanična objava se desila u januaru 1901. godine.⁷³ Mehaga je u žalbi Zemaljskoj vladi napisao kako je proglašen rasipnikom zato što je „neki dio svojih nekretnina prodao u svrhu, da kupovinom podmiri neke tekuće dugove.“ Međutim, Vrhovni šerijatski sud je u zaključku naveo da je Mehaga „odan piću“ te da je ne samo prodao svoju imovinu nego i kredit digao, a da je kada mu se odbiju troškovi koje je naveo ostalo 33700 kruna koje je „rasuo bez koristi.“ Sud je također naveo kako su svi svjedoci jasno potvrdili da on pije, ali i da „prema obitelji nemilosrdno postupa i tuče ih, kojim uzrokom su drugim osobama u kuću pobjeć i nastaniti se morali.“ To je bilo dovoljno da se Mehagina žalba odbije, a ilam o *hadžru* potvrdi.⁷⁴

Slučaj 5

Alijaga Zlatar, Sarajevo

Mujaga Zlatar i njegov brat Alijaga su nakon smrti njihovog oca Abdage i majke Habiba hanume naslijedili znatan imetak u Sarajevu i okolini.⁷⁵ Nakon podjele imovine braća su se dva puta zajedno obratila Vrhovnom šerijatskom sudu: prvi put udruženo protiv odvjetnika Filipovića, a drugi put je Mujaga podnio molbu da se Alijaga proglasi rasipnikom.⁷⁶ Mujaga je 17. jula 1902. godine podnio molbu

⁷² Zvanična objava data je „na sveopće znanje“ putem *Sarajevskog lista* 18. januara 1901. godine. Vidi: *Sarajevski list*, br.07. 18.01.1901, 4.

⁷³ ABiH, VŠS, E, V-5-45, kutija br. 93, 1900/33.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Dio ovog imetka pripao je i njihovoj sestri Hasniji udatoj Sočo.

⁷⁶ U prvom slučaju je advokat Filipović, kao vasimuhtar ostavine iza oca im Avdage Zlatara, insistirao da se prema njegovom pismenom vasijetu i na osnovu ciljano ostavljenih 500 forinti, pošalje bedelihadž. Filipović je punih 10 godina nakon smrti njihovog oca pokrenuo ovaj postupak jer je smatrao da su oni odlučili to da „zataškaju“, dogovorio se sa šejh Eminom iz Mekke, koji je 1894. godine došao u Sarajevo kako bi naredne godine obavio bedelihadž. Mujaga i Avdaga su insistirali da sud njima dozvoli da izaberu ko će biti bedel na njihovog oca. Međutim, sud je smatrao da su njih dvojica imali 10 godina, te da u tom periodu nisu ni pokušali pronaći nekoga ko bi ispunio želju njihovog rahmetli oca, te je presudio u korist Filipovića. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-35, kutija br. 77, 1895/5.

dao izjavu u kojoj je tvrdio da je njegov brat, koji živi u Švrakinom selu, „neženit i da živi sa nekom Marijom.“ On je dalje naveo kako je njegov brat prodao dio svoje imovine, podigao zajam iz Banke, a da je „sve novce upropastio u pjanstvu i drugim bezposlicama.“ Na kraju je naveo i nepokretnu imovinu koju on još uvijek posjeduje i to „nekretnine u Docu, Kijevu, G. Butmiru kot. Sarajevo, u Višnju kot. Visoko i Paležu kot. Fojnica“ preračunavši da je tako njegov godišnji prihod od istih 2000 kruna. „Da ne bi moj brat Alijaga na prosjački štap došao molim da ga šerijatski sud pod tutorstvo stavi, a za skrbnika predlažem Mujagu Glogju,“⁷⁷ izjavio je Mujaga. Međutim, nakon dolaska svjedoka i samog Alije ispostavilo se da Mujaga nije dao tačne podatke. Novac koji je naveo kao upropašćen Alijaga je potrošio na isplatu duga koji je ostao nakon smrti njihove majke Habiba hanume, zatim na svoje liječenje, jer je bio teško bolestan. Ni podatak da on živi sa Marijom Bjelicom, nije bio tačan. Ona je, prema tvrdnji Alijage, žena sa dvoje djece koja radi „kao sluškinja“ kod njega već 20 godina. Alijaga je također naveo da on ima još novca kod sebe koje je ostavio za ukop i kao vasijet-oporuku nakon svoje smrti u dobrotvorne svrhe. Pozvani svjedoci su potvrdili sve što je Alijaga rekao, s tim da su oni naveli da je „Mujaga Zlatar sav svoj imetak u besposlice uništio pa hoće i bratov.“ Kadija je nakon saslušanja svjedoka odlučio da Alijaga nije rasipnik, ali da mora obećati da će Mariju otpustiti iz službe.⁷⁸

Analiza navedenih slučajeva ukazuje na različitosti, ali i zajedničke odlike u svakom pojedinačnom primjeru. Dok je u prvom Avdaga Ibrišagić skoro cijeli život bio pod tutorstvom i pored toga što su njegovi tutori dokazano zapostavljali svoju obavezu i obogatili se bez pokrića oni su nastavili upravljanje nad njegovim imetkom. Tu je ključnu ulogu imalo samo ponašanje Avdage kojem su očito piće i kartanje bili važan dio svakodnevnice. S obzirom da je to bilo *uzaludno trošenje vremena i novca* on je logično i proglašen rasipnikom. Međutim, sam Avdaga se nije ni žalio zbog toga, on je žalbe upućivao godinama zbog lošeg izbora skrbnika, što je očito bilo utemeljeno. I pored toga, kadija nije želio promijeniti skrbnike čime je vrijednost i očuvanje Avdaginog imanja, za koje zbog neprofesionalnosti istih ljudi dok su bili tutori nije ni bilo finansijskih tačnih izvještaja, bilo upitno. Drugi navedeni slu-

⁷⁷ ABiH, VŠS, E, V-5-49, kutija br. 99, 1902/45.

⁷⁸ Samo četiri mjeseca nakon ovog rješenja Alijaga je tražio da se izbriše iz ilama zahtjev da on mora otpustiti Mariju, a u dopisu je napisao da je bio „pod pristiskom“ kada je pristao na to, te da on ima „48 godina i imam bolest zaduhu u takvom stepenu, da jedva nekoliko koraka se krenem te stati moram, dakle na temelju ovih mojih godina i na temelju ove moje bolesti svako mora da uvidi, da ja sluškinju rečenu netrebam za koji drugi nepošteni posao...“ Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-49, kutija br. 99, 1902/48.

čaj Aiše Dizdar nam jasno ukazuje da starosne granice nije bilo u ovoj problematici. Udovica koja je izgubila kćerku i čiji je sin odselio sa porodicom uspjela je rasprodati svu svoju imovinu i ostati bez krova nad glavom. Pitanje koje se nameće u njenom slučaju jeste gdje je ona potrošila toliko novca? Njen pokušaj da optuži zeta, koji ju je i prijavio za rasipništvo, da je to uradio radi lične koristi nije uspio, ali ni njegov da joj sačuva imetak, s obzirom da je ona proglašena rasipnicom nakon što je i kuću u kojoj je živjela izgubila. Naredni slučaj Fehimbega Alibegovića jasno ukazuje kako su nekada i komšije i rodbina i prijatelji mogli biti „slijepi“ pred rasipnikom. Iz dokumenata se može zaključiti kako je Fehimbeg faktički vodio dupli život za koji ni njegovi najbliži nisu znali, te kako je nakon insistiranja kadije na tajnoj istrazi kompletna situacija postala drugačija. Ovaj slučaj je posebno važan jer otvara pitanje vođenja imetka supruge od strane muža koji se prema tradicionalnim normama podrazumijevao. Interesantno je i to da je kadija zanemario sve izjave svjedoka i povjervao izvještaju Paulića koji je svoje tvrdnje da je Fehimbeg rasipnik potkrijepio prepričavanjem. Ono što je ključno u ovom slučaju jeste činjenica je da je imetak Aiše-Alije Gradašćević bio zloupotrijebljen, a da ona u tome nije imala nikakvog udjela. Slučaj Mehage H. Numanbegovića opisuje koliko su lične nesuglasice unutar uže porodice često bile uzrokom da se vlasnik imovine optuži za rasipništvo. Detaljan opis života Mehage jasno ukazuje da je on bio obrazovana i ugledna osoba, što mu je olakšavalo mogućnost manipulisanja. On je u svom dopisu iznio kompletnu analizu ovog problema u kojem ga je jasno stavio u kontekst vremena. Interesantno je da je posebno istakao da šerijatski sudovi zbog djelovanja u okupiranim zemljama koje nisu islamske ne pridaju dovoljno pažnje i ne uviđaju važnost šerijatskih propisa, a da je u svoj slučaj sam pokušao uključiti Zemaljsku vladu. Njegovi iskazi su često bili protivrječni, a optužbe da se radi o ličnoj osvetti ciljano potencirane. I pored toga što je Mehaga „svoj imetak rasipao“ važno je istaći da je na odluku Vrhovnog šerijatskog suda da se ilam o hadžru potvrdi utjecalo i njegovo ponašanje, to jest nepoštivanje i loš odnos naspram porodice. Naredni primjer u kojem je zaista dokazano da je ljubomora bila osnovni motiv za pokretanje *hadžra* jeste slučaj Alijage Zlatara. Ljubomora njegovog brata posljednji je karakterističan slučaj u ovom radu koji ukazuje da je za proglašenje rasipnikom trebalo više od urote jedne osobe. Iako Mujagi Zlataru nije pošlo za rukom da proglasi brata rasipnikom, isključivo jer je Alijaga dokazao gdje je novac potrošio, on je uspio nanijeti mu štetu i udaljiti sa njegovog imanja poslugu na koju se isti očito godinama oslanjao.

Navedeni pojedinačni slučajevi pokazuju koliko je problem rasipništva bio prisutan u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske okupacije i koliki je trag ostavljao na svakodnevni život ne samo osobe koja je proglašavana rasipnikom odnosno rasipnicom, nego i njihove porodice, kao i onih sa kojima su imali bilo kakav poslovni

ni ili privatni odnos. Oni također jasno ukazuju koliko je bilo moguće zloupotrijebiti ovaj član zakona, čiji je smisao i cilj bio zaštita porodice. Pored toga, indirektno se ukazao sukob generacija, neminovan u periodu velikih promjena koje ne utiču samo na političko uređenje nego se lagano infiltriraju u svakodnevni život. Problem rasipništva samo je jedan u nizu koji baca tračak svjetlosti na svakodnevni život u Bosni i Hercegovini iz aspekta sudskih spisa u periodu austrougarske okupacije ■

PRODIGALITY IN THE PRACTICE OF SHARIA COURTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1878 TO 1914

Summary

With the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, everyday life changed in many ways. Changes that incurred on the level of administration had far-reaching consequences for the everyday lives of *small ordinary people*. One of the problems that stands out on the account of its scope in the documents of the High Sharia court in the period of Austro-Hungarian occupation is prodigality. The issue of prodigality was especially present in the Muslim population and persons who were proclaimed as spendthrifts mainly belonged to esteemed and wealthy families. Even though legal acts were clear on this question, certain misuses were present. This especially refers to personal disputes, jealousy and misunderstandings that were a frequent cause for the initiation of lawsuits and accusations against certain individuals who were blamed for *dissipating and ruining* their personal property. If the accusation was proved true with the help of a witness, it was compulsory to announce the decision about the proclamation of the spendthrift in an official paper but also by a town crier. This served the purpose of informing everybody that all dealings with a spendthrift became invalid after that day, and the governing of property, if anything was left of it, was taken up by a guardian or tutor named by the kadi. The complexity of this issue is clearly shown through five concrete cases which have been presented in this paper as examples to show the variety, but also the common features of all the 262 lawsuits preserved in the

files of the High Sharia court in Sarajevo during the period from 1878 to 1914. The problem of spendthrifts is an extremely important phenomenon which left a trace not only in the everyday life of the person who was proclaimed as a spendthrift, but also in the lives of their families and those with which they had any kind of business or private relations ■

UDK 322 (497.6) "1945/1962"

272 (497.6) "1945/1962"

Izvorni naučni rad

IZVORI FINANSIRANJA KATOLIČKE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1945. DO 1962. GODINE S POSEBNIM OSVRTOM NA DIREKTNU DRŽAVNU POMOĆ

Denis Bećirović

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu su na osnovu neobjavljenih izvora i dostupne literature istraženi osnovni izvori prihoda Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, te obim i sadržaj državnih dotacija Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1962. godine.

Ključne riječi: Katolička crkva, državne dotacije, Bosna i Hercegovina, komunisti, vjerske zajednice, Jugoslavija.

Abstract: Based on unpublished sources and available literature the author has examined the basic funding sources for the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina, the range and content of state grants to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina from after the end of the Second World War until 1962.

Key words: Catholic Church, state grants, Bosnia and Herzegovina, communists, religious communities, Yugoslavia.

Osnovne postavke za buduće ustavne i zakonske propise o položaju vjerskih zajednica u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini bile su u načelu definirane tokom rata kroz dokumente Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZA-

VNOBIH) kao novoformiranih organa nove vlasti. U njima je propisano da su svi građani jednaki i to bez obzira na vjersku ili nacionalnu razliku, a postavljeno je i načelo odvojenosti vjerskih zajednica od države.¹ Ustav Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ), izglasan 1946. godine, potvrdio je obrazac sloboda proklamiranih u ratu. Između ostalog, on je predviđao i mogućnost finansijskog pomaganja vjerskih zajednica.² Ova odredba je zadržana i u Zakonu o položaju vjerskih zajednica, usvojenom 1953. godine. Država je sebi ostavila zakonsku mogućnost da procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu (član 11).³

Oduzimanje privatne svojine, uključujući i imovinu Katoličke crkve, sistematski je realizirano u prvim godinama nakon 1945. godine. Komunistička vlast je putem desetina zakona, uredbi i odluka, bez naknade ili sa obećanom ali nikada isplaćenom naknadom, izvršila podržavljenje velikog dijela imovine Katoličke crkve. Opadanje ekonomske moći i uticaja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini započelo je agrarnom reformom, nacionalizacijom i eksproprijacijom crkvenih posjeda i imovine. To je značajno umanjilo njenu ekonomsku snagu. Nacionalizacija crkvenih osnovnih i srednjih škola, zabrana vjerskog obrazovanja u njima i odvajanje teoloških fakulteta od univerziteta uklonilo je Katoličku crkvu iz obrazovnog sistema. Crkvi je poslije ovih mjera ostavljeno nekoliko sjemeništa i dva teološka fakulteta. Komunistička vlast nije uvažavala nikakve specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Komunisti već u prvim mjesecima nakon oslobođenja zemlje pristupaju ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima ograničavaju imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Katoličku crkvu.⁴ Veliku težinu za državno-crkvene odnose imali su posebno oni zakoni koji su uticali na otuđivanje crkvene imovine. Osim već spomenutog Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, to su bili: Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije iz 1945, Zakon o nacionalizaciji privatnih preduzeća iz 1946. s iz-

¹ Stella Aleksander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge, London, Melbourne, 1979, 210.

² Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-10-333. Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.

³ *Službeni list Federativne narodne republike Jugoslavije*, god. IX, br. 22, 27.5. 1953, Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, 209.

⁴ Dragoljub Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*. Beograd: 2007, 495.

mjenama 1948. i Osnovni zakon o eksproprijaciji iz 1947. godine. Navedenim zakonima oduzimani su Katoličkoj crkvi, pored zemljišnih posjeda, brojne crkvene ustanove, zgrade, štamparije i sl.⁵

U pokušaju da očuva svoje posjede Katolička crkva je stvarala nove župe, pisala predstavke zakonodavnim tijelima, a vršila je i moralni pritisak na agrarne interese (bacanje prokletstva i slično). S druge strane, Tito je optuživao Katoličku crkvu da ne govori o agrarnoj reformi, već samo o oduzimanju njene imovine, što dodatno govori o dubini nesporazuma.⁶

Nezadovoljni politikom nove vlasti i nepravilnostima u procesu oduzimanja nepokretne imovine, predstavnici Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini su upućivali brojne žalbe i dopise nadležnim organima vlasti. Broj žalbi koje su dolazile iz Katoličke crkve se naročito povećao nakon usvajanja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Najčešće intervencije predstavnika Katoličke crkve odnosile su se na povrat nepokretne imovine koja je u prvim poslijeratnim godinama oduzeta od ove vjerske zajednice.⁷ Između ostalog, i Nadbiskup Štepinac upozoravao je predstavnike Sjedinjenih Američkih Država da restriktivne mjere komunističke vlasti ugrožavaju nesmetano djelovanje Katoličke crkve. Aprila 1946. godine on je obavijestio američkog konzula u Zagrebu da su crkvene obrazovne i publicističke ustanove ukinute i upozorio na posljedice koje su proisticale iz konfiskacije imovine, zatvaranja sjemeništa, antivjerskog djelovanja u školama, oduzimanja štamparija i represije protiv svećenika.⁸

Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini u prvoj deceniji poslije Drugog svjetskog rata oslanjale su se uglavnom na tri izvora prihoda: državnu pomoć, prihode od vjerskih usluga i zemljišta i pomoć iz inozemstva.⁹ Prema podacima Savezne komisije za vjerska pitanja, ekonomsko stanje vjerskih zajednica u Jugoslaviji (Bosni i Hercegovini) nije bilo podjednako. Ono je umnogome zavisilo od organizacione strukture vjerske zajednice i discipline vjernika. Uprkos restriktivnim mjerama nove vlasti, Katolička crkva je i dalje imala najjaču ekonomsku snagu, a katolički svećenici su „imali mnogo više prihoda nego pravoslavni.“¹⁰ Među osnovnim izvorima fi-

⁵ Miroslav Akmađža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 39-40.

⁶ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 420.

⁷ Denis Bećirović, *Oduzimanje imovine Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1961. godine*. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2012, br. 41, 141.

⁸ D. Živojinović, *Vatikan*, 495.

⁹ AJ, SKVP, Materijalni položaj crkava u Bosni i Hercegovini.

¹⁰ AJ, SKVP, 144-6-106, Oporezivanje klera i crkava, 26.6.1952.

nansiranja Katoličke crkve bili su: crkvena i druga imanja, zgrade, naplata taksi na crkvene obrede – krštenje djece, vjenčanja, sahrane, osvećenje domova, prikupljanje raznih priloga, prilozi za opravku i podizanje crkava i drugo. Katolički svećenici su od prikupljenih „milodara zadržavali jednu trećinu za sebe, a dvije trećine su davali svome biskupu“. Pored toga, „svaka Katolička crkva je imala kasu u koju su vjernici davali priloge za opravku ili podizanje nove crkve“. U izvještaju Savezne komisije za vjerska pitanja za 1952. godinu je navedeno da „u tim kasama ima po više stotina hiljada dinara zamrznutog novca“. Također, Katolička crkva je sticala prihode i od proizvodnje i distribucije „listova, knjiga, brošura, kalendara“, kao i od pomoći crkvenih organizacija iz inozemstva.¹¹

Prema analizi koju je sačinila Savezna komisija za vjerska pitanja prihodi katoličkih svećenika dijelili su se na: lične prihode svećenika, prihode crkve, prihode samostana i prihode biskupskih ordinarijata.¹²

U okviru ličnih prihoda katoličkih svećenika postojale su: „1) intencije; 2) krštenje; 3) sahrane; 4) vjenčanja; 5) oklici; 6) vanredni blagoslovi (kuća, imanje, jela, bolesnika); 7) razni drugi nepredviđeni prihodi (pisanje žalbi, sveto ulje, nastava omladini, itd.); 8) prilozi svećenika od imanja i kuća (svaki katolički svećenik dobija imanje, zemlju i kuće, na doživotnu upotrebu); 9) dobrovoljni prilozi za svećenike u novcu i naturi; 10) razni drugi prihodi“.¹³

Kada je riječ o prihodima crkve u kojoj je služio svećenik postojali su: „1) ofri (dobrovoljni prilozi za crkvu); 2) stolnina (dat novac za sjedište u crkvi); 3) milodari (dobrovoljni prilozi od sakupljanja za opravku ili podizanje nove crkve); 4) dobrovoljni prilozi od sakupljanja za opravku ili podizanje nove crkve; 5) prihodi od crkvenih imanja – zemlje i zgrada; 6) razni drugi prihodi“.¹⁴

Prihodi samostana bili su podijeljeni na: „1) prihode od redovnika koji ulažu u manastir; 2) prihode od samostalnih zanimanja redovnika; 3) dobrovoljne priloge za samostane; 4) prihode od svih crkvenih radnji; 5) prihode od zemlje i imanja; 6) razne druge prihode“.¹⁵

Prihodi biskupskih ordinarijata, odnosno biskupa, razvrstavali su se na: „1) oklice; 2) prihodi od binacij i trinacij; 3) dinarski novčić (svaki vjernik daje godišnje dinar za biskupa); 4) 3% prihoda svih župa; 5) prihodi od taksa na sporna vjenčanja; 6)

¹¹ Isto.

¹² AJ, SKVP, 144-6-106, Pitanje oporezivanje klera, 12.11.1952.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

dobrovoljni prilozi vjernika u novcu i naturi; 7) prihodi od štampanja i prodaje knjiga, crkvenih maraka, formulara i druge štampe; 8) prihodi od bogoslovskeg sklada; 9) prihodi od krizmanja; 10) prihodi od imanja, zemlje, kuća i radionica; 11) prihodi od pomoći iz inozemstva; 12) razni drugi prihodi koje biskup ostvaruje¹⁶.

Prema ocjenama organa vlasti u Bosni i Hercegovini, prihodi od vjerskih usluga i crkvenih zemljišta najviše su koristili Katoličkoj crkvi, zatim Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a najmanje Islamskoj zajednici. Komunistička vlast je to objašnjavala činjenicom da je Katolička crkva „najsolidnije organizaciono postavljena odozgo do dole i najsavjesnija u izvršavanju svojih zadataka“. Nadalje, vlast je tvrdila da „katolički svećenici ni u čemu danas, u pogledu davanja naroda, nisu u nepovoljnijem položaju nego za vrijeme bivše Jugoslavije. Naprotiv, zbog niza okolnosti, pojačane upornosti svećenika u tome, raznih političko - vjerskih neprijateljskih shvatanja, koja se tendenciozno proturaju u masi vjernika o teškom položaju svećenika, ta davanja su i nešto veća. Pored toga, zemljište koje im je ostavljeno poslije agrarne reforme, primjerno je obrađeno i iskorišteno, za razliku od onog koji ima“ Srpska pravoslavna crkva i Islamska zajednica.¹⁷

U 1955. godini godišnji prihodi katoličkih župa, kojih je sa samostanima bilo 232, od vjerskih usluga, raznih molitava, misa i utvrđenih poklona od vjernika, u prosjeku su iznosili 250 hiljada dinara, odnosno 58 milijardi dinara u cijeloj Bosni i Hercegovini. U nekim župama, kao što su Zenica, Livno, Jajce i Sarajevo, prosjek prihoda je bio veći od 350 hiljada dinara, a neki samostani su zarađivali i do 1 milion dinara godišnje.¹⁸

Važnu ulogu u aktivnostima Katoličke crkve imala je materijalna pomoć koju je primala u raznim oblicima iz inozemstva. Ona je dolazila raznim kanalima, a državni organi nisu mogli da utvrde tačne razmjere te pomoći. Savezna komisija za vjerska pitanja je procjenjivala da je Katolička crkva u Hrvatskoj samo za 1957. godinu primila oko 140 miliona dinara.¹⁹ U prvim poslijeratnim godinama inozemna pomoć je uručivana bez carinskih barijera, ako se podjela obavljala preko Crvenog krsta. Od decembra 1950. godine carina se nije naplaćivala na poklone iz inozemstva, bez obzira da li je upućivana fizičkim ili pravnim licima u Jugoslaviji. Nova Uredba o carinama stupila je na snagu u julu 1952. godine i za razliku od prethodne uredbe predviđala je naplatu carina na pomoć koja je stizala iz inozemstva. Na ovo rješe-

¹⁶ Isto.

¹⁷ AJ, SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava u Bosni i Hercegovini.

¹⁸ Isto.

¹⁹ AJ, SKVP, 144-23-259, Izvještaj Savezne komisije za vjerska pitanja za 1957. godinu.

nje su se žalile vjerske zajednice iz Jugoslavije tražeći da se oslobode carina. Sličan apel je upućen i od crkvenih organizacija iz inozemstva koje su predlagale ublažavanje carinskih zakonskih propisa.²⁰

Tako su, u 1955. godini, uz odobrenje Pape Pija XII, američki biskupi organizirali sakupljanje dobrovoljnih priloga u dolarima za „katoličke svećenike, časne sestre, bogoslove, i sjemeništare“ u Jugoslaviji (Bosni i Hercegovini). Od prikupljenih priloga poslali su na adrese svećenika, časnih sestara, bogoslova i sjemeništara po jedan paket. U paketima su se nalazile namirnice (kafa, šećer, riža i drugo), kao i obuća, odjeća, pasta za zube, četkice, žileti, itd. Vrijednost svakog paketa iznosila je 8.000 dinara“. Nadležni organi vlasti su konstatairali da u Bosni i Hercegovini „ima 1.108 svećenika, časnih sestara, sjemeništara i bogoslova (...) i da je upućeno toliko paketa, što iznosi ukupno 8.864.000 dinara“.²¹

Druga vrsta inozemne pomoći svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini dolazila je od svećeničke i druge emigracije, naročito od hercegovačke. Predstavnicima komunističke vlasti su raspolagali sa podatkom da su gotovo svaki svećenik i časna sestra lično dobili po jedan paket u toku godine, a neki i po četiri puta. Vrijednost svakog paketa iznosila je najmanje 6.000 dinara. „Njih 746, koliko ukupno ima svećenika i časnih sestara u Republici, primili su pakete u vrijednosti od 4.476.000 dinara. Ove pakete nisu primali bogoslovi i sjemeništari. U ovu vrstu pomoći uračunata je i pomoć koju su svećenici i časne sestre dobili od svojih redova iz inozemstva (Komesarijata iz Čikaga, a časne sestre iz Australije, Švajcarske i Italije)“.²²

Treća vrsta inozemne pomoći svećeničke i druge emigracije dostavljala se u obliku priloga za popravak i gradnju crkava. Ovaj vid pomoći se slao u „paketima (na adrese svećenika ili drugih građanskih lica, koja ih kasnije unovče) i dolarima (međunarodnim čekovima)“. Vladajući krugovi su procjenjivali da „vrijednost paketa dostiže i preko 10.000 dinara, a čekovi se šalju na 100-1.000 dolara“. Samo po ovom osnovu pomoć Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini iznosila je 10 miliona dinara.²³

Četvrta vrsta inozemne pomoći Katoličkoj crkvi, prema klasifikaciji Savezne komisije za vjerska pitanja, bila je slanje investicija. Investicije su slali svećenici iz

²⁰ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970, I*. Beograd: 2002, 374.

²¹ AJ, SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava u Bosni i Hercegovini.

²² Isto.

²³ O spremnosti da se iz inozemstva pomogne Katoličkoj crkvi, između ostalog, svjedoči i informacija Savezne komisije za vjerska pitanja prema kojoj je fra Bosiljko Bekavac iz SAD namjeravao u 1956. godini biti investitor izgradnje jedne crkve u Pothumu kod Konjica. On je obećao poslati „međunarodni ček od 17.000 dolara, što iznosi 10,200.000 dinara“. Isto.

inozemstva uz obavezu svećenika u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini da „izgovore određen broj misa, koje su redovno pjevane (svaka pjevana je 700 dinara), ili gregorijanske (svaka gregorijanska je 10.000 dinara) (...) s tim da ih se samo obavijesti kada su i od kojih svećenika izgovorene mise“.²⁴

Zadužene osobe u Komisiji za vjerska pitanja su izračunale i konstatirale da je Katolička crkva u Bosni i Hercegovini samo u 1955. godini primila iz inozemstva²⁵ u raznim „poklonima i prilivima vrijednost od 28.340.000 dinara. *Vjerujemo da su ta primanja bila i veća, jer je realna pretpostavka da je toga stizalo u zemlju i mimo našeg znanja*“ (kurziv D.B).²⁶ Za vladajuće krugove je posebno bila zabrinjavajuća činjenica da su inozemnu pomoć primale „mahom porodice i svećenici koji su neprijateljski raspoloženi“ prema novom socijalističkom sistemu. Inozemna pomoć, prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, imala je „negativan uticaj na sva lica koja je primaju, a kler je iskorištava u ekonomskom i političkom pogledu, prikazujući blagostanje u slobodnom svetu, a napadajući socijalističko društveno uređenje i životni standard kod nas, a čime pothranjuju avanturističke sklonosti kod pojedinaca i prouzrokuju mnoga bekstva iz zemlje“.²⁷

²⁴ Isto.

²⁵ Katolička crkva primala je nakon 1945. godine različite vrste pomoći iz inozemstva. Ta je pomoć, prema saznanjima Savezne komisije za vjerska pitanja, dolazila od sljedećih organizacija:

- „a) Assisienza Pontificia (Vatikanska agencija, uglavnom za materijalnu pomoć katoličkim crkvama u inozemstvu);
- b) Chatolic Relief 140 rue de Roe Paris VII (ustanova Katoličke crkve koja preko svoje filijale u Trstu šalje pomoć u Jugoslaviju);
- c) Depropagande Fide (Kongregacija za misijska područja);
- d) Američka katolička akcija;
- e) Katolička liga u Sjedinjenim Američkim Državama iz New Yorka. Iza ove lige stoje ratni zločinci biskup Rožman i dekan Škrbec Matija.
- f) Hrvatska žena (Hrvatsko gospojinsko društvo u Americi);
- g) Slovenački ženski savez 2073, Brodwy Rd. Celveland, Ohio;
- l) Švajcarski Caritas, odjeljenje za pomoć inozemstvu od Lucerana.“

Osim nevedenih organizacija, prema saznanjima jugoslovenskih organa vlasti, Katolička crkva je dobijala pomoć raznih emigrantskih centara, kao i pojedinih vjerskih velikodostojnika i ustanova. AJ, SKVP, 144-10-164, Materijalni položaj verskih organizacija i subvencije.

²⁶ AJ, SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava.

²⁷ AJ, SKVP, 144-23-259, Izvještaj Savezne komisije za vjerska pitanja za 1957. godinu.

Savezna komisija za vjerska pitanja je smatrala da u politici oporezivanja svećenike treba tretirati kao lica slobodnih profesija koje treba oporezivati progresivno, čija se stopa kreće od 3% do 75% ostvarenih prihoda. „Svi prihodi klera su trojaki: prvo, prihodi od naplate za izvršenje crkvenih radnji, drugo, prihodi od dobrovoljnih priloga vernika, i treće, prihodi od posjedovanja imanja, zemlje, zgrada, radionica i produkata tih radionica. Sve ove prihode treba smatrati jedinstvenim kao celinu te na sve naplaćivati progresivno porez, a nikako odvajati jedne prihode od drugih. Postavlja se pitanje dali je opravdano da se i na prihode od zemlje, kuća (...) naplaćuje porez progresivno? Po našem mišljenju to je opravdano i to zbog toga što sveštenici nisu zemljoradnici, a prihodi od nepokretnih imanja samo uvećavaju njihove ostale prihode kao profesionalaca – sveštenika (...) Također, porez treba naplaćivati i na prihode koje crkve imaju i od pomoći iz inozemstva (...) Od gornjih postavki principa ne bi se smelo odstupati, bez obzira na konkretan stav države prema nekoj crkvi ili nekom svešteniku. Prema tome, sve crkvene organizacije treba podjednako tretirati, a prema visini njihovih prihoda određivati stopu poreza.“²⁸

U razdoblju od 1945. do 1955. godine Katolička crkva u Bosni i Hercegovini odnosno franjevački provincijalati primili su pomoć od Vlade Bosne i Hercegovine u iznosu od 18.000.000 dinara, časne sestre 1.100.000, a Udruženje katoličkih svećenika 9.024.000.²⁹

Pregled državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 1.³⁰

²⁸ Isto.

²⁹ AJ, SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava.

³⁰ Tabela br. 1. je sastavljena na bazi podataka koji se nalaze u: AJ, SKVP, 144-137-742; AJ, SKVP, 144-49-401.

Katolička crkva u Bosni i Hercegovini			
Godina	Franjevački provincijalati	Udruženje katoličkih svećenika	Časnim Sestrama
1945	-	-	-
1946	-	-	-
1947	-	-	-
1948	-	-	-
1949	-	-	-
1950	-	400.000	-
1951	2.500.000	-	-
1952	3.500.000	-	-
1953	4.000.000	500.000	-
1954	4.000.000	2.708.000	400.000
1955	4.000.000	5.416.000	700.000
Ukupno	18.000.000	9.024.000	1.100.000

Tabela br. 1. Pregled državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine.

Pokazatelji u tabeli br. 1. pokazuju da je novčana pomoć države Udruženju svećenika Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini prvi put dodijeljena 1950. godine, franjevačkim provincijalatima 1951. godine, te časnim sestrama 1954. godine. Nakon usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica evidentan je trend povećanja državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini.

Novčana sredstva koja je Katolička crkva u Bosni i Hercegovini dobijala od države trošena su na razne izdatke. Prema saznanjima Savezne komisije za vjerska pitanja, franjevački provincijalati su državnu pomoć koristili za „administraciju i teologiju“, Udruženje katoličkih svećenika „na 50% potrebnog iznosa koga uplaćuje republičkom Zavodu za socijalno osiguranje i održavanje skupština“ i časne sestre za „opravku samostana i izdržavanje“. Pri tome, predstavnici vlasti su posebno podcrtavali „da je pitanje pomoći časnim sestrama u koliziji sa mjerama koje smo preduzimali prema njima i našim zvaničnim tretmanom tog ogranka Katoličke crkve“.³¹

³¹ AJ, SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava.

U periodu od 1956. godine do 1961. godine Katolička crkva u Bosni i Hercegovini je primila ukupno 65.800.000 dinara. Prikaz državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 2.³²

Katolička crkva u Bosni i Hercegovini			
Godina	Franjevački provincijalati	Udruženje katoličkih svećenika	Časnim Sestrama
1956	2.500.000	5.600.000	-
1957	9.800.000	6.600.000	300.000
1958	5.000.000	6.500.000	1.000.000
1959	5.750.000	7.800.000	100.000
1960	5.000.000	9.750.000	100.000
Ukupno	28.050.000	36.250.000	1.500.000

Tabela br. 2. Pregled državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1956. do 1961. godine.

U odnosu na period od 1956. godine, državna pomoć Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini je od 1956. do 1961. godine povećana za više od dva puta. Na značajno povećanja državnih subvencija poslije 1956. godine uticali su, pored ostalog, sljedeći razlozi: postepeno „otopljavanje“ odnosa na relaciji država – Katolička crkva, popravljane ekonomskih prilika u zemlji, ublažavanje restriktivne državne politike prema crkvama i vjerskim zajednicama i primjena Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Također, nalazeći se u nepovoljnoj vanjskopolitičkoj situaciji, za vlast u Jugoslaviji bilo je važno da pokaže da država ne ometa vjerske zajednice u ostvarivanju njihovih vjerskih prava i sloboda.

Ipak, bez obzira na povećanje novčane pomoći, svećenici Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini nisu bili zadovoljni obimom i visinom državnih dotacija. To je naročito postalo izraženo poslije 1953. godine. Primjera radi, Udruženje katoličkih svećenika u Bosni i Hercegovini uputilo je sredinom 1954. godine molbu za novčanu pomoć Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine. U pomirljivom i kompromisno intoniranom dopisu je navedeno da katolički svećenici na području Bosne i Hercegovine nisu u mogućnosti ispuniti svoje obaveze i plaćati sumu od 2.900 dinara za mjesečno socijalno osiguranje. Zbog toga je rukovodstvo Udruženja

³² Tabela br. 2. je sastavljena na bazi podataka koji se nalaze u: AJ, SKVP, 144-49-401; AJ, SKVP, 144-56-446.

katoličkih svećenika smatralo da prije potpisivanja Ugovora o socijalnom osiguranju sa Zavodom za socijalno osiguranje treba od Izvršnog vijeća zatražiti da u 1954. godini odobri finansijsku pomoć u visini od 3.000.000 dinara, kao i da u narednim godina planira sredstva za ovu namjenu. „Udruženje katoličkih svećenika NR BiH nailazio je uvijek na razumjevanje (...) u toku svog petogodišnjeg rada. Računajući na to razumjevanje Udruženje je i poduzimalo razne akcije, koje su redovno bile od koristi ne samo za članove Udruženja, nego također i za opće interese naše narodne zajednice. *Naša narodna vlast vodeći se principom jednakosti i dobrobiti za sve građane svoje zemlje donijela je Uredbu o socijalnom osiguranju klera. Naše Udruženje odmah je pozdravilo svesrdno taj akt naše vlasti. Vidjelo je tu dobronamjernost i želju, da svi građani naše zemlje uživaju plodove ovoga akta našeg novog života i rada. (...) Mi smo svjesni da je ovo velika molba. No svijesni smo i toga, da je naša narodna vlast samim aktom izdavanja Uredbe o socijalnom osiguranju klera učinila mnogo i da se je pokazala najširokogrudnijom na svijetu, pa smo uvjereni, da će ista ta naša narodna vlast ići do kraja i svakome pokazati svoju širinu i dobronamjernost te nam i na ovaj način omogućiti uživanje beneficija, koji je dat Uredbom o socijalnom osiguranju. Nadamo se da ćemo znati opravdati i pred svakim istaći sve ono, što naša narodna vlast čini i za sve svećenike Katoličke crkve*“ (kurziv D.B).³³

Paralelno sa molbama za povećanje državne pomoći Katolička crkva je aktualizirala i tražila povrat svoje imovine koja je oduzeta agrarnom reformom i drugim poslijeratnim mjerama. U nemogućnosti da vrati imovinu oduzetu agrarnom reformom, Rimokatolički župski ured iz sela Osova (Žepče) je, pored ostalih, pisao i predsjedniku Federativne narodne republike Jugoslavije Josipu Brozu Titu. U dopisu je, između ostalog, stajalo:

„Nas 1.388 potpisnika ove pretstavke iz sela Osova, pošta Žepče, NR BiH, obraćamo se vama, onome koji je mnoge nepravde otklonio i mnogu suzu utro. Iscrpili smo sve ustavno-pravne argumente. Obračali smo se na sve strane i tražili pravdu, samo pravdu, ali nigdje nismo našli na razumjevanje. Upravni aparat kao da se natječe da nekom naško-

³³ U opširnom obrazloženju razloga koji su uticali da Udruženje katoličkih svećenika u Bosni i Hercegovini napiše ovu molbu stajalo je, posebno se naglašava „da jedan katolički svećenik na području naše republike nije u stanju plaćati mjesečno za socijalno osiguranje sumu od 2.900 dinara, što bi prosječno iznosilo za svakog člana našeg Udruženja. Svaki se naš član veseli socijalnom osiguranju, jer je to zbilja jedan veliki beneficij sa strane naše vlasti, ali svaki žali, što neće biti u stanju udovoljiti svojim obavezama, koje iz toga proizilaze.“ ABH, KZVP, k. 3, br. 144/1954, Dopis Udruženja katoličkih svećenika upućen Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine, 6.7.1954.

di, a slabo se interesuje da nekom pomogne. (...) Nama seljacima daju se objašnjenja čisto kruta, birokratski, ne vodi se briga o tome šta narod želi, kakove su njegove potrebe i je li narod treba zadovoljiti tamo gdje on želi. (...) Još 1947. godine Okružna agrarna komisija u Sarajevu donijela je odluku da se Franjevačkom samostanu u Kreševu oduzme nešto preko 2.000 dunuma zemlje. Ta je odluka davno izvršena i zemlja je predana u vlasništvo i posjed Zemljoradničkoj zadrugi u Žepču. Međutim, u ovoj oduzetoj zemlji bilo je i 100 dunuma zemlje koja je stoljećima bila u vlasništvu i posjedu naše Osovske župe, koja se je od toga izdržavala. Franjevački samostan u Kreševu bio je gruntovni vlasnik cjelokupne zemlje, ali je ta zemlja bila podijeljena i data u vlasništvo okolnim župama, pa tako i našu u Osovi, koja je samim tim jer je u posjedu stoljećima stekla pravo na istu. Ovo je učinjeno zato, da biskupi ne bi iz spekulativnih razloga oduzimali pojedine župe i tako došli u posjed velikih imanja. Kada se je ovo dogodilo i naša Župa ostala bez zemlje, poduzimani su razni koraci, ali sve bezuspješno. U to vrijeme dok se je ovo odigravalo, mi nismo još imali organizovanu vlast i tada se je sve rješavalo, kako se kaže, po brzinski. Međutim, sada je u našoj domovini era rada i zakonitosti i vjerujemo da se danas ovo ne bi moglo dogoditi što se je dogodilo prije 10 godina. Što je najinteresantnije u cijeloj stvari: našoj Župi nije ostavljen ni onaj neznatni minimum od 30 dunuma koje se obično ostavlja licu komu se zemlja oduzima u zemljišni fond. Čak šta više, glasom priloženog izvodka iz katastra od 18.2.1957. naša Župa bila je uživatelj oc nekih 86 ari zemlje koje se nalazilo oko crkve, ali i to je oduzeto 1954. godine tako, da je čak i crkvena porta ušla u zemljišni fond u Žepču. Zaista paradoksalno! (...) Eto, družo pretsjedniče šta se radi. Katolička crkva i danas je trn u oku nekim organima vlasti na terenu i ti organi prave našim župama razne smetnje i stvaraju poteškoće. (...) Družo pretsjedniče, obraćamo se vama našem Vrhovnom poglavaru od koga jedino očekujemo pomoć. Molimo učinite potrebno, naredite, da se našoj župi Osova, pošta Žepče, vrati jedan dio oduzete zemlje u površini od 100 dunuma koliko je potrebno za uzdržavanje Župe, a koliko je i prije imala. (...) Nas 1.388 potpisnika ovog podneska, od 3.000 duša koliko naša Župa broji, uzevši tu i djecu, biće vam vječito blagodarni i znati će cijiniti vašu dobrotu koju ćemo prenositi od pokoljenja na pokoljenje da se sjećaju svoga dragog Pretsjednika, legendarnog Junaka, velikog Državnika i dobrog Oca domovine – Tita.³⁴

³⁴ AJ, SKVP, 144-21-257, Dopis Vjekoslava Šunjića župnika crkve Osova predsjedniku FNRJ Josipu Brozu – Titu, 8.7.1957.

Nakon što su proučili ovo pitanje iz Kabineta predsjednika FNRJ su ovaj predmet uputili na rješavanje Komisiji za vjerska pitanja Saveznog izvršnog vijeća. Tom prilikom navedeni Kabinet je konstatirao da je u ovom slučaju načinjena greška jer je Narodni odbor Sreza Zavidovići ekspropirirao zemljište koje nije vlasništvo samostana već vlasništvo župe i crkve u Osovi. Stoga je zatraženo da Narodni odbor u Zavidovićima ispravi grešku, te da „drugarski i sporazumno vrati crkveno i istodobno izvrši zamjenu zemljišta“.³⁵

Država je i nakon donošenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica sebi ostavila pravo da po sopstvenoj procjeni određuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Također, vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu.³⁶

Informacije o državnoj pomoći Katoličkoj crkvi u Jugoslaviji prikupljale su Savezna i republičke komisije za vjerska pitanja. Zbirni pokazatelji o obimu pomoći koju su dodjeljivali Savezno i republička izvršna vijeća od 1957. do 1961. godine iskazani su u tabelama br. 3, 4, 5 i 6.³⁷

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1957. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija KC	Lična pomoć svećenicima KC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	-	-	-	-	-
Srbija	200.000	288.000	557.400	557.400	1.602.800
Crna Gora	-	1.008.000	700.000	-	1.708.000
Hrvatska	-	312.240	13.000.000	-	13.312.240
Makedonija	-	-	-	-	-
Bosna i Hercegovina	3.000.000	-	900.000	5.900.000	9.800.000
Slovenija	5.560.000	17.501.760	3.920.000	4.596.400	31.578.160
Ukupno	8.760.000	19.110.000	19.077.400	11.053.800	58.001.200

Tabela br. 3. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1957. godini.

³⁵ AJ, SKVP, 144-21-257, Dopis Načelnika II odjeljenja Kabineta predsjednika FNRJ Komisiji za vjerska pitanja Saveznog izvršnog vijeća, 5.9.1957.

³⁶ *Službeni list FNRJ*, god. IX, BR. 22, 27.5.1953, Zakon o pravnom položaju verskih zajednica, 209.

³⁷ Tabele br. 3, 4, 5 i 6 konstruirane su na osnovu podataka u: ABH, KZVP, kut. 5, br. 84/57, ABH, KZVP, kut. 8, br. b/b.

Denis Bećirović, *Izvori finansiranja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1962. godine s posebnim osvrtom na direktnu državnu pomoć*
 Prilozi, 44, Sarajevo, 2015, str. 105-122.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1958. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija KC	Lična pomoć svećenicima KC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	-	-	-	-	-
Srbija	-	300.000	860.000	560.000	1.720.000
Crna Gora	-	1.044.000	700.000	-	1.744.000
Hrvatska	312.000	-	13.000.000	-	13.312.240
Makedonija	-	-	-	-	-
Bosna i Hercegovina	5.050.000	1.000.000	1.561.000	-	7.611.000
Slovenija	6.792.300	15.486.500	2.100.000	4.502.300	7.611.000
Ukupno	12.154.540	17.830.500	18.221.000	5.062.300	53.268.340

Tabela br. 4. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1958. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1959. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija KC	Lična pomoć svećenicima KC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	4.000.000	-	-	-	4.000.000
Srbija	-	610.000	400.000	600.000	1.610.000
Crna Gora	-	1.680.000	400.000	-	2.080.000
Hrvatska	1.328.000	6.630.000	8.850.000	-	16.808.000
Makedonija	-	-	-	-	-
Bosna i Hercegovina	5.000.000	1.100.000	1.800.000	5.000.000	12.900.000
Slovenija	12.841.880	18.180.500	4.000.000	5.042.636	40.065.016
Ukupno	23.169.880	28.200.500	15.450.000	10.642.636	77.463.016

Tabela br. 5. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1959. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1960. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija KC	Lična pomoć svećenicima KC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	-	-	-	-	-
Srbija	-	820.000	1.050.000	650.000	2.520.000
Crna Gora	-	1.800.000	500.000	-	2.300.000
Hrvatska	15.000.000	10.500.000	7.000.000	7.500.000	40.000.000
Makedonija	-	-	-	-	-
Bosna i Hercegovina	5.000.000	1.100.000	3.900.000	5.170.000	15.150.000
Slovenija	8.300.000	20.000.000	3.500.000	7.600.000	39.400.000
Ukupno	28.300.000	34.220.000	15.950.000	20.920.000	99.390.000

Tabela br. 6. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Katoličkoj crkvi u 1960. godini.

U periodu od 1957. do 1961. godine republička izvršna vijeća i Savezno izvršno vijeće su ukupno izdvojili 288.122.200 dinara kao direktne dotacije Katoličkoj crkvi u Jugoslaviji. Od navedenog novčanog iznosa 45.461.000 dinara (9.800.000 dinara 1957, 7.611.000 dinara 1958, 12.900.000 dinara 1959. i 15.150.000 dinara 1960) je kao pomoć Katoličkoj crkvi izdvojeno u Bosni i Hercegovini. Komparirajući podatke iz tabela br. 3, 4, 5 i 6 uočljivo je da se iznos državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini uglavnom povećavao u navedenom periodu. Posmatrano na općem jugoslavenskom nivou veći novčani iznosi državne pomoći Katoličkoj crkvi u odnosu na Bosnu i Hercegovini dodjeljivani su u Hrvatskoj i Sloveniji što je i razumljivo s obzirom na udio i rasprostranjenost katoličkog stanovništva u ovim jugoslavenskim republikama.

Povećanje državne pomoći Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini bilo je u direktnoj vezi sa postepenom i djelimičnom normalizacijom odnosa između Katoličke crkve i države. O tome svjedoči i dostupna arhivska građa. Eklatantan primjer koji govori o tome je dopis Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine upućen Saveznoj komisiji za vjerska pitanja 8. oktobra 1960. godine. U njemu, pored ostalog, stoji: „*Katolički episkopat u Bosni i Hercegovini postepeno dolazi na liniju lojalnosti prema državi. Nadbiskup Alaupović želi da kontaktira sa organima narodne vlasti prevazilazeći okvire kurtoaznih kontakata* (kurziv. D. B.). Slično se može da kaže

i za biskupa Pichlera. Zasad je još uvijek biskup Čule neodređen. Očigledno je razočaran karijerom dr. Marka Alaupovića, jer je izjavio da je do sada bio prvi čovjek Katoličke crkve u BiH, a da je sada postao drugi.³⁸

Paralelno sa prihvatanjem određene saradnje sa državnim organima vlasti rasli su i zahtjevi Katoličke crkve za povećanje državne pomoći. Prema ocjenama Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, zahtjevi vjerskih zajednica u ovoj republici bili su nakon donošenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica neuporedivi veći. Analizirajući efekte dotadašnje državne pomoći Katoličkoj crkvi Komisija ističe sljedeće: „Katolička crkva želi dotacijama potpuno obezbjediti održavanje svojih škola, kako bi prihode od samostana iskoristili u druge crkvene potrebe. Poznato je da oni godišnje prime od samostana (...) oko 4 miliona dinara. Ako bi država dotacijama rješavala problem održavanja vjerskih škola, franjevci bi za nekoliko godina osigurali svoju egzistenciju i bili bi u mogućnosti da ne samo proširuju vjerske škole, već i da grade niz drugih objekata. Časne sestre u Bijelom Polju su iskoristile prošlogodišnje dotacije za popravak postojećeg samostana i gradnju još jedne kuće (...) Ukoliko bi i dalje bila praksa da se daju dotacije časnim sestrama, mi bi ih samo ojačali i omogućili im da se proširuju i primaju nove djevojke u svoje redove (...) Po našem mišljenju ovim zahtjevima može se samo djelimično udovoljiti, a nekim ne bi trebalo uopšte (...) Nema stvarne potrebe da im se dodjeljuju veći iznosi, jer su njihove potrebe minimalne.“³⁹

Osnovni izvori finansiranja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini bili su: crkvena imanja i druga imanja, crkvene zgrade, naplata taksi na crkvene obrede – krštenje djece, vjenčanja, sahrane, osvećenje domova, prikupljanje raznih priloga, prilozima za opravku i podizanje crkava i drugo. Pored toga, Katolička crkva je imala kasu u koju su vjernici davali priloge za opravku ili podizanje nove crkve. Također, Katolička crkva je sticala prihode i od proizvodnje i distribucije listova, knjiga, brošura, kalendara, kao i od pomoći crkvenih organizacija iz inozemstva. Prema analizi Savezne komisije za vjerska pitanja prihodi katoličkih svećenika dijelili su se na: lične prihode svećenika, prihode crkve, prihode samostana i prihode biskupskih ordinarijata. Važnu ulogu u finansiranju aktivnosti Katoličke crkve imala je materijalna pomoć koju je primala u raznim oblicima iz inozemstva. Ona je dolazila raznim kanali-

³⁸ ABH, KZVP, kut. 9, br. 341/60, Dopis Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine upućen Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 8.10.1960.

³⁹ ABH, KZVP, kut. 5, br. 71/1956, Zahtjevi vjerskih zajednica za dotacije u 1956. godini, 1956.

ma, a državni organi nisu mogli da utvrde tačne razmjere te pomoći. U odnosu na period od 1945. do 1956. godine, državna pomoć Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini je od 1956. do 1961. godine značajno povećana. Na povećanje državnih subvencija poslije 1956. godine uticali su, pored ostalog, sljedeći razlozi: postepeno normaliziranje odnosa na relaciji država – Katolička crkva, popravljjanje ekonomskih prilika u zemlji, ublažavanje restriktivne državne politike prema crkvama i vjerskim zajednicama i primjena Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Također, nalazeći se u nepovoljnoj vanjskopolitičkoj situaciji za vlast u Jugoslaviji bilo je važno da pokaže da država ne ometa vjerske zajednice u ostvarivanju njihovih vjerskih prava i sloboda. Ipak, bez obzira na povećanje novčane pomoći, svećenici Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini nisu bili zadovoljni obimom i visinom državnih dotacija. Pomoć države je uglavnom zavisila od dobre volje vladajućih struktura i bila je uslovljena lojalnim ponašanjem prema državi od strane crkvenih predstavnika ■

FINANCING SOURCES OF THE CATHOLIC CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1945 TO 1962 WITH A SPECIAL OVERVIEW ON THE DIRECT STATE AID

Summary

The main sources of financing the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina were the ecclesiastical estates and other estates, church buildings, collection of tax revenues on the religious ceremonies – baptisms, weddings, funerals, sanctifying of homes, collecting various alms, contributions for the repairing and building of churches etc. Besides, the Catholic Church had a box into which the faithful gave their contributions for the repair or building of a new church. Also, the Catholic Church had revenues from the production and distribution of journals, books, brochures, calendars, as well as from the aid of ecclesiastical organizations from abroad. According to the analysis of the Federal commission for religious issues the revenue of the Catholic priests were divided into: personal income of the priests, the revenue of the church, monasteries and episcopal ordinariates. An impor-

tant role in the financing activities of the Catholic Church was played by the material aid which it received in various forms from abroad. It arrived through differing channels, and the state authorities could not determine the exact extent of this aid. Compared to the period from 1945 to 1956, the state aid to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina was significantly increased from 1956 to 1961. The increase of state subventions after 1956 was influenced, among other things, by the following reasons: the gradual normalization of relations between the state and the Catholic Church, the improvement of economic circumstances in the country, the softening of the restrictive state policy towards churches and religious communities, and the implementation of the Law on the legal position of the religious communities. Also, being in an unsatisfactory situation regarding foreign policy, it was important that the Yugoslav government showed that the state did not hinder the religious communities in the achievement of their religious rights and freedoms. Despite the increased financial aid, the priests of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina were not satisfied with the scope and quantity of the state payments. The aid of the state usually depended on the good will of the governing structures and was conditioned by the loyal behaviour of the ecclesiastical representatives towards the state ■

UDK 341.24: 327.82 (497.6) (043.3)
Pregledni članak

DAYTONSKI PREGOVORI – OSTVARIVANJE MOGUĆEG?

Admir Mulaosmanović
Univerzitet u Sarajevu, Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se na osnovu sjećanja sudionika i literature nastale na temelju istog nastoje prikazati obrisi postavljene scene u američkom gradiću Dayton radi okončanja rata protiv Bosne i Hercegovine. Preko nekolicine događaja osvjetljen je put kojim su hodili međunarodni pregovarači i njihovi timovi i način na koji su uspjeli napraviti okvir za pregovore te kontekst samih pregovora koji su uspješno dovršeni u 'posljednjem napadu'. Iznese su dileme i koncepti strana u sukobu i medijatora. Tekst prikazuje želju 'velikih' da zadovolje vlastite interese, a ne htijenje da u Bosni i Hercegovini dođe do uspostave političkog sistema i odnosa koji bi je vodili ka ozdravljenju i prosperitetu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Dayton, mirovni ugovor, SAD, rat

Abstract: Based on the memory of participants and literature produced on the same topic, the author has attempted to present the contours of an erected stage in the small American town of Dayton, Ohio, in order to end the war against Bosnia and Herzegovina. Through the presentation of a few events, the author has attempted to illuminate the path trodden by the international brokers and their teams, the way that they managed to make the framework for the negotiations, as well as the context of the negotiations themselves which were successfully finished in the "last attack". The author presents dilemmas and concepts of the sides engaged in the conflict and the mediators. The text show the willingness of the "great ones" to satisfy their own interests, without wanting to achieve the implementation of a po-

litical system in Bosnia and Herzegovina and the relations that would lead it towards healing and prosperity.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Dayton, peace agreement, USA, war.*

Uvod

Bosanskohercegovačka kriza počela se odmotavati prema kraju nakon vrhunca genocida nad Bošnjacima koji se odigrao u Srebrenici sredinom jula 1995. godine. Niko od sukobljenih strana više nije imao snage niti mogućnosti za radikalnu promjenu stanja na terenu, a nadolazeći predsjednički izbori u SAD-u tražili su veliki vanjskopolitički uspjeh za predsjednika Clintona u njegovom lovu na drugi mandat. Svi dotadašnji pregovori o postizanju mira u Bosni i Hercegovini slijevali su se u posljednju odlučujuću rundu. Sastanak ministara NATO-a i Rusije u Londonu 21. jula 1995. godine na kojem je odlučeno da Goražde mora biti odbranjeno od napada srpskih snaga imao je specifičnu težinu. Najveće zasluge za ovo 'postignuće' pripisane su američkom državnom sekretaru Warrenu Christopheru koji je do kraja bio odlučan da se, kada je rat u BiH u pitanju, mora „povući crta u pijesku“ aludirajući na govor Busha starijeg iz 1990–1991. o Iraku.¹ Britanci su, s druge strane, najviše razmišljali o ranjivosti i sigurnosti svojih trupa koje su bile stacionirane u bosanskohercegovačkoj enklavi.² Sutradan, 22. jula, u Splitu je potpisana *Splitska deklaracija* između hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana i predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića, kojom se otvorio prostor za veće vojno djelovanje protiv velikosrpskih snaga na području obje države.³

Hrvatska je nakon *Bljeska* (operacija Hrvatske vojske od 1. do 3. maja 1995. godine u kojoj je oslobođeno okupirano područje zapadne Slavonije) odlučno pokrenula akciju *Oluja* – otpočela je 4. augusta – i u nekoliko dana oslobodila područje koje su držali pobunjeni Srbi (osim istočne Slavonije) ali i deblokirala Bihać, što je bio nagovještaj velikih oslobodilačkih pokreta u BiH, u sadejstvu Armije BiH, HVO i HV. Radovan Karadžić, vođa pobunjenih Srba u BiH i predsjednik samoproklamovane Republike Srpske je pred skupštinu RS-a u Banjoj Luci, 7. augusta rekao da je

¹ Richard Holbrooke, *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998, 75-76.

² Carl Bildt, *Misija mir*. Sarajevo: ZID, 1998, 104.

³ *Izaslanstva Republike Hrvatske, Republike Bosne i Hercegovine, i Federacije BiH: Deklaracija o životvorenju sporazuma iz Washingtona i zajedničkoj obrani od srpske agresije (Split, 22. 7. 1995.)* U: Ivan Bilić-Miroslav Tuđman (ur.), *Planovi, sporazum, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*. Zagreb: Udruga Svetog Jurja, 2005, 442.

to “završnica procesa izdaje srpskog naroda zapadno od Drine”.⁴ Ovo njegovo protestiranje predstavljalo je predstavu za narod jer se i u pogledu *Oluje*, najvjerovatnije, odigrao „bljesak“ scenario. Naime, još je drugoga dana operacije *Oluja* britanski dobro obaviješteni liberal Paddy Ashdown sasvim otvoreno rekao da je to dio dogovora Tuđman–Milošević iz Karađorđeva.⁵

Alija Izetbegović se, na svoj rođendan (8. august) odlučio na posjetu Bihaću radi susreta sa vojnicima i narodom. General Dudaković, komandant Petog korpusa, već tada izrastao u velikog vojskovođu, dočekaio je Izetbegovića riječima: “Dobro došli u državu Bosnu i Hercegovinu”, na što mu je, uz osmijeh i očito zadovoljstvo Izetbegović odgovorio pitanjem: “Kolika je? Jesmo li je proširili malo?”⁶ Međutim, ova konačna pobjeda nad Abdićem i deblokada Bihačke krajine nakon dugo vremena (preko 1100 dana) imala je gorak okus zbog pada Srebrenice i Žepe, ali i velikog broja poginulih na što se Izetbegović posebno osvrnuo u obraćanju građanima.⁷

Izetbegović je već u ovom periodu, zbog ukupnih trogodišnjih događanja, potpuno prešao na poziciju lidera bošnjačkog naroda i osnovni interes mu je postao osigurati što bolju poziciju za narod, a briga za BiH je pala na drugo mjesto. Nije se radilo o izdaji ideje Bosne, jednostavno je biološki opstanak Bošnjaka morao zadobiti primat. obraćajući se, telefonski, skupu u Konyai (Turska) rekao je da se prenesu svima istina o stradanju naroda kojeg susjedi napadaju samo jer je muslimanski.⁸ U ovoj izjavi primjećuje se njegova transformacija, od skeptičnih izjava o ulozi vjere/islama u ambivalentnom odnosu Zapada do otvorenih istupa i isticanja islama kao faktora koji ‘zamrzava’ volju međunarodne zajednice. Ova dijagnoza, koliko god je drugi opovrgavali, bila je, nažalost, tačna.

Nova američka inicijativa promovirana je 12. augusta 1995. i bila je na tragu prijedloga Kontakt grupe. Sadržavala je sedam tačaka i predstavljala „posljednji američki pritisak za mir“ kako je Clinton objasnio ovaj prijedlog. Clintonovo povlačenje i neodlučnost u rješavanju „bosanske krize“ u drugoj polovini 1993. mnogi tumače utjecajem knjige Roberta Kaplana *Baklanski duhovi* – knjiga i autor bili su pod

⁴ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske 2. Ratni dnevnik 1993-1995*. Beograd: Službeni glasnik, 2008, 247.

⁵ Miroslav Tuđman, *Vrijeme krivokletnika*. Zagreb: Detecta, 2006, 187.

⁶ Laura Silber-Alan Little, *Smrt Jugoslavije*. Beograd: B92, 1996, 302.

⁷ “Sanjao sam da dođem u Krajinu” (*Obraćanje nakon prve posjete Krajini nakon probijanja obruča – Bihać, 8. 8. 1995.*) U: Alija Izetbegović, *Na razmeđu svjetova. Izjave, obraćanja, poruke, pisma 1990-2003*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 118.

⁸ “U Srebrenici je izvršen masovni pokolj nevinih ljudi” (*Telefonsko obraćanje skupu u Konji – Turska, 5. 8. 1995.*) U: A. Izetbegović, *Na razmeđu svjetova*, 116.

utjecajem prosrpski orijentirane Rebbece West (*Crno jagnje i sivi soko*), spisateljice iz prve polovine 20. stoljeća –na njegovo mišljenje i samo političko djelovanje, jer je na toj osnovi formirao sliku o problemima Balkana i Bosne (historija koju je teško razmrsiti i razumjeti). Richarda Holbrookea, američkog diplomatu i glavnog pregovarača za uspostavljanje mira, mučilo je nekoliko specifičnih aspekata prijedloga Kontakt grupe ali navodno nije nikome govorio o tome, ostavio je te nedoumice samo za sebe i razgovore koji će uslijediti.⁹

Na američku inicijativu Izetbegović je odgovorio svojom inicijativom od 12 tačaka (18. august 1995). Između ova dva dokumenta nije postojala suštinska razlika kada se govorilo o sporazumu kao takvom. Međutim, Izetbegović je naveo da više, nakon Srebrenice i Žepe, mandat UN-a i njegovo rukovođenje Sarajevom nije prihvatljiv. Između ostalog, istakao je i neprihvatanje „paljanskog režima“, ali i potrebu da predstavnik OIK-a (Organizacija Islamske Konferencije) potpiše mogući sporazum. Kontakt grupa, s druge strane, predstavljala je opterećenje američkom timu. Odlučna diplomatska akcija bila je „na čekanju“ ali Holbrookeova *shuttle diplomacija* razbijala je taj okoštali okvir. Novi masakr počinjen od strane srpskih snaga na Markalama 28. augusta (ubijeno 37, ranjeno 90 civila) preokrenuo je stvari i među Europljanima. Karadžić i Mladić su ubrzo pred Međunarodnim sudom optuženi za ratne zločine. Dalje se više nije moglo gledati što se događa u Bosni i Hercegovini.

Holbrooke je bio nemilosrdan u definiranju reakcije Generalnog sekretara UN-a, Boutrosa Ghalija koji je svojom dvosmislenom izjavom rekao da se ne treba ništa poduzimati, dok je on osobno smatrao da je „brutalna tupoglavost bosanskih Srba pružila neočekivanu posljednju šansu da se uradi ono što je trebalo uraditi tri godine ranije“.¹⁰ Prilika u prethodne tri godine bilo je i previše. Postavlja se pitanje zašto je ovo, pak, bila posljednja šansa, jer je zastrašujućih zločina bilo i ranije, a Srebrenica je još bila „svježa“. Za pretpostaviti je da je američka odlučnost, ali i volja novog francuskog predsjednika Jacques Chiraca pobijedila „nevjerne Tome“ u međunarodnoj zajednici i okrenula stvari u korist pravih i snažnih zračnih udara radi okončanja rata u BiH. Chirac je u očima Clintona bio mnogo jasniji od Mitteranda i želio je oštriju politiku prema Srbima. Nakon majskih događaja i zarobljavanja UN vojnika od strane Srba te njihovog stavljanja u ponižavajući položaj, Clinton je Chiracu čak rekao da ukoliko zračni udari ne daju rezultat treba ukinuti embargo čemu se bivši pariski gradonačelnik nije opirao.¹¹

⁹ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 78.

¹⁰ *Isto*, 96.

¹¹ David Owen, *Balkanska odiseja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada-Hrvatski institut za povijest, 1998, 656.

Izetbegović je iz Mostara, čuvši za događaj na Markalama, poslao poruku u kojoj je rekao da je spreman upotrijebiti sva sredstva koja stoje na raspolaganju da se izvuče iz ove situacije. “Što se tiče današnjih ubica, njima poručujem da ćemo im vratiti ravnom mjerom, i to uskoro. Taj dan nije daleko” – poručio je.¹² Prelazio je rubikon. Prijetnje koje je izrekao bile su ozbiljne, ali i ostvarive zbog oružja koje je Armija BiH dobivala već duže vrijeme, pretežno od Irana. Amerikanci su pred tom činjenicom zatvarali oči smatrajući da Armija R BiH ima legitimno pravo naoružavati se jer je u podređenom položaju. Približavanje najgoreg razdoblja rata bila je pred svima. Ukoliko Armija BiH krene stopama Karadžićeve vojske, sve je moglo nestati u totalnom haosu i nasilju. OIK je već bio uključen u pregovore i njihovi predstavnici su u Parizu čekali Izetbegovićev dolazak. Mogućnost polarizacije svijeta kao da je visila u zraku. Da li zbog toga ili Holbrookeove „posljednje šanse“ zračni udari na položaje srpskih snaga su tih dana pokrenuti.

Izetbegovićev nastup u Parizu kada je obukao široku kaki uniformu uz maramu i prepoznatljivu beretku na kojoj je bio bosanski grb sa šest ljiljana, trebao je biti odlučna poruka prisutnima i dovoljno jasna izjava bosanskohercegovačkog lidera o njegovoj viziji predstojećeg perioda.¹³ Vjerojatno je povezivao mostarsku izjavu sa svojom pozicijom što i nije slutilo na dobro. Domaćine, posebno američku ambasadoricu Pam Harriman, uvelike je iznenadio ovaj Izetbegovićev *outfit a la* Castro ili Arafat.

Uvertira

Nakon *Oluje* predsjednik SAD-a Bill Clinton lično je zadužio Tony Lakea, savjetnika za nacionalnu sigurnost, da osmisli mirovni plan i postavi Holbrookea na čelo tima. Čak je stavio i veto na odluku Kongresa o skidanju embarga na oružje jer je želio još jednom pokušati sa pregovorima.¹⁴ Već je tokom jula na terenu postojala znatna diplomatska aktivnost koju su događaji samo potpirivali. Obaranje koncepta „dvostrukog ključa“ (da za zračne udare odobrenje trebaju dati generalni sekretari OUN-a i NATO-a) bilo je od velikog značaja američkoj administraciji i uspješno su išli ka tome cilju.¹⁵ Pored Holbrookea u završni pokušaj postizanja okončanja

¹² “Ubicama ćemo vratiti ravnom mjerom” (*Izjava za Radio Mostar povodom masakra na Markalama, Mostar. 28. 8. 1995.*) U: A. Izetbegović, *Na razmeđu svjetova*, 123.

¹³ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 99.

¹⁴ Bill Clinton, *My Life*. New York: Alfred A. Knopf, 2004, 667.

¹⁵ Derek Chollet, *Tajna povijest Daytona*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2007, 66-67.

rata uključio se još jedan diplomata. Radilo se o Carlu Bildtu, švedskom diplomati koji je tokom juna postao saradnik Thorvalda Stoltenberga. Još dugo vremena nakon uključivanja Bildt je kreirao međunarodnu politiku u BiH jer je bio i prvi Visoki predstavnik i međunarodni mirovni koordinator. Svojim aktivnostima ovaj dvojac doveo je *strane* za pregovarački stol.

Početak septembra 1995. godine bio je u znaku snažnih zračnih udara, ali i odlučnih koraka ka uspostavljanju mira u BiH. Jedna dilema je, ipak, postojala – pozicija Alije Izetbegovića prema budućnosti Bosne i Hercegovine. S tim u vezi Holbrooke mu je sasvim izravno postavio pitanje koje je u suštini bilo – da li želite jedinstvenu Bosnu sa slabom središnjom vladom ili podjelu? Izetbegović kaže da je odmah, prilikom toga razgovora u američkoj ambasadi u Parizu, odgovorio da želi „ovo prvo“.¹⁶ Američki diplomata, pak, kaže da Izetbegović nije dao odgovor odmah, što zbog navodne smušenosti, inzistiranja na zračnim udarima i nedefinirane poslijeratne politike, no rekao je da je jedinstvena BiH cilj i da prihvata visku autonomiju srpskog dijela.¹⁷

Temelji su bili postavljeni. Srpska strana je konačne odluke i teret prenijela na Miloševića, što je potvrdila i Srpska pravoslavna crkva (SPC), čime je pregovaranje bilo definitivno deblokirano.¹⁸ Holbrooke je uspio izbiti poluge odlučivanja iz Karadžićevih ruku i predati ih ponovo Miloševiću, kojem bi „paljanski“ Srbi bili tek dio delegacije na pregovorima.¹⁹ U Beogradu je srbijanski predsjednik dočekao Holbrookea sa dokumentom usuglašenim sa „paljanskim rukovodstvom“ i pozicijom obnovljene moći.²⁰ Nakon ovih razgovora Izetbegoviću je, tokom susreta u Ankari 4. septembra, isporučen račun za njegovo prihvaćanje „visokog stepena autonomije srpskog dijela“ u vidu Holbrookeovog inzistiranja da se prizna RS. Izetbegović je, kako kaže u svojim memoarima, odbio ovaj Holbrookeov zahtjev.²¹

Holbrooke, pak, o ovome ponovo svjedoči nešto drukčije. Izetbegović se dugo opirao i govorio da je to neprihvatljivo. „Ime je kao nacističko ime“, rekao je Izetbegović ali, ipak, na kraju je prihvatio rješenje jer se ostalim tačkama dogovora dobivala država (tri tačke koje je Milošević prihvatio, a govore o državnosti i kontinui-

¹⁶ Alija Izetbegović, *Sjećanje*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 259.

¹⁷ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 100.

¹⁸ Čelnici SRJ i Republike Srpske: *Sporazum o zajedničkom izaslanstvu na nirovnim pregovorima o BiH (Beograd, 1995 .8 .29.)* U: Bilić-Tuđman, *Planovi, sporazumi, izvještaji o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 446.

¹⁹ Mate Granić, *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam, 2005, 120.

²⁰ C. Bildt, *Misija mir*, 153-154.

²¹ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 262.

tetu BiH). Muhamed Šaćirbegović, bosanskohercegovački ministar vanjskih poslova, nakon duge pauze izvjestio je da se ime RS prihvata.²² Izetbegović je ipak dvojio tako da je, nekoliko dana poslije, trebala dodatna intervencija na dan potpisivanja sporazuma u Genevi koji su potpisali ministri vanjskih poslova Šaćirbegović, Granić i Milutinović.²³ Dana 8. septembra, tokom samih pregovora, Christopher je nazvao Izetbegovića iz Geneve i rekao mu da se dokument treba prihvatiti jer će SAD stati iza Bosne, no cijena je bilo prihvaćanje RS-a.²⁴

Odbijanje, dakle, nije bilo opcija. Bilo je izvjesno da će dogovor o budućnosti države biti postignut. Pred svima je bila već spomenuta runda razgovora u Genevi između ministara vanjskih poslova BiH, Hrvatske i Srbije. Na njemu je usvojen omjer koji je još Kontakt grupa definirala, a što je kasnije u Daytonu samo potvrđeno. Teritorijalna raspodjela na dvoentitesku BiH u odnosu 51:49 i nepodijeljeno Sarajevo ovom sastanku su dali značaj, tako da je figurirao kao jedan od najznačajnijih u toku pregovaranja od početka agresije i rata u BiH. Izetbegović je, nespokojan i nezadovoljan, građanima BiH u članku za *Oslobođenje* pokušao pojasniti šta je dobitak ovih pregovora i zašto se trebaju prihvatiti dogovorene točke.²⁵

Holbrooke je, u međuvremenu, na dramatičnom sastanku u Beogradu sa Miloševićem postigao dogovor o prekidu vatre i „skidanju okova“ sa Sarajeva.²⁶ Pregovorima su bili prisutni i Karadžić i Mladić, ali vještim diplomatskim manevrima „američki buldožer“ uspio je da ih neutralizira i prisili na potpis. Bio je vrlo sretan zbog postignutog.

Važna sjednica Skupštine BiH od 17. do 18. septembra na kojoj se trebala progutati gorka pilula, a to je postojanje političko-administrativnog entiteta zvanog *Republika Srpska*, kao i ranije sjednice održavane povodom mirovnih prijedloga međunarodne zajednice (Owen-Stoltenbergov plan, Plan Kontakt grupe) bila je burna i opterećena rezultatima dogovora. Malo je bilo onih kojima je bila prihvatljiva tvorevina nastala na genocidu i etničkom čišćenju. Izetbegović je kao i ranije u izlaganju tokom diskusije nastojao pridobiti zastupnike za prihvaćanje plana.

Neki ljudi svojevremeno zamjerili su mi kad sam rekao da cjelovitu Bosnu, u koju se mi zaklinjemo, niko ne garantira. Jer, danas niko niko-

²² R. Holbrooke, *Završiti rat*, 134.

²³ *Isto*, 144.

²⁴ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 264-265.

²⁵ „Bio je to klasični kompromis“ (Članak za „*Oslobođenje*“ – Sarajevo, 10. 9. 1995.) U: A. Izetbegović, *Na razmeđu svjetova*, 124-125.

²⁶ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 156-157.

me ništa ne garantira. Svako kaže: pokušajte, borite se, izborite se. Stoga i ovo ovdje što ja kažem, hoće li Republika Srpska početi nestajati i hoće li se njeno nestajanje nastaviti ili neće, zavisi od toga jesmo li mi u stanju da vojno idemo dalje. Imamo li dovoljno snage i hrabrosti da to radimo i, posebno, da li ćemo biti u stanju da na dijelu Bosne koji mi kontroliramo napravimo jedan uzoran primjer države, primjer demokratskog i ekonomskog razvijenog društva, da li ćemo sredstva koja će nam dati svijet danas-sutra pretvoriti u neke fabrike ili u kola i vikendice, hoćemo li ga pokrasti, ili ćemo ga upotrijebiti za narod i za dobro, hoćemo li mi sve to biti u stanju da uradimo.(...) ²⁷

Izetbegović je uspio uvjeriti parlametarce, ali i javnost koja je bila na izmaku snaga. Rat je za sve predugo trajao i svako rješenje se činilo dobrim. Nakon dogovorenih principa Holbrooke je bio spreman ići i korak dalje ne bi li se definirale funkcije države, njene institucije i slično. Septembarske diplomatske vratolomije, zapravo, držale su pregovarače u stalnoj napetosti, a dogovor na samom rubu propasti. Sve je bilo skoro izvjesno, ali zadnji koraci koji su se trebali poduzeti na putu prema okončanju neprijateljstava i završetku rata nisu bili na vidiku. Izetbegović je o ovim Holbrookeovim pokušajima dao vlastito viđenje i sažeo razloge koji su, prema njemu, usporavali proces.

Holbrooke je najavio sastanak u New Yorku na kojem se trebao napraviti korak dalje u odnosu na Genevu gdje bi se precizirale centralne institucije, podjela nadležnosti između države i entiteta, kompetencije Vijeća ministara i način izbora Predsjedništva i Skupštine BiH. Holbrookeov tim je tijesno surađivao sa Šaćirbeyom i većina stvari je išla dobro tako da su nacrtom, koji je bio završen 22. septembra, u BiH bili uglavnom zadovoljni. No, Izetbegović pokušava pokazati Miloševiću logiku i konkretne poteze.

Sada je trebalo uvjeriti Miloševića. Američka ekipa, u sastavu Owen, Hill i Pardew, otputovala je 23. septembra u Beograd na razgovore. Milošević ih je pustio da se prvo bore sa Karadžićem i njegovima, koji nisu htjeli čuti o nekakvim državnim institucijama. Kada su se pregovarači dobro umorili i shvatili u kakvom su se čudu našli, Milošević je odstranio bosanske Srbe i, kao "mirotvorac" i čovjek "dobre volje", prihvatio mnogo od onoga što su Karadžići kompanija odbijali. Ali ne i sve. Ako ste papir nakon Miloševićeve intervencije upoređivali sa Karadžićevim zahtje-

²⁷ "Zlo se ne može ukinuti deklaracijom" (*Učešće u raspravi na sjednici Skupštine RBiH – Sarajevo, 18. 9. 1995.*) U: A. Izetbegović, *Na razmeđu svjetova*, 128-129.

vima, on je bio dobar. Ako ste ga upoređivali sa onim sa čime su Amerikanci krenuli u Beograd, on je bio apsolutno neprihvatljiv.²⁸

Izetbegović ovakvim pojašnjenjem daje suštinsku poziciju srpske strane tokom skoro svih pregovora u kojima jedno radikalno krilo traži maksimum (Karadžić) dok drugo (Milošević) djeluje kao umjereno i trezveno. S obzirom na to da su svi nastojali varati, mora se zaključiti da su Srbi, ipak, varali bolje.

Teško ostvareni predujeti tokom dramatičnih nekoliko dana u New Yorku (22.–26. septembra) američku administraciju usmjerili su ka pripremi završnice pregovora i potpisivanju sporazuma. Iako su Srbi pravili velike probleme, još veći su izbijali zbog loših odnosa između Izetbegovića i Šaćirbeya, sa jedne, te Silajdžića sa druge strane. Silajdžić je, prema Holbrookeu, nastojao osigurati vlastitu političku poziciju. Tokom boravka američke delegacije u Sarajevu (Hill, Perdew i Owen) čak su imali odvojene sastanke sa predsjednikom Predsjedništva i premijerom na Silajdžićevo inzistiranje. Ipak, obojica, i Izetbegović i premijer, prihvatili su izmjene postignute u Beogradu sa Miloševićem (23. septembra).²⁹

Odlučeno je da 1. novembra 1995. delegacije dođu u gradić Dayton (vojna baza Wright-Patterson) gdje će u miru moći dogovoriti detalje koji su ostali nerazriješeni. Iako je, dakle u zadnjoj trećini septembra postignut napredak i sporazum, većina pitanja žučno je diskutirana tokom novembra i izgledalo je kao da se krenulo sa mrtve tačke. Interesantno je, da je prilikom susreta u New Yorku (24. oktobar) dvojica Izetbegović-Tuđman sa američkim predsjednikom radi dogovora o Federaciji, Clinton sugerirao da obojica odu u Moskvu i dobiju podršku od Jeljcina što će biti i snažna poruka Srbima o njegovoj podršci mirovnom procesu. Dan prije dogodio se susret Clinton–Jeljcin u New Yorku tako da je ova inicijativa bila vrlo svježja. I Tuđman i Izetbegović su pristali da to učine. Clinton je ponudio avion predsjedniku Predsjedništva da bi mu olakšao putovanje.³⁰ Izetbegović nije imao vlastiti/vladin avion kao Tuđman i ova podrška mu je sasvim koristila.

Sve to vrijeme Tuđman je živio u uvjerenju da mu je dano pola Bosne. Ako ne odmah, mislio je, onda za određeni broj godina ostvarit će se ta ideja o Banovini. U tom vlastitom snu (koji nije bio potpuno nerealan) stalno je ponavljao da je dobio mandat europeizacije Bošnjaka, što će reći kroatizacije kako je jednom sam to definirao, pa čak to ponovio u jednom intervjuu sredinom septembra. Izetbegović je, upitan o tome, odgovorio na vrlo lucidan način iako je, kako je navedeno, smatrao da Tuđman ne govori totalne besmislice.

²⁸ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 273.

²⁹ Vidjeti: R. Holbrooke, *Završiti rat*, 184.

³⁰ *Isto*, 216.

(...) Mislim da nije uredu dijeliti svijet na Evropljane i na ostali dio svijeta, uvredljivo je to za ostale. Znam da se mnogi narodi i ljudi u svijetu vrijeđaju na takvu kategorizaciju. Konačno, Evropljani su i Karadžić i Mladić, pa i onaj general što je pucao na mostarski Most. I on je Evropljanin, ali to ništa nije pomoglo. Mislim da ljude treba dijeliti na civilizirane i barbare i da je to jedina prava podjela (...).³¹

No, ovakvi Tuđmanovi pogledi imali su tragične posljedice. Zbog toga je i funkcioniranje Federacije u narednom periodu bilo problematično, a Mostar je p/ostao žarište političkih problema.

Pregovori u vojnoj bazi Wright-Patterson

Već 28. oktobra, pri američkoj misiji u UN-u, Holbrooke se susreo sa bosansko-hercegovačkom delegacijom (Šaćirbegović i američki odvjetnik kojeg je angažirala bh. vlada Paul Williams) želeći pripremiti Bosance da pregovorima daju „jednu strategijsku notu“.³² Ovime se svjedočilo kako SAD nema namjeru pustiti pregovore iz ruku i tako ih učiniti nedjelotvornim.

Dolaskom u Dayton šefovi timova obratili su se na svečanom otvaranju konferencije, kurtoazno i učtivo, ostavljajući nerealne utiske za medije. Na sastanku sa Christopherom trojice predsjednika izrežirano je njihovo međusobno rukovanje, fotografija napravljena za javnost, a tom prilikom, državni sekretar izložio je četiri uvjeta za dogovor – jedinstvena država BiH, uzimanja u obzir „specijalne historije i značenja“ Sarajeva, odgovornost ratnih zločinaca i pitanje istočne Slavonije.³³

Izetbegović je nakon zahvale američkoj vladi i narodu ponovio stavove u osam tačaka prihvaćenih na sjednici Izvršnog odbora SDA u Fojnici (20. novembar), a koji su bili mala modifikacija i razjašnjavanje dvanaest tačaka od 18. augusta, da bi na kraju pozvao Miloševića da spriječi progone civila iz Banje Luke koje vrše Mladićeve snage.³⁴ Inače je, zbog nemogućnosti da Karadžić i Mladić idu na pregovore, na „srpskoj skupštini“ u Bijeljini 23. oktobra odlučeno da njih u Miloševićevom timu

³¹ Alija Izetbegović, *Govori, pisma, intervjui '95*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998, 149.

³² D. Chollet, *Tajna povijest Daytona*, 284.

³³ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 239.

³⁴ “Odlučni smo u nastojanju da se postigne pravičan i trajan mir” (*Obraćanje na svečanom otvaranju Mirovne konferencije o BiH – Dayton, 1. 11. 1995.*). U: A. Izetbegović, *Narazmeđu svjetova*, 137.

predstavljaju Krajišnik, Koljević i Buha.³⁵ I oni su, također, stigli sa „platformom“ koja je prema, Bildtu, dosta odstupala od dogovorenih principa.

Prvi problemi i nesporazumi nastali su između Bošnjaka i Hrvata zbog suprotnih koncepata i razmišljanja o Federaciji BiH. Komšić navodi da je delegacija Federacije u Daytonu odmah bila podijeljena, Hrvati (Zubak i Prlić) nisu htjeli prenijeti nikakve ovlasti na BiH i smatrali su da je Federacija država, a da će i RS biti država koja će se brzo odvojiti.³⁶ Izetbegović i Silajdžić su zatražili da se ova situacija razriješi prije početka pregovora sa Srbima, a zadatak je povjeren Michaelu Steineru, drugom čovjeku njemačke delegacije i članu Kontakt grupe.³⁷ Problem Federacije bilo je, između već naznačenih Tuđmanovih opcija, i neriješeno pitanje istočne Slavonije. Tuđman je Federaciju držao u ‘šahu’, sve dok nije uspio dogovoriti mirnu reintegraciju ovoga dijela Hrvatske.³⁸

No pored ovih nesporazuma postojali su i oni između američkog tima i Kontakt grupe. Prema Holbrookeu, Christopher je bio svjestan problema koje mogu imati sa Europljanima i nastojali su ih preduprijediti.³⁹ Za Europljane, pak, američko pokazivanje mišića nije bio put za postizanje dobrog i kvalitetnog sporazuma, posebno zbog velikog oslonca na vojni pritisak, a ne na rješenja kojima bi civilne vlasti bile ojačane.⁴⁰

Natezanje i odugovlačenje, tako bi se moglo definirati pregovore u vezi sa Federacijom. Tuđman je, ipak, bio svjestan kako mora poduprijeti Federaciju što je i učinio prihvativši je kao ‘manje od dva zla’.⁴¹ Materijal koji je sačinio Michael Steiner kružio je između delegacija na koji se dodavalo i oduzimalo. Mukotržno iznalaženje rješenja bilo je završeno 8. novembra kada je Steiner ponudio *Sporazum o oživotvorenju Federacije BiH*.⁴² U općim načelima sporazuma naglašeno je da je «Potpuna uspostava Federacije Bosne i Hercegovine bitan preduvjet za mir u Bosni i Hercegovini. Bez snažne Federacije koja u cijelosti funkcioniра, kao jedne od dva sastavna entiteta Bosne i Hercegovine, Daytonski bliski razgovori ne mogu proizvesti traj-

³⁵ C. Bildt, *Misija mir*, 181.

³⁶ Ivo Komšić, *Preživljena zemlja. Ko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej, 2006, 400-401.

³⁷ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 238.

³⁸ C. Bildt, *Misija mir*, 188; R. Holbrooke, *Završiti rat*, 240.

³⁹ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 238.

⁴⁰ C. Bildt, *Misija mir*, 186.

⁴¹ D. Chollet, *Tajna povijest Daytonu*, 295.

⁴² A. Izetbegović, *Sjećanje*, 293.

no mirovno rješenje”.⁴³ Preduvjet je, dakle, bio osiguran na papiru, a za pregovore to je bilo sasvim dovoljno.

Pozicija bosanskohercegovačkih Srba bila je vrlo loša. Većina pregovarača se prema njima odnosila s određenim prijezirom i nipodaštavanjem. Krajišnika je dosta ljutilo što uopće nisu uključeni u razgovore i što nemaju informacija o toku pregovora i postignutim rezultatima. Slao je pisma Miloševiću koje je ovaj nepročitane bacao u korpu za otpad: “Ne obraćajte pažnju na te tipove”, govorio je.⁴⁴ Vjerovatno je opet hinio.

Milošević se dosta trudio da svojim šarmom i „širinom pogleda“ postigne političke probitke. “Društveni Milošević koji može da popije lako je uspostavljao odnos sa svojim sagovornicima, dok Izetbegović nije pokazivao nimalo interesa za druženje sa posrednicima ili drugim stranama, osim kada je to bilo neophodno”, prenijeli su Little-Silber i tako dijagnostilirali ponašanje dvojice predsjednika.⁴⁵ Izetbegovića je, zapravo, puno toga mučilo i nerviralo.⁴⁶ Napredak nije bio vidljiv, a dani su brzo prolazili. Ovime se pokazivao i karakter osobe. Kod Izetbegovića se dalo primijetiti da nosi na svojim plećima tegobe kroz koje, u prvom redu, prolazi bošnjački narod dok je Miloševiću to bila kulisa gdje je mogao iskazati vlastite mogućnosti.

Holbrooke je bio vrlo posvećen, a izgleda da je znao procijeniti ljude. Ovakvim postupkom omekšao je Izetbegovića koji određene stvari, jednostavno, nije mogao prihvatiti. “Izgledalo je da misle da će se stvari jednostavno rešiti s nekoliko sastanaka, kao da je ceo sukob bio lična svađa. U stvarnosti, nas su razdvajala ogromna groblja i hrpe leševa”, osvrnuo se Izetbegović kasnije na Daytonске pregovore.⁴⁷ Koliko je Izetbegović postajao odsutan i povučen u sebe svjedoči i epizoda sa odlaskom na nogometnu utakmicu između dvije univerzitetske ekipe. Ideja je bila Šaćirbeyeva, a Holbrookeu nije bilo drago da se to uradi, no, bosanski dvojac je otišao. Na povratku

⁴³ *Daytonski sporazumi: Sporazum o oživotvorenju Federacije Bosne i Hercegovine (Dayton 10. 11. 1995.)* U: Bilić-Tuđman, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 454.

⁴⁴ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 245.

⁴⁵ L. Silber - A. Little, *Smrt Jugoslavije*, 313.

⁴⁶ Ja sam izgubio i ono malo optimizma sa kojim sam došao u Dayton. Slabo sam jeo i spavao, lupanje srca budilo me noću. Izgleda da je moje stanje primjetio Holbrooke jer mi je nakon današnjeg razgovora (misli na 10. novembar, op.a.) prišao i učinio neočekivanu ponudu: da jedno od moje djece dode u Dayton i bude sa mnom. Odbio sam, ali sam iz ove ponude zaključio da Holbrooke nije pesimist kao ja i da nema namjeru lahko odustati. U: A. Izetbegović, *Sjećanje*, 298.

⁴⁷ L. Silber - A. Little, *Smrt Jugoslavije*, 314.

„buldožer“ je pitao predsjednika Predsjedništva ko je pobijedio, na što mu je Izetbegović odgovorio – „Ne znam, mislim da su ljudi u crvenim dresovima“.⁴⁸

Razlike između trojice predsjednika bile su intrigantne. Izetbegovićev očaj oslikavao se u njegovom djelovanju i nije bio prijatno društvo. Dapače. Milošević, s druge strane, kao da je živio svoje najbolje dane. Sklon zabavi, pijančenju i humoru predstavljao je sebe kao čovjeka koji se nalazi „iznad balkanskih sitnih duša“, nastojao je pokazati prijezir prema južnoslavenskim pregovaračima i njihovim potezima kao nedoraslim i djetinjastim. „Rekao sam vam da te idiote s Pala ne dovodite na sastanke... Oni imaju više zajedničkog s bosanskim Muslimanima nego s nama“ (mislio je na Srbijance, op.a.) rekao je Holbrookeu nakon mučnih pregovora o mapama.⁴⁹ Otrgnut od „srpskih mudrih glava“ koje su snivale velikosrpske snove oslobodio se i počeo pokazivati i drugu stranu karaktera. Je li glumio ili ne, teško je reći, no, ostavljao je najbolji utisak. Rješenje Sarajeva koje je „dao“ Bošnjacima možda ide u prilog tvrdnji da je pod svaku cijenu želio pokazati da je džentlmen i „gazda“.

Tuđman je, pak, imao svoja „huntingtovke“ polazišta. Srbi su mu namjeravali otkinuti značajan komad zemlje, ali zbog fiks-ideje o sukobu civilizacija, nastojao je postići historijski sporazum kojim bi prodor islama bio spriječen, a podjela Istoka i Zapada definitivna. Zbog toga je Milošević za njega bio „Slobo“, a međusobni razgovori bili su im prijatni. Sve nevolje koje su Hrvati iskusili (Vukovar, Dubrovnik i druga mjesta) trebalo je smatrati kolateralnom štetom, „mreškanjem beznačajnih događaja na dubokim strukturama povijesne zbiljnosti“. „Križa je imala duboke korene koji dosežu čak do podele Rimskog carstva“, izrekao je svoje neutemeljeno mišljenje, želeći, valjda, naglasiti da se treba vratiti do toga vremena i poništiti historiju koja se odvijala tokom jednog i pol milenija.⁵⁰

Nakon sređivanja stvari u pogledu Federacije (bacanja problema pod tepih), otvoreni su pregovori o mapama. To je bio i najteži zadatak i svi su znali da dogovor ovisi upravo o rješenju teritorijalnog razgraničenja. Bilo je teško i napeto. Mape koje su nudene od srpske ili bosanske strane nikako nisu mogle biti usuglašene. Čekao se pravi trenutak za „američku mapu“. Vrhunila su tri velika problema: Goražde, Sarajevo i Brčko.⁵¹ Američki tim izradio je i skicu ustava, dosta suprotan onome što je Kontakt grupa zagovarala, ali njihova volja da se sve pokrene bila je jača od nastavka cjepidlačenja i natezanja svih sa svima.⁵²

⁴⁸ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 247.

⁴⁹ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 257.

⁵⁰ L.Silber – A. Little, *Smrt Jugoslavije*, 316.

⁵¹ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 273.

⁵² C. Bildt, *Misija mir*, 207.

Srpska strana, njen bosanskohercegovački dio, nije bila zadovoljna prijedlozima ustavnih rješenja, a dolazila su, kako su smatrali sve lošija i lošija. Do 19. novembra Milošević je već bio prihvatio vojni dio sporazuma i uvjeravao je Koljevića i Krajišnika o dobro izbalansiranom aneksu.⁵³ Za Sarajevo su već postojala dva prijedloga; federalni distrikt i jedinstveni grad u okviru Federacije BiH, a za Brčko je preovladavajući stav bio da pripadne RS-u.

Bosanska delegacija se raspadala. Silajdžić se osjećao izoliranim od strane Izetbegovića i Šaćirbeya, a Holbrooke je nastojao da ga vrati u pregovore na način da izravno razgovara sa Miloševićem. Prigovorio je Izetbegoviću i Silajdžiću da su htjeli jedinstvenu državu, a da nisu spremni da pregovaraju i približe se Srbima i Hrvatima.⁵⁴ Zapravo je bilo tačno, a posebno se to odnosilo na Izetbegovića, da su najčešće razgovori koje je vodila bosanska (bošnjačka) delegacija potencirali pravdu kao preduvjet političkog rješenja.

Uzaludno zanovijetanje, svakodnevna žalopojka, kako su neki tumačili zahtjev za pravdom, nije moglo dati rezultate, trebalo je pokušati osmisliti praktični pristup. Izetbegoviću je to teško padalo, a Silajdžić je bio jedina opcija. Holbrooke je uspio u svome naumu. Na pitanju koridora za Goražde, nakon dugo natezanja i 'salveta shuttle' diplomatije Silajdžić i Milošević, uz Izetbegovićev telefonski blagoslov, sjeli su da razgovaraju.⁵⁵ Koridor za Goražde izazvao je ogromno suprotstavljanje između Izetbegovića i Silajdžića, no, pronaden je zahvaljujući generalu Wesley Clarku tako da je među pregovaračima dobio naziv *Clarkov put*. Ipak, dogovor su postigli Silajdžić i Milošević.⁵⁶ Povodom ove epizode Holbrooke je izvukao interesantne zaključke o Izetbegoviću:

(...)Izetbegović je devet godina proveo u zatvoru i u tolikoj mjeri nije lider vlasti koliko lider pokreta. Pokazuje malo razumijevanja ili zanimanja za ekonomski razvoj ili modernizaciju – stvari koje mir može donijeti. Mnogo je pretrpio zbog svojih ideala. Za njega Bosna je više atrakcija a ne nekoliko miliona ljudi koji silno žele mir (...)⁵⁷

Ovo Holbrookeovo zapažanje je izuzetno. Skica koju je dao o Izetbegoviću, vjerovatno, najbolje oslikava poziciju predsjednika Predsjedništva. Jedina zamjetka bi

⁵³ N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske* 2, 406.

⁵⁴ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 279-280.

⁵⁵ *Isto*, 281.

⁵⁶ C. Bildt, *Misija mir*, 223.

⁵⁷ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 285-286.

mogla biti da je umanjio Izetbegovićevu zanimanje za ekonomski prosperitet stanovništva BiH. Svakako, nije mu to bio prioritet, ali nije bilo ni na marginama.⁵⁸

Brčko je, s druge strane, Srbima bilo značajno radi što šireg koridora koji bi povezivao istočni i zapadni dio njihovog entiteta i bili su vrlo uporni u zahtjevima po ovom pitanju. Britanci su podržavali ovaj zahtjev, iako je Izetbegović upućivao strjelice prema njima, a ni Silajdžić nije ostajao po strani. Izetbegović ih je podsjetio da je Milošević prihvatio plan Kontakt grupe koji ne sadrži nikakvu odredbu o koridoru.⁵⁹ Europljani, posebno Britanci, igrali su neku svoju igru i imali vlastite interese. Brendan Simms navodi da je, između ostaloga i zbog ovakvog pristupa, Holbrooke imao veoma hladan odnos sa Britancima, a britansku pregovaračicu Pauline Neville-Jones otvoreno je prezirao.⁶⁰ Pola godine nakon potpisivanja *Daytonskog sporazuma*, Holbrooke ih je optužio da žele podjelu zemlje. Odgovorila mu je gospođa Neville-Jones niječući njegov stav.⁶¹

Problem Brčkog bio je povezan i sa navodnim dogovorom Tuđmana i Miloševića da Posavina pripadne Srbima (čime bi koridor bio vrlo dobro osiguran), a da istočna Slavonija bude reintegrirana brzo i potpuno. Pitanje Posavine i spomenutog dogovora, po Komšiću, bilo bi pogubno tako da je uvjeravao Izetbegovića da to omete.⁶² Ni Krešimir Zubak, predsjednik Federacije nije se slagao sa ovakvim aranžmanima i prijetio je da neće potpisati sporazum, no, prema Bildtu, ovaj dogovor je bio veoma čvrst.⁶³

Preokret za Sarajevo izrežirao je sam Milošević kada je tri dana prije potpisivanja sporazuma povukao strateški potez koji je čuvao za najbolji trenutak. "Izetbegović je zaradio Sarajevo ne napuštajući ga. On je tvrd tip. To je njegovo", rekao je uz opasku da se ništa ne govori srpskoj delegaciji dok on ne osmisli i razradi „tehnologiju“ priopćenja sunarodnjacima.⁶⁴ Ipak, Milošević nije „dao“ cijeli grad, prepredeni

⁵⁸ Niz je primjera Izetbegovićevog svojevrsnog napada i prozivanja bosanskohercegovačkog premijera Silajdžića za loše socijalno stanje u državi. Vidjeti: "Sačuvali smo jedinstvo naroda" (Tribina SDA Stari grad – Sarajevo, 29. 8. 1994.) U: Alija Izetbegović, *Robovi biti nećemo. Govori 1990-1995*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 141.

⁵⁹ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 300.

⁶⁰ Brendan Simms, *Najsramniji trenutak. Britanija i uništavanje Bosne*. Buybook: Sarajevo, 2002, 269.

⁶¹ Džemal Najetović, *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992-1995*. Sarajevo: DES, 2008, 187.

⁶² I. Komšić, *Preživljena zemlja*, 407.

⁶³ C. Bildt, *Misija mir*, 213.

⁶⁴ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 291.

balkanski majstor obmane, sarajevsko naselje Grbavica, ostavio je u RS-u što je njegovu ponudu činilo vrlo manjkavom i, u osnovi, neistinitom. Kasnijim tokom pregovora i ovo naselje je, ipak, ostalo dijelom Sarajeva da bi konačno bilo reintegrirano 19. marta 1996. godine.

Izgledalo je da je nedefinirano ostalo još Brčko. Rješenje nije bilo na pomolu, konferencija je propadala. Izetbegović je predložio arbitražu za ovaj grad u naredna tri mjeseca.⁶⁵ Christopher nije dao nikakav komentar u vezi prijedloga samo je napustio sobu. Ovo je bilo posljednje Izetbegovićevo značajnije pregovaranje. Narednih nešto manje od 48 sati Haris Silajdžić je bio lider bosanske delegacije u kojima je uspio isposlovati mnoštvo ustupka od Miloševića, a koje je sam Milošević, vjerovatno, bio i predvidio. No, Milošević je u jednom trenutku uvidio kako se omjer 51:49 narušio u korist Federacije (bilo je sa ustupeima oko 55:45) i reagovao je ljutito. Tražio je da omjer bude kako je i dogovoreno, jer u protivnom nema nikakve mogućnosti da se dogovor postigne zbog sigurnog odbijanja bosanskih Srba.

Mudro Silajdžićevo pregovaranje donijelo je značajne dobitke u kvalitativnom pogledu, no, trebalo je nešto dati Srbima. Kompromis je napravljen sa područjem južno od Mrkonjić Grada koje su snage HV-a zauzele tokom *Oluje*.⁶⁶ Milošević je pristao i pružio ruku, Silajdžić je prihvatio. Nastalo je slavlje. Ovaj postignuti „mir od trideset sedam minuta“, kako ga je nazvao Holbrooke, izgledao je nestvaran, nisu ni slutili da će gotovo sve propasti, pa su pozvali Izetbegovića na slavlje.

Veće ranije novopridošli Granić i Šušak, kada su vidjeli mapu, zamjerali su Silajdžiću što je dao „hrvatska područja“ (radilo se o slabo naseljenom srpskom području) i naglasili su da Tuđman to neće prihvatiti. Holbrooke se nije puno brinuo i smatrao je ovu situaciju rješivom.⁶⁷ Pokazivao je da vlada procesom i da može izvući nekog skrivenog aduta. Izetbegović je, pak, odbio plan. Kako sam kaže, kada su ga pozvali na slavlje razmišljao je o Brčkom i prvo što je pogledao na mapi bilo je to područje BiH. „Bez Brčkog ne mogu prihvatiti sporazum“, kazao je.⁶⁸

Brčko je i Srbima bilo od izuzetne važnosti i imalo je veliki strateški značaj jer je bilo poveznica zapadnih okupiranih područja u BiH i Hrvatskoj sa Srbijom i ostatkom RS-a na istoku BiH. Još 11. maja 1994. godine, Radoslav Brđanin, kasnije osuđen pred Haškim tribunalom kao ratni zločinac za zločine počinjene na području Bosanske krajine, na skupštini je kazao da „oko Brčkog nema pogodbe, bez Brčkog

⁶⁵ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 313.

⁶⁶ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 299.

⁶⁷ C. Bildt, *Misija mir*, 224; R. Holbrooke, *Završiti rat*, 300; A. Izetbegović, *Sjećanje*, 314.

⁶⁸ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 314.

nema RS niti RSK. Mi moramo reći svijetu da mi nismo ratnički raspoloženi, ali svijet mora znati sledeće: da sve i jedan Srbin mora postati kamikaza u obrani Brčkog”.⁶⁹

Sve je palo u vodu. Silajdžić je izjurio iz prostorije sa riječima da to više ne može trpjeti.⁷⁰ Spavanje je izgledalo kao dobar izlaz, a Clinton je morao reagirati i donijeti konačnu presudu. Upravo se to dogodilo. Plan Američkog tima bio je da predsjednik Clinton uputi pozive Tuđmanu i Izetbegoviću i kaže im da je posljednja šansa za postizanje mira. Administracija je savjetovala da se Izetbegovića ne zove jer može biti protumačeno kao pritisak na bosansku stranu, a što su Amerikanci nastojali izbjeći. Teret je, doista, bio na Izetbegovićevim leđima.⁷¹ Clinton ga je cijenio zbog hrabrog i tvrdoglavog odbijanja da se preda pred srpskom agresijom (*brave and stubborn refusal of Izetbegović and his comrades to give up in the face of bosnian serb aggression*).⁷²

Pregovarači, prije svih Bildt i Holbrooke, bili su uvjereni da Izetbegovića ne zanima mir već osveta. Je li još bio u onome stanju kao u Mostaru 28. augusta? Teško je reći. Izetbegović je isticao Brčko kao posljednju neriješenu tačku. To njegovo zahtijevanje, moguće, osnažio je i Komšić rezolutnim stavom da je Posavina (koridor) ključ za opstojnost BiH. Zvao je i profesor Ivo Banac apelirajući na Izetbegovića da se ništa ne potpisuje.⁷³ Izmučen stradanjem vlastitoga naroda, a i zdravlje ga nije baš služilo, Izetbegović je, zapravo, žudio za prekidom rata. No, ne bez određenog dobitka. Ako ne može postignuti pravedan mir, onda barem treba dobiti Brčko.

Tuđman je pokrenuo stvari naprijed nakon Clintonovog poziva koje su dovele do davanja teritorija prema dogovoru Silajdžić–Milošević, ali i povratka posavskih gradića Šamca i Orašja Federaciji.⁷⁴ Za Tuđmana je to bio dobitak u svakom slučaju. Ostalo je da Izetbegović da jedan postotak i omjer 51:49, bio bi zadovoljen, ali on nije imao namjeru to učiniti. Američka administracija bila je na granici, konferenci-

⁶⁹ Svedočenje vještaka Donia J. Robert /Centar za proučavanje Rusije i Istočne Evrope Univerzitet Mičigen/ pred međunarodnim krivičnim sudom za bivšu jugoslaviju na osnovu pravila 94bis predmet br. it 03-69, Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića. Izvodi iz govora u Skupštini Republike Srpske, 1991-1996, razvrstani po temama /radna verzija/. Podneseno 17. mart 2008, 23.

⁷⁰ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 300.

⁷¹ I. Komšić, *Preživljena zemlja*, 411.

⁷² B. Clinton, *My Life*, 684.

⁷³ I. Komšić, *Preživljena zemlja*, 411.

⁷⁴ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 303.

ja je propadala i dali su Izetbegoviću jedan sat da donese konačnu odluku. Postotak je naposljetku bio spreman prepustiti, ali ne i Brčko.⁷⁵

Izetbegović je pakirao kofere i s gorčinom u ustima spremao se na put prema Bosni. Nije znao za rasplet i Miloševiću nevjericu da „Bosanci ne prihvaćaju sporazum“. Svojim ponašanjem pred Holbrookeovim izaslanicima pokazivao je koliko mu je značajno da ode iz Daytona sa sporazumom i skorim skidanjem sankcije za SRJ. Predložio je da „on i Franjo“ potpišu, a Izetbegović može naknadno, no Christopher nije pristao na to.⁷⁶ Ujutro, nakon kratkog sna, Milošević je došao do Holbrookea, ali nakon kratkog razgovora sa Tuđmanom. Ponudio je arbitražu za Brčko u narednih godinu dana. To je bio okidač, Christopher i Holbrooke su skoro trčali bazom grozničavo pokušavajući predati Izetbegoviću nenadanu ponudu. „Ovo nije pravedan mir. Ali mome narodu je potreban mir“, rekao je i pristao na nagodbu.⁷⁷

Govoreći o ovim trenucima odluke, Silajdžić je o Holbrookeu rekao da mu je „ličio na čovjeka na vratima gasne komore koga su upravo povukli nazad“.⁷⁸ Za američku administraciju ovo je bio dobitak jer je njihov integritet ostao neokrnjen. Clinton je oko podne saopćio „radosnu vijest“, a za 15 sati istoga dana (21. novembar) zakazano je i parafiranje sporazuma. Obraćajući se ovom prilikom, Izetbegović je poruku zaključio riječima: „Ovo možda nije pravedan mir, ali je pravedniji od nastavka rata. U situaciji kakva jest, u svijetu kakav jest, bolji mir se nije mogao postići. Bog nam je svjedok da smo učinili sve što je bilo u našoj moći da nepravda za naš narod i našu zemlju bude manja“.⁷⁹

Novinaru magazina *Ljiljan* na povratku je pojasnio što je značilo „U svijetu kakav jeste...“ odgovorom da je to svijet u kojem je moguće povesti nepravedan rat i nametnuti nepravedan mir. Daytonski sporazum potpisan je u Parizu, u prisustvu predsjednika Clintona, kancelara Kohla, premijera Majora, ruskog premijera Černomirdina te EU pregovarača Bildta i predsjednika Chiraca 14. decembra 1995. godine i pored *Općeg mirovnog sporazuma*, sadržavao je 11 aneksa. Potpisnici su bili Izetbegović, Milošević i Tuđman čime su potvrđene i uloge Srbije i Hrvatske uratu u Bosni i Hercegovini.

⁷⁵ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 314.

⁷⁶ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 307.

⁷⁷ *Isto*, 308.

⁷⁸ L. Silber – A. Little, *Smrt Jugoslavije*, 316.

⁷⁹ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 316.

Daytonskim mirovnim ugovorom zaustavljeno je stradanje i razaranje i to je njegov najveći domet jer su sve ostale odredbe i rješenja Bosnu i Hercegovinu zaustavili i zamrznuli u nejasnom *statusu quo* koji nijednoj od tri etničke zajednice ne može odgovarati. No, dolaženje do njega smatralo se pobjedom međunarodne zajednice, u prvom redu SAD-a, jer je uspješno završena 'bosanska kriza', globalni politički problem koji se trebao reducirati i staviti pod kontrolu.

Upravo u ovome kontekstu, dakle kontekstu globalnih međunarodnih odnosa, treba sagledavati i sudbinu Bosne i Hercegovine te pitanja pravednosti i pravičnosti. Mirovni ugovor iz baze Wright-Patterson je najbolje moguće rješenje kojim bi svi bili podjednako zadovoljni i/ili nezadovoljni. Stoga ni pitanje normalizacije Bosne i Hercegovine neće biti bitno drugačije tretirano sve dok unutarnje snage – etničke zajednice i njihovi politički predstavnici – ne odluče da država treba biti funkcionalna i rasterećena. Tada bi globalni koncept imao sporedan značaj i bio bi dijelom redefiniiran ■

DAYTON NEGOTIATIONS – ACHIEVING THE POSSIBLE?

Summary

The Dayton peace agreement stopped the killings and devastation which is its greatest achievement since all of its other regulations and solutions have blocked and frozen Bosnia and Herzegovina in an unclear *status quo* which does not suit any of the three ethnic communities. However, the negotiations which brought about the agreement were considered as a great victory of the International community, primarily of the USA, since they successfully resolved the 'Bosnian crisis', a global political problem which had to be reduced and placed under control.

It is exactly within this context of global international relations that the destiny of Bosnia and Herzegovina should be observed along with the issues of rightfulness and justice. The peace agreement from the Wright-Patterson base was the best possible solution which would please or displeas-

se everybody in equal measure. Therefore, the issue of normalization of Bosnia and Herzegovina will not be treated differently until the internal powers – the ethnic communities and their political representatives – decide that the state should be functional and unburdened. Then the global concept would have a secondary significance and would be partially redefined ■

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK 94: 929 Arnautović, Š. (497.6) "1917"
930.25 (497.6)
Izvorni naučni rad

MEMORANDUM ŠERIFA ARNAUTOVIĆA CARU KARLU 1917. GODINE

Adnan Jahić i Edi Bokun

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovom prilogu autori donose integralni tekst prijepisa Memoranduma kojeg je istaknuti bosanskohercegovački političar Šerif Arnautović predao caru Karlu prilikom audijencije u Beču 17. augusta 1917. godine. Prijepis, na bosanskom jeziku, objavio je Arnautović kao separat u vlastitoj nakladi. Većina historičara nije ga koristila u svojim radovima posvećenim političkim kretanjima u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata, što je, zajedno sa nedovoljnom istraženošću muslimanske komponente bosanskohercegovačke političke scene za vrijeme austrougarske vladavine, dovelo do određenih faktografskih grešaka i neutemeljenih ocjena o Arnautovićevim političkim stajalištima u procesima rješavanja jugoslavenskog pitanja posljednje dvije ratne godine.

Ključne riječi: Memorandum, Šerif Arnautović, Habsburška monarhija, Prvi svjetski rat, jugoslavensko pitanje

Abstract: In this paper the authors bring the integral text of the transcript of the Memorandum delivered to the Austrian Emperor Karl by a prominent Bosnian politician Šerif Arnautović during the audience in Vienna on 17 August 1917. The transcript, in the Bosnian language, was published by Arnautović himself as a separate during the war. Most historians did not use it in their works on political developments in Bosnia and Herzegovina during the First World War, which, together with insufficient research of the Muslim component of the Bosnian political scene during the Austro-Hun-

garian rule, led to certain factual errors and unsubstantiated assessment of Arnautović's political views in the process of resolving the Yugoslav issue during the last two years of the war.

Keywords: *Memorandum, Šerif Arnautović, The Habsburg Monarchy, First World War, the Yugoslav issue*

Uvod

U Prvom svjetskom ratu Bosna i Hercegovina je ponovo dospjela u središte pažnje južnoslavenskih i evropskih političkih i diplomatskih krugova, koji su, u sklopu napora na preuređenju Austro-Ugarske monarhije, rješavanju jugoslavenskog pitanja, eventualnih teritorijalnih kompenzacija Srbiji za ratovanje na strani Antante i drugih inicijativa, zagovarali različite koncepcije državno-pravnog položaja i nacionalno-političkog razvoja Bosne i Hercegovine nakon rata. Političke aktivnosti u tom pravcu posebno su bile intenzivirane u posljednje dvije ratne godine. Tokom 1917. godine došlo je do oživljavanja političkog i parlamentarnog života u pojedinim zemljama Habsburške monarhije, usljed dugog rata, opće iscrpljenosti širokih slojeva stanovništva te straha od revolucionarnog vrenja po ruskom primjeru. U Carevinskom vijeću u Beču predsjednik Jugoslavenskog kluba dr. Anton Korošec pročitao je 30. maja 1917. godine deklaraciju koja je temeljem "narodnog načela i hrvatskoga državnog prava" predviđala ujedinjenje svih zemalja u Austro-Ugarskoj gdje žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno, slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo "pod žezlom habsburško-lorenske dinastije". Majska deklaracija Jugoslavenskog kluba potaknula je političke ličnosti i vjerske krugove u Bosni i Hercegovini na rad u jugoslavenskom pravcu, ali i u prilog "hrvatskog rješenja" jugoslavenskog pitanja kojeg su zagovarali sarajevski nadbiskup dr. Josip Stadler i njegovo glasilo *Hrvatski dnevnik*.¹

¹*Hrvatski dnevnik* je prvobitno pozitivno pisao o Majskoj deklaraciji, ali se kasnije preusmjerio ka opciji stvaranja hrvatske države u sklopu trijalistički preuređene Habsburške monarhije. Nakon što su dr. Ivo Pilar i Josip pl. Vančaš, u ime nadbiskupa Stadlera, sredinom augusta 1917. bili u audijenciji kod austrougarskog vladara cara Karla, Vančaš je objasnio novinaru *Hrvatskog dnevnika* da su on i Pilar pred carem govorili ne samo o narodnoj, nego i državnoj potrebi sjedinjenja svih jugoslavenskih zemalja u Monarhiji na temelju hrvatskog državnog prava, jer je to istaknuto i pravilima Hrvatske katoličke udruge i sadržajem deklaracije Jugoslavenskog kluba od 30. 5. 1917. godine. Ipak, dodao je, kada su im predstavljene razne poteškoće koje stoje na putu ostvarenja navedenog zahtjeva, "svedosmo hrvatske želje i zahtjeve na minimum: da se u prvom redu sjedine barem Bosna i Hercegovina s Hrvatskom.

Bošnjački politički krugovi na čelu sa Šerifom Arnautovićem, prvakom Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO), odbili su spomenutu deklaraciju i stvaranje jugoslavenske države, zalažući se za zaseban politički život Bosne i Hercegovine kao autonomne pokrajine u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Nasuprot Arnautoviću i njegovim pristašama stajala je jugoslavenski raspoložena bošnjačka muslimanska omladina, studenti te ličnosti iz javnog i političkog života koji su odbijali muslimanski političko-nacionalni partikularizam i insistirali na ujedinjenju svih Jugoslavena unutar Habsburške monarhije. Njihovim stavovima priključio se i reisul-ulema Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, koji je, kako je rat odmicao, sve više bio nezadovoljan apsolutističkom upravom zemaljskog poglavara Stjepana Sarkotića i ukupnim odnosom Monarhije prema Bosni i Hercegovini i njenom stanovništvu.

Arnautović nije želio stupiti u kontakt sa Korošcem i njegovim bosanskim pristašama u pogledu jugoslavenske ideje, koju je smatrao štetnom po dugoročne interese muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini. Zajedno sa dr. Safvet-begom Bašagićem, bivšim predsjednikom Bosanskohercegovačkog sabora, Arnautović je otputovao u Beč, gdje ih je 9. augusta 1917. primio zajednički ministar finansija István Burián. Tim povodom ministar Burián je kratko zabilježio u svom dnevniku: "Bašagić i Šerif Arnautović kod mene. – Oni, takođe, žele sazivanje Sabora, ali im ne treba jugoslovenska država. – Žele obligatomo otkupljivanje kmetova."² Burián im je rekao da postoje izvjesne pravno-tehničke poteškoće u pogledu sazivanja Sabora, ali da se nada da će se moći pronaći načina za ostvarenje želja svih konfesija.³ Osam dana kasnije Bašagić i Arnautović su bili u audijenciji kod cara Karla, prilikom koje je Arnautović predao caru poduži Memorandum koji je sadržavao Arnautovićeve poglede na položaj Bosne i Hercegovine u kontekstu prijedloga za preuređenje Monarhije, kao i na druga pitanja iz bosanskohercegovačkog političko-društvenog i ekonomsko-socijalnog života. Nakon audijencije Bašagić i Arnautović su produžili za Budimpeštu kako bi obavili razgovore sa predstavnicima ugar-

Slavonijom i Dalmacijom u jedinstveno državnopravno tijelo" unutar Monarhije. Vidjeti: Razgovor s g. J. pl. Vančašem., *Hrvatski dnevnik*, XII; br. 195, Sarajevo, 31. VIII 1917, 1. Također pogledati: Zlatko Matijević, *Odjeci Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini (1917.-1918. godine)*, u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.* (ur. Ivo Goldstein, Mira Kolar-Dimitrijević, Marijan Maticka), Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996, 247-249.

² Luka Đaković, Bilješke uz 'Dnevnik iz svjetskog rata' Istvana Buriána 1. januara 1917 – 1. januara 1919. Sarajevo: *Glasnik arhivā i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1976–77: br. XVI–XVII, 236.

³ Eine bosnische Landtagssession?, *Reichspost*, Morgenblatt, XXIV; br. 371, Wien, 12. VIII 1917, 5.

ske vlade i ličnostima ugarskog javnog života i informirali ih "o stanju stvari u Bosni i Hercegovini".⁴

Suština Arnautovićeve Memoranduma odnosila se na tri glavna pitanja: državno-pravno, agrarno i saborsko, predstavljajući širu elaboraciju stavova koji su bili izneseni u razgovoru sa ministrom Buriánom. Memorandum je bio praćen obavijestima iz prošlosti Bosne i Hercegovine, prilagođenim, dakako, političkim ciljevima njegovog autora, analizom stanja Bošnjaka muslimana u ratnim godinama te poslovičnom kritikom i lamentirajućim tonovima usljed njihovog zapostavljanja od strane austrougarskih vlasti, čime je Arnautović demonstrirao imidž vođe koji se stara za narodne potrebe, a što je produbljivalo osjećaj indignacije i odbojnosti prema njemu kod zemaljskog poglavara Sarkotića. Arnautović se, u ime bosanskohercegovačkih muslimana, odlučno ogradio od ideje jugoslavenskog ujedinjenja i zamolio cara i kralja da se Bosni i Hercegovini osigura autonomija u sastavu Dvojne monarhije. Predložio je rješenje agrarnog pitanja na način što bi zemljoposjednici odustali od jednog dijela svog vlasništva na kmetskim selištima te se odijelili od kmetova, uz podršku države koja bi pomogla "jednim dijelom svojih domena, kao što i sa jeftinijim zajmovima". Potrebu sazivanja Bosanskohercegovačkog sabora doveo je u vezu sa lošim ekonomskim i društvenim stanjem u pokrajini, kojem je doprinio postojeći administrativni režim, naročito ljudi koji su zaokupljeni ličnim probicima i "koji državu i društvo nastoje da oštete". Svoje zahtjeve je temeljio na tvrdnji da je nepotrebno posebno dokazivati privrženost i vjernost bosanskohercegovačkih muslimana pred previšnjim prijestoljem, jer su činjenice o njima "u ovim trogodišnjim ratovima za vladara i domovinu toliko puta krvlju napisane, a junaštvom podcrtane".⁵

Memorandum je skrenuo pažnju južnoslavenskih političkih krugova na njegovog autora, koji se otvoreno, bez kalkulacija, izjasnio protiv priključenja Bosne i Hercegovine jugoslavenskoj državi unutar Habsburške monarhije. Nakon izvjesnog vremena Arnautović se dodatno udaljio od južnoslavenskih državotvornih stremjenja zagovarajući stanovište da bi Bosna i Hercegovina, ako nije moguć njen autonomni položaj unutar Austro-Ugarske, trebala biti priključena Ugarskoj, sa osiguranom autonomijom, što je obrazlagao posebnim i specifičnim odnosima u pokrajini i potrebom da se spriječi majorizacija nad muslimanima. Ovakvim pristupima Arnau-

⁴ Die Vertreter der bosnisch-herzegowinischen Muselmanen in Budapest, *Pester Lloyd*, LXIV; br. 208, Budapest, 21. VIII 1917, 8.

⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), sign. A-838/B. *Prepis Memoranduma kojeg je vakufski direktor Šerif ef. ARNAUTOVIĆ predao u vlastite ruke Njegovu Veličanstvu caru i kralju Karlu prigodom Previšnje audijencije, dne 17. augusta 1917*, Vlastita naklada, Bosanska pošta, Sarajevo, 2656-17.

tović je dao prostora političkoj akciji njegovih kritičara i samovoljno se izolirao od kretanja u pravcu stvaranja prve jugoslavenske države.

Historiografija o Arnautoviću

U historijskoj literaturi i publicistici druge polovine XX stoljeća navodi o Arnautovićevom političkom djelovanju u Prvom svjetskom ratu bili su u znaku njegovog stava u prilog pripajanja Bosne i Hercegovine Ugarskoj, dok je u drugom planu ostala evolucija u njegovim javnim stavovima i njegovo prvobitno i na programu UMO zasnovano pristajanje uz autonomiju Bosne i Hercegovine u sastavu Austro-Ugarske, u kakvom god državno-pravnom sklopu bila Habsburška monarhija. Čini se da je glavnu ulogu u promoviranju ovakvog uvida imao historičar Hamdija Kapidžić, koji je u svom radu o jugoslavenskom pitanju iz 1957. godine pogrešno naveo da je Šerif Arnautović još u svom Memorandumu od 17. augusta 1917. zagovarao da se Bosna i Hercegovina pripoji Ugarskoj: “Prilikom audijencije od 17. augusta Arnautović je predao caru memorandum. U memorandumu je iznesen stav Šerifa Arnautovića, tada najvažnijeg pretstavnika Muslimanske narodne organizacije [*sic*], po kome bi trebalo riješiti državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine njenim priključenjem Ugarskoj sa osiguranom autonomijom.”⁶ Nije jasno zašto je Kapidžić spomenuo “priključenje Ugarskoj”, jer se u Memorandumu, čiji je njemački prijevod autor naveo kao podlogu svoje tvrdnje,⁷ takva mogućnost nigdje ne spominje. No, Kapidžićev autoritet je uslovio uredno prenošenje njegovih navoda o Arnautoviću u kasnijim radovima, poput popularne *Povijesti Bosne* britanskog historičara

⁶ Hamdija Kapidžić, *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata*. Sarajevo: *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Istorisko društvo Bosne i Hercegovine, 1958: god. IX, 26. [Bez oznaka podnožnih napomena]. U historijskoj literaturi za vrijeme socijalističke Jugoslavije, uslijed nedovoljnog istraživanja muslimanske komponente bosanskohercegovačke političke scene pod austrougarskom upravom, veoma često nije pravljen razlika između Muslimanske narodne organizacije (MNO) i Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO) nastale fuzijom MNO i Muslimanske samostalne stranke (MSS) u augustu 1911. godine.

⁷ Riječ je o prijevodu unutar: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine – Privatna registratura (Pr), 444/1917. Abschrift des Memorandums, welches der Vakufdirektor Šerif ef. Arnautović am 17. August 1917 Seiner Majestät dem Kaiser und König Karl gelegentlich seiner Audienz überreicht hat.

i publiciste Noela Malcolma,⁸ odnosno utjecajne *Historije Bošnjaka* profesora Mustafe Imamovića.⁹ Usljed pomanjkanja sintetičkih prikaza prošlosti Bosne i Hercegovine Malcolmov a knjiga je doživjela široku recepciju u akademskim i izvanakademskim krugovima, a prvo izdanje Imamovićeve knjige je izašlo u 10.000 primjerala, što je bilo dovoljno za nastanak široke predstave o Arnautovićevom prougarskom zahtjevu, a time i protujugoslavenskom stavu vodeće bošnjačke političke organizacije u Prvom svjetskom ratu.

Luka Đaković je u svojoj knjizi o jugoslavenskom pitanju iz 1980. godine donio, ne u cijelosti dosljedno, najveći dio Arnautovićevog Memoranduma,¹⁰ u vidu srpsko-hrvatskog prijevoda i parafraze njemačkog teksta pohranjenog u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Đaković, međutim, nije iskoristio dotični tekst kako bi korigirao prisutni stav o zahtjevu u prilog "priključenja Ugarskoj", premda ga je na to poticala jedna ranija rasprava. Deset godina prije Đakovićeve knjige, na stranicama *Forum*a, časopisa Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Muhamed Hadžijahić je argumentirano obeskrjepio tvrdnje Franje Tuđmana koji je u svojoj studiji "Hrvatska politika na prekretnici Prvog svjetskoga rata" zabilježio da su se muslimanske pristaše Šerifa Arnautovića izjasnile protiv Majske deklaracije te za "izravno priključenje" Bosne Ugarskoj, a na temelju teze "da su Mađari, [bosanski] muslimani i Turci turanski suplemenici, što su je proširili Mađari da bi ojačali svoj utjecaj u Bosni i lakše spriječili da se ona pripoji Hrvatskoj ili samo Dalmaciji i Beču".¹¹ Podlogu za svoja gledišta Tuđman je našao u brošuri dugogodišnjeg urednika zagrebačkog *Obzora* Milivoja Dežmana pod nazivom *Južnoslavensko pitanje*, gdje su doista doneseni elementi Tuđmanovih tvrdnji,

⁸ Noel Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*. Zagreb – Sarajevo: Erasmus Gilda, Zagreb, Novi liber, Zagreb, DANI, Sarajevo, 1995, 217.

⁹ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture, Izdavačko preduzeće "Preporod", 1997, 476. Stajalište identično onom u *Historiji Bošnjaka* Mustafa Imamović je donio, zajedno sa Iljasom Hadžibegovićem, i u preglednom članku «Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine». Pogledati: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Drugo izdanje. Sarajevo: Bosanski kulturni centar Sarajevo, 1998, 291. Ova knjiga se često koristi kao polazno štivo za upoznavanje sa historijom Bosne i Hercegovine te kao svojevrsni udžbenik na bosanskohercegovačkim visokoškolskim ustanovama.

¹⁰ Luka Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješavanja jugoslavenskog pitanja 1914-1918*. Tuzla: Univerzal, 1980, 163–176.

¹¹ Franjo Tuđman, Hrvatska politika na prekretnici Prvog svjetskoga rata. Zagreb: *Forum*. Časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. 1970: god. IX, knj. XIX, br. 6, 914.

ali bez potkrepe, te stilizirani na način koji je dijelom odudarao od Tuđmanove rekonstrukcije.¹² Hadžijahić, koji je očito imao u rukama i bosansku verziju Memoranduma Šerifa Arnautovića i druge značajne historijske izvore koji osvjetljavaju njegove nacionalno-političke koncepcije, reagirao je tvrdnjom da niko nikada među bosanskim Muslimanima – pa ni Šerif Arnautović – nije bio za “izravno priključenje” Bosne Ugarskoj, kao i da niko nikada među njima nije prihvaćao tezu da bi Mađari, Muslimani i Turci mogli biti “turanski saplemenici”. On je naglasio da se u Memorandumu ni jednom riječju ne pledira za nekakvo “izravno priključenje Bosne Ugarskoj”, a Mađari su u dijelu Memoranduma koji govori o srednjovjekovnoj bosanskoj historiji spomenuti na način koji najmanje može biti promađarski.¹³ Hadžijahić je priznao da je Arnautović zastupao koncepciju o autonomnoj Bosni i Hercegovini

¹² U Dežmanovoj brošuri je stajalo kako su izravno pripojenje Bosne Mađarskoj tražile «šoviniističke mađarske stranke», a ne pristaše Šerifa Arnautovića, koje su, međutim, nastojale, «mimo i protiv naših interesa», stupiti u neki saobraćaj sa ovim strankama. (Ivanov [Milivoj Dežman], *Južnoslavensko pitanje*. Zagreb: Dionička tiskara, 1918, 59). Ti kontakti su, prema Dežmanu, imali podlogu u popularizaciji teze o zajedničkom turanskom porijeklu Mađara i Turaka: “Otkad su se Mađžari proglasili turanskim plemenom i suplemenicima Turaka, započeli su i pokusi zbliženja između naših Muslimana i Mađžara, koji svakom prigodom nastoje u Bosni steći što veći upliv već za to, jer se boje, da ne bi Austrija pridružila Bosnu Dalmaciji i Beču. Ovo mađžarsko snubljenje [poticanje] nalazi kod naših Muslimana dosta odziva, jer drže, da su Mađžari suplemenici Turaka, skloni onima, koji imaju istu vjeru kao i Turci. Zaboravljaju naši Muslimani, da su potomci *bogumila*, i da su baš Mađžari ognjem i mačem uništavali Bosnu, kad je bila u najljepšem cvatu. Muslimani naši zaboravljaju, da nisu oni došljaci turskog plemena, nego da su starosjedioci hrvatske rase, koji su se, da se obrane od Mađžara i križarskih vojna utekli pod okrilje padišaha. Zamjenjujući vjeru i narodnost, misle samo na svoja privilegija i spremni su pristati uz svakog, koji će im ta privilegija štiti. Za to južnoslavensko pitanje za Muslimane još ni ne postoji, jer oni se ne će odlučiti ni za koju stranu, videći svagdje opasnost za svoj položaj.” (Isto, 47). Na osnovu ovakvih zapažanja moglo bi se zaključiti da Dežman, koji je inače stalno pokazivao interes za bosanska pitanja, ili nije imao pri ruci Arnautovićev Memorandum caru Karlu od 17. augusta 1917. godine, ili se nije njim ozbiljnije pozabavio.

¹³ Riječ je dijelu Memoranduma u kojem Arnautović piše: “Okolo polovice 15. vijeka došla su teška vremena za našu zemlju. Radilo se je o njezinoj vjerskoj, političkoj i socijalnoj samostalnosti. Rimske pape nijesu trpjele, da se u Bosni širi patarenska crkva i da potiskiva katoličku, pa su vodili krstaške ratove proti toj zemlji. Mađarski kralj Sigismund podupirao je papu – imajući pri tome na umu i političke ciljeve, a istodobno se i Srbi umiješale u bosanske stvari, dok su se tada i Turci bili pojavili na balkanskom poluotoku. [...] Jdna zemlja nije bila složna ni unutra. Posljednji njen kralj Stjepan Tomašević priključi se papi i Mađarima, dok većina bosanskoga plemstva upozna u Turcima manju opasnost, koliko za svoju političku, toliko za vjersku i socijalnu samostalnost.”

u sklopu ugarske polovine Monarhije, što je posebno bilo vidljivo prilikom posjete grofa Tisze Sarajevu u septembru 1918. godine, ali je precizirao da se tu radilo samo o ideji bliže državno-pravne povezanosti Bosne s Ugarskom, "kao što je uostalom bilo političara i u Hrvatskoj, koji su trijalističkim i sličnim koncepcijama suprotstavljali stvarnost hrvatsko-ugarske zajednice".¹⁴ Kada je riječ o "turanskoj tezi", Hadžijahić je iznio gledište da se Arnautović u izjašnjavanju protiv trijalizma rukovodio bojaznima majorizacije, što je potkrijepio Arnautovićevim stavovima iznijetim u Memorandumu i u sarajevskom *Hrvatskom dnevniku* od 30. augusta 1917. godine.¹⁵

Hadžijahićeve "Glose", bez obzira na njihovu faktografsku osnovanost i preciznost, ipak nisu dovele do nedvosmislene korekcije gledišta o Arnautoviću među autorima historijskih radova. Pritom, u svom članku Hadžijahić se nije dotaknuo rada Hamdije Kapidžića, koji je u Bosni i Hercegovini slovio kao neupitni autoritet za bosanskohercegovačku historiju austrougarskog razdoblja. Ipak, dvadesetak godina kasnije, problem se činio riješenim. Na grešku u Kapidžićevom radu izravno je ukazao akademik Enver Redžić, u svom radu sa skupa o 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine.¹⁶ Međutim, Redžićev rad, objavljen u referentnoj publikaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, pritom u vremenu uoči agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, očito nije zadobio takvu recepciju da bi u širim krugovima obesnažio navod da je Arnautović u Memorandumu od 17. augusta 1917. ispred UMO tražio priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Redžić je ispravno primijetio da je Arnautovićev zagovor rješenja državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine u smislu njenog pripajanja Ugarskoj uslijedio u 1918. godini, ali je, obzirom na nedostatak ozbiljnijeg istraživanja bošnjačkih/muslimanskih stranačko-

¹⁴ Muhamed Hadžijahić, Glose povodom nekih tvrdnji u studiji »Hrvatska politika na prekretnici Prvog svjetskoga rata. Zagreb: *Forum*, Časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1970: god. IX, knj. XIX, br. 10-11, 834.

¹⁵ „Miramur!“ Treći list g. Šerifa Arnautovića, *Hrvatski dnevnik*, XII; br. 194, Sarajevo, 30. VIII 1917, 1.

¹⁶ Enver Redžić, Politička kretanja među Muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme Prvog svjetskog rata. U: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*. (gl. ur. Milorad Ekmečić), Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1991, XCIX/29, 219–220. Par godina ranije, u jednoj drugoj publikaciji, Enver Redžić je donio korektnu kraću parafrazu Memoranduma od 17. augusta 1917. u smislu Arnautovićevog zalaganja da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju u sklopu Austro-Ugarske monarhije, a ne Ugarske. Pogledati: Enver Redžić, Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslavenske države. u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*. (gl. ur. Vasa Čubrilović), Beograd: Savet akademija nauka i umjetnosti SFRJ, Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, Savez istoričara Jugoslavije, 1989, 85.

političkih prilika uoči i tokom Prvog svjetskog rata, kasnije iznio gledište da je “dominantni pravac muslimanske politike” zastupao “istorijski, geopolitički i nacionalno apsurdnu formulu” u smislu integracije Bosne i Hercegovine u sastav Mađarske.¹⁷ Redžić nije objasnio šta je to činilo dotični “pravac” dominantnim, da li tek činjenica da je Šerif Arnautović bio jedan od prvaka prije rata utjecajne UMO, ali je ponudio neobično obrazloženje pozadine Arnautovićeve inicijative: “Krug oko Šerifa Arnautovića tražio je za Bosnu i Hercegovinu poseban položaj pod zaštitom mađarske polovine habsburške države da bi imao hegemonističku poziciju i izbjegao odgovornost zbog podrške ratnoj politici austrougarske vlasti u njenom diskriminatornom odnosu prema srpskom narodu tokom rata.”¹⁸ O težnjama za hegemonijom ne može se ništa reći, jer ne postoje argumenti koji bi ih potvrdili. Što se tiče izbjegavanja «odgovornosti», tačno je da su pojedine istaknute političke i vjerske ličnosti davale podršku ratnoj politici Austro-Ugarske (ali ne i aktima represije nad bosanskim Srbima), kao što je i tačno da su među njima bile i osobe koje su, poput dr. Mehmeda Spahe i reis-ul-uleme Čauševića, oponirale Arnautoviću i podržale ideju južnoslavenskog državnog i narodnog ujedinjenja.

Analize novijeg datuma su iznova ukazale na strah od majorizacije u jugoslavenskoj državi kao jedan od glavnih motiva Arnautovićevog Memoranduma od 17. augusta 1917. godine. Husnija Kamberović je, pritom, s pravom ukazao da je Šerif Arnautović pisao Memorandum kao direktor vakufa,¹⁹ premda je Arnautović, primijetimo, pretendirao na široko narodno predstavništvo muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini. I Kamberović je jasno potcrtao da se Arnautović u Memorandumu založio za autonomiju Bosne i Hercegovine unutar Austro-Ugarske kao cjeline, a ne Ugarske, a kao obrazloženje je naveo da bi se u varijanti priključenja Ugarskoj “narušila dualistička struktura Monarhije čime bi se srušile osnove na kojima je Monarhija počivala”.²⁰ Malo je vjerovatno da je Arnautović, pišući Memorandum, vodio računa o postojećoj državnoj strukturi Monarhije, premda je činjenica da su oba njegova prijedloga – i autonomija unutar Austro-Ugarske i priključenje Ugarskoj sa osiguranom autonomijom – zapravo *bila* u funkciji očuvanja važećeg dualističkog poretka habsburške države. U svojim novim razmatranjima stavio sam pod upitnik tvrdnje o snažnoj i stabilnoj političko-stranačkoj organizaciji u pozadini Arnautovi-

¹⁷ Enver Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1993, LXXI/40, 57.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Husnija Kamberović, *Projugoslavenska struja među muslimanskim političarima 1918. godine*. Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2009, br. 3, 94.

²⁰ Isto.

ćevih prijedloga, ukazujući na važno objašnjenje samog Arnautovića – da je opcija priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj inicirana samo kao alternativa osirovnom, na programskim načelima predratne UMO zasnovanom stajalištu o potrebi osiguranja autonomije Bosne i Hercegovine u sklopu Austro-Ugarske monarhije, bez obzira na njenu unutrašnju strukturu – stajalištu od kojeg se nije odustalo navođenjem spomenute alternative.²¹

Razlog zbog kojeg je Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. izazvao kontroverze u historijskoj literaturi ležao je u navedenoj grešci Hamdije Kapidžića, ali i u višegodišnjoj nedostupnosti, tačnije nekorištenju bosanske verzije Memoranduma, odnosno njegovog prijepisa kojeg je Arnautović dao štampati u vlastitoj nakladi, izvjesno vrijeme po njegovom uručenju vladaru u Beču. Primjerci ovog prijepisa se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, unutar neobično važne i za izučavanje novije bosanske historije dragocjene zbirke koja je ranije navođena kao "Zbirka letaka i proglaša", dok se danas koristi temeljem uvida u Katalog regesti rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku. "U ovoj zbirci trenutno se nalazi 961 registrirana arhivska jedinica u kojoj se nalazi mnogo veći broj pojedinačnih dokumenata."²² Atif Purivatra i drugi autori su koristili ovu zbirku, ali im je prijepis Arnautovićevog Memoranduma, očito, ostao van dosega njihove pažnje i uvida. Pošto je Memorandum Šerifa Arnautovića važan izvor za izučavanje političke i društvene historije Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu, u ovom radu donosimo u integralnom obliku njegov prijepis na srpsko-hrvatskom, odnosno bosanskom jeziku, kako bi se, pored ostalog, uklonile dileme i nagađanja o njegovom sadržaju i rasvijetlila politička pozicija njegovog autora u periodu rata kada je Memorandum nastao.

Biografija Šerifa Arnautovića

Život Šerifa Arnautovića, bez obzira što je riječ o jednoj od najistaknutijih ličnosti bošnjačke politike u prvoj polovini XX stoljeća, ostao je do današnjeg vremena nedovoljno rasvijetljen i zagonetan. Prema jednoj neautoriziranoj biografiji, Šerif Arnautović je rođen 14. septembra 1875. godine u Mostaru.²³ Po zavšetku

²¹ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2014, 85–108.

²² Fond arhiva osmanske grade. <http://ghb.ba/fond-osmanske-gradje>. (14. 4. 2015).

²³ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka: Šerif Arnautović (dalje: ŠA), kutija 1, O-ŠA-1.

srednje škole zaposlio se kao činovnik u mostarskoj gradskoj vladi, ali su mu činovničke ambicije prekinute kada je austrougarska vlast u maju 1898. godine odbila potvrditi njegovo unapređenje,²⁴ nakon čega se mladi Arnautović u cijelosti posvetio društveno-političkom radu, sudjelujući u pokretu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju te u njegovom stranačkom izdanku Muslimanskoj narodnoj organizaciji (MNO). Teško je prodrijeti u motive koji su ga pokretali u njegovom djelovanju i oblikovali njegova kulturna i politička stremljenja, njegove nacionalne koncepcije i poglede na državotvorna kretanja, od njegovog angažmana na mjestu sekretara mostarske kiraethane potkraj XIX stoljeća do funkcije senatora Kraljevine Jugoslavije za vrijeme šestojanuarske diktature. Antun Gustav Matoš je pisao u novinama Starčevićeve Hrvatske stranke prava 1908. godine da je Šerif Arnautović “vođa filo-srbskog pokreta među muslimanima”, mada još prije osam godina bijaše starčevićanac.²⁵ U jednom govoru početkom aprila 1899. Arnautović je hvalio dr. Antu Starčevića kao neumrlog hrvatskog muža koji je branio islam i muslimane od neistinitih optužbi za nasilje, zbog čega mu muslimani Bosne i Hercegovine duguju neizmjernu blagodarnost. Dodao je, međutim, da se neće upuštati u raspravu jesu li “Islami [muslimani] Herceg-Bosne Hrvati ili ne”, ostavljajući budućnosti da o tome uskoro odluči.²⁶ Američki historičar Robert J. Donia je pisao da je Šerif Arnautović isprva “izražavao” hrvatske nacionalne ideale, da bi poslije postao “gromoglasan zagovornik” srpske nacionalnosti kod bosanskih Muslimana.²⁷ Ipak, ako je suditi prema Arnautovićevim riječima i postupcima, nije izgledno da je njegov “nacionalizam” značio išta drugo do li ogoljeni stranačko-politički pragmatizam bez emocija i naklonosti prema partnerima u zajedničkim političkim težnjama, a Arnautović je među političkim vođama bio najizravniji u isticanju narodne posebnosti bosanskih muslimana u odnosu na Srbe i Hrvate. Njegov savremenik Adem-aga Mešić, Arnautovićev stranački kolega, nije imao dileme da Arnautović nikada nije bio “nacionalno osvjedočeni Hrvat”, niti se “izjavio” da je Srbin, nego je više bio “Turčin”.²⁸ Smisao riječi “Turčin” čini se jasnijom u kontekstu Mešićeve tvrdnje da su zemaljski poglavar Oscar Potiorek, Šerif Arnautović i dr. Nikola Mandić 1913. godine, za vrijeme Balkanskih ratova, osnovali šuckore, koje je poslije vlast iskoristila kada je izbio Prvi svjetski rat 1914.

²⁴ Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*. Zagreb – Sarajevo: Naklada ZORO, Institut za istoriju BiH, Sarajevo, 2000, 124.

²⁵ A. G. Matoš, Iz Sarajeva, *Hrvatsko pravo*, br. 3892, Zagreb, 7. XI 1908, [3].

²⁶ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, 305.

²⁷ R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom*, 124.

²⁸ Muzej Tešnja (dalje: MT), Tešanj, [*Memoari Adem-age Mešića*], II, 366.

godine. Šuckori su, piše Mešić, pravili ili red ili nered, bilo je mnogo ispravnih šuckora a bilo je i zulumčara, kao i svugdje. Najviše je bilo šuckora među onima koji se nisu osjećali Hrvatima nego su se osjećali Turcima ili Bošnjacima.²⁹ Muhamed Hadžijahić, koji je bio dobro upućen u nacionalno-politička usmjerenja bosanskomuslimanskih elita, nije vidio Arnautovića ni kao Srbina ni kao Hrvata – svojim komentarima o posebnosti muslimana Arnautović mu se doimao kao prototip svjesnog Muslimana koji je živio u vremenu u kojem još nisu bili sazreli uslovi za priznanje etničkog subjektiviteta muslimanskog naroda.³⁰ Arnautović se držao gledišta da Bošnjaci moraju imati saveznika u borbi za svoje prioritetne ciljeve, ali to savezništvo nije dovodio u vezu sa prihvatanjem nacionalnih koncepcija potencijalnih saveznika.

Po uključenju u pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju mladi Arnautović nije štedio napora u pokušajima homogenizacije mjesnih muslimanskih pravaka te povezivanja muslimana i pravoslavnih na platformi borbe protiv austrougarskog režima u Bosni i Hercegovini. Teretio je Kállayev režim da je pod njegovom upravom, umjesto reda i progressa, uznapredovalo “uhodarstvo i redarstvo” i da se vladajući sistem u Bosni i Hercegovini drži samo pomoću “tamnica, mučila, okova, žandarskih bajoneta i kundaka”.³¹ Pisao je da se u Bosni i Hercegovini vodi katolička i čisto austrijska politika, na štetu pravoslavnih, a naročito “muslomana”, koje bi Kállayevi prvi saradnici željeli istrijebiti iz okupirane pokrajine. U te svrhe vlast plaća i podupire muslimanske vjerske starješine i brojne hodže koji su potpuno nezainteresirani za visoke ciljeve narodne prosvjete i kulturnog uzdizanja, dok sarajevski nadbiskup i katolički krugovi nesmetano nasrću na islamsku omladinu slabašnog vjerskog uzgoja. Oštri protivladini istupi su imali svoju cijenu, pa je Arnautović nekoliko puta bio zatvaran i interniran,³² ali ga ni privremeno razbijanje autonomnog pokreta sa muftijom Džabićem na čelu ni represivne mjere režima prema njemu kao jednom od najagilnijih ljudi pokreta nisu obeshrabrili i demotivirali u nastavku borbe koja je vodila formiranju MNO 1906. godine i saglasnosti Dvojne monarhije da se muslimanima Bosne i Hercegovine da vjerska i vakufsko-mearifska autonomija dvije i pol godine kasnije. U svim tim kretanjima Arnautović je davao glavni ton

²⁹ *Isto*, 367.

³⁰ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Drugo izdanje. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb, 1990, 249-250.

³¹ EHLI-ISLAM [Šerif Arnautović], *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Čigoja štampa, 2001, 63. Prvo izdanje ove brošure štampala je Srpska štamparija Dra Sv. Miletića, u Novom Sadu 1901. godine. Svetozar Miletić je bio vlasnik i urednik *Zastave*, novine u kojoj je Arnautović objavio više proturežimskih napisa zbog kojih je biti hapšen i zatvaran od strane austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini.

³² Pogledati: HAS, ŠA, kutija 1, O-ŠA-I; T. Kraljačić, *Kalajev režim*, 422.

pravicima politike u osjetljivim razdobljima transformacije od lokalne akcije mostarskih prvaka sa vjersko-prosvjetnim predznakom do narodnog pokreta najšireg društveno-političkog značaja.

Od sredine 1909. godine težišna stremljenja MNO i Šerifa Arnautovića, u izmijenjenom nacionalno-političkom kontekstu nakon aneksije Bosne i Hercegovine, počela su se preusmjeravati od zajedničke borbe muslimana i pravoslavnih protiv austrougarskog režima prema zaštiti i očuvanju zemljišnih posjeda bosanskih aga i begova. Nakon audijencije srpske poklonstvene deputacije na čelu sa Gligorijem M. Jeftanovićem kod ministra Istvána Buriána u Beču 3. maja 1909. godine, koja je stavila tačku na srpsko opoziciono djelovanje i najavila nove prioritete srpske politike u Bosni i Hercegovini, Arnautović je obavijestio javnost da ne može više saradivati sa prvacima bosanskih Srba, ali to još uvijek nije značilo radikalni zaokret u političkim stavovima MNO koja je sve do 10. februara 1910. godine formalno bila na pozicijama kritike režima i nepriznavanja aneksije. Kada je vodstvo MNO počelo izražavati spremnost da saraduje sa vlastima, Arnautović je bio izložen kritici da je u pozadini njegovog provladinog angažmana stajala profilerska psihologija čovjeka koji je napustio mladalačke ideale i posvetio se ličnom usponu i zaradi, u prilog čega je navodeno njegovo uspinjanje na stolicu vakufsko-mearifskog direktora 27. novembra 1909. godine,³³ kao i njegovo uporno odbijanje bilo kakve saradnje sa Srbima i njihovim muslimanskim pristašama oko Đikićeve *Samouprave*. Arnautović je, međutim, upozoravao da je MNO posljednja od stranaka priznala aneksiju, da se on zajedno sa Šefkijom Gluhićem protivio upućivanju izaslanstva Egzekutivnog odbora MNO baronu Pitneru od 10. februara 1910. i da Muslimani podupiru austrougarsku vlast samo da bi suzbili pokušaje Srba da prisile vladu da s njima saraduje, "pa da joj Vi [Srbi] komandujete kako će s nama postupati".³⁴ MNO je tvrdila da je ove strahove donio novi pravac srpske politike, koja je saborsko djelovanje željela iskoristiti za rješavanje agrarnog pitanja u korist kmetova, a na štetu aga i begova. Kada je Sabor počeo sa radom, pisao je *Musavat*, muslimanski narodni zastupnici su se nadali da će nastaviti saradivati sa svojim starim saveznicima, pravoslavnim Srbima, ali se ta nada pokazala neosnovanom: "Na žalost mi smo se prevarili. Odmah prvih dana, mi smo opazili, da naši saveznici Srbi pravoslavni rade o tome, kako bi nas li-

³³ Pogledati: *Dvije riječi „Musavatu“*. Preštampano iz „Muslimanske sloge“ br. 5 i 6. iz god. 1911. Sarajevo: Islamska dionička tiskara (štamparija), 1911, 9-15.

³⁴ Govor virilnog saborskog člana ŠERIF EF. ARNAUTOVIĆA, držan u saborskoj sjednici dne 27. februara 1911. prilikom generalne rasprave zemaljskog proračuna za godinu 1911. Prilog *Musavatu* br. 14 od 2. marta 1911. godine.

šili jedinog našeg dobra – naših posjeda i zemalja.”³⁵ Ishod novog političkog kursa MNO bilo je paktiranje sa Hrvatima, ujedinjenje sa Muslimanskom samostalnom strankom (MSS) i opiranje svim pokušajima rješavanja agrarnog pitanja na štetu zemljoposjednika, čemu je rječiti, temperamentni i teatralni Arnautović davao poseban obol. Do kraja saborskog rada, bez obzira na rastuće spone između različitih saborskih političkih subjekata, agrarno pitanje je ostalo kamen spoticanja između pravoslavnih i muslimana, kako je i sam Arnautović priznao u jednoj rekapitulaciji rada Sabora. Izjavio je da je Sabor složan u svim pitanjima osim u agrarnom. Ministar Biliński je u potaji sa Srbima načinio novu agrarnu osnovu koja je uperena protiv age, a u kmetovu korist, “pa se agama jednostavno uzima što je njihovo”.³⁶ Ministarstvo planira da vlada preuzme polovinu kamata od kmeta, protiv čega muslimani nemaju ništa, ali traže i za sebe kompenzacije. Nema rješenja ako neće biti u korist i kmeta i posjednika.

U rasponu od bezmalo jednog desetljeća, od sredine 1909. do kraja Habsburške monarhije, bosanskohercegovačke zemaljske vlasti su isticale Arnautovićevu lojalnost i privrženost interesima Monarhije, ali nisu potisnule u zaborav njegov protuokupacioni rad za vrijeme borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. U Prvom svjetskom ratu, nakon istaknute uloge u motiviranju bošnjačkih masa za nesebičnu žrtvu u korist Dvojne monarhije i Osmanskog carstva, Arnautović nije vodio politiku po mjeri zemaljske uprave, čiji ga je poglavar Stjepan Sarkotić smatrao nepouzdanim i neprikladnim za društveno-politički angažman u uslovima rata, mada mu službeno nije mogao naći zamjerke u pogledu njegovog patriotizma i odanosti Monarhiji. U februaru 1917. godine, povodom upućivanja bosanskohercegovačke deputacije vladaru i zajedničkom ministru finansija u Beč i Laxenburg krajem marta dotične godine, Sarkotić je Buriánu dostavio sljedeću karakterizaciju Arnautovića: “Arnautović [je] od 1909. vakufski direktor. Od toga vremena je njegovo ponašanje, generalno gledajući, besprijekorno. Godine 1913. odlikovan je viteškim križom Franje Josipa sa zvijezdom. Iako je prije 1909. godine zbog svoga ponašanja poiman kao ozloglašeni demagog, te iako [Zemaljska] vlada i sada gaji izrazitu rezerviranost prema njemu zbog njegove nepostojanosti, [vlada] ipak smatra da bi, uzimajući u obzir muslimane, koji su većinom njegove pristalice, Arnautović trebao zadržati položaj vakufskog direktora i da bi ga trebalo zadržati kao dio poslanstva.”³⁷ Arnautović je pripadao malobrojnoj skupini političkih prvaka koji su i u posljednjem

³⁵ Iz sabora., *Musavat*, VI; br. 6, Sarajevo, 1. II 1911, 1.

³⁶ *Vakat*, I; br. 115, Sarajevo, 22. V 1914, 1.

³⁷ ABH, ZMF, Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine – Prezidijalni spisi, 207/1917. O deputaciji pogledati: ABH, ZMF, Pr, 185/1917; ABH, ZMF, Pr, 246/1917.

mjesecu Velikog rata bili na poziciji očuvanja Habsburške monarhije i neprihvatanja ideje jugoslavenske države, a svojom samoinicijativnom akcijom u Beču i Budimpešti koja je potcrtavala posebnost političko-nacionalnog interesa bosanskomuslimanskog elementa u odnosu na Hrvate i Srbe dobio je protivnike kako među pobornicima južnoslavenskog ujedinjenja, tako i među hrvatskim klerikalnim krugovima koji su očekivali podršku muslimana stvaranju hrvatske države, kao i muslimanskim vjerskim autoritetima koji su smatrali da bi se vakufski direktor morao više baviti stanjem vakufskih finansija i materijalnim položajem imama i mualima a manje visokim političkim pitanjima bez oslonca u narodnoj volji.

Šerif Arnautović je bio u napetim odnosima sa bosanskohercegovačkom ilmijom koja ga je teretila da stavlja u prvi plan svjetovnu naobrazbu nauštrb muslimanskog vjerskog odgoja i da nema senzibiliteta prema tradiciji i duhovnosti bosanskih muslimana. Muhamed Hadžijahić je pisao da je Arnautović bio "religiozno indiferentan", iako je bio direktor vakufa. "Bio je inače član budimpeštanske masonske lože."³⁸ Kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu Derviš M. Korkut, u jednoj izjavi za vrijeme Drugog svjetskog rata, izrazito negativno je ocijenio ulogu Šerifa Arnautovića na polju vakufa i vjerske prosvjete, dok je bio direktor od 1909. do 1919. godine te iznova od 1931. do 1933. godine. "Taj je direktor bio slobodni zidar i sistemski je podkapao vjerski život kod muslimana zloupotrebljavajući pri tom vlast koju je imao i koju je sebi još i nezakonito prigrabio. To je dovelo do toga, da je vjerska strana autonomnog života muslimana svjestno zanemarena a vjerski službenici bili izloženi čiefu jednog čovjeka, koji je po svom vjerskom uvjerenju bio daleko od vjerskog osjećaja." U junu 1918. godine Osnivački odbor za organizaciju mualima u Bosni i Hercegovini pisao je zemaljskim vlastima da vakufski direktor izdvaja sredstva za sirotište, konvikte i bogate funkcionere vakufske uprave dok mualimska sirotinja obolijeva i umire od gladi.³⁹ Upravitelj Okružne medrese u Sarajevu i bivši urednik ilmijanskog glasila *Jeni misbah* Sakib ef. Korkut teretio je Arnautovića da pripada struji ultraliberala te da hodže smatra skupinom koja se kupuje.⁴⁰ U navedenoj izjavi Derviš M. Korkut je iznio gledište da se pri upravi vakufskim fondovima, u čemu je glavna uloga pripadala "svjetovnjacima", radilo bez ikakve opreznosti, a često puta i tako "da se ne može pretpostaviti bona fides". Za primjer je naveo slučaj kada je vakufski direktor Šerif Arnautović 1915. godine na svoju ruku uložio

³⁸ M. Hadžijahić, *Glose*, 837.

³⁹ Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010, 36-37.

⁴⁰ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 93.

1.200.000 zlatnih kruna u austrijski ratni zajam.⁴¹ Ipak, Korkut je pogrešno naveo da je Arnautović bio uklonjen sa položaja vakufskog direktora 1918. godine. Odmah po odlasku austrougarske vlasti u novembru 1918. godine Arnautović je podnio ostavku na mjesto direktora vakufa, ali mu je voljom velike većine članova Vakufsko-mearifskog sabora produžen mandat prvog čovjeka vakufske direkcije, do njegovog konačnog povlačenja 31. decembra 1919. koje je uslijedilo po okončanju vakufskih izbora koje su dobili Arnautovići politički protivnici okupljeni u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO).

Teško je reći kakav je bio Arnautovićev odnos prema islamskoj religiji, ali je sigurno da je on bio skloniji svjetovnoj prosvjeti i socijalnim inicijativama nego ulaganju u postojeći sistem vjerske naobrazbe Bošnjaka. Bio je veoma kritičan prema načinu kako su se Bošnjaci odnosili prema školama koje je donijela Austro-Ugarska. "Austrija dođe i mjesto da prihvatimo za rad, za školu, za nauku", izjavio je u jednom govoru od 5. novembra 1931. godine, "mi bez toga svega čekasmo 20 godina kad će davno odnijeti Austriju. I naša braća Srbi pravoslavne vjere čekali su kao i mi, kad će Austrija otrpnuti iz naše Bosne, ali su radili, učili, išli u školu. 30 godina mi nismo htjeli slati našu djecu u školu, da nam se ne povlaše. A danas nema nijednog jedinog, ni najkonzervativnijeg muslimana, koji ne obija pragove države, općina, Gajreta, Uzdanice, moleći kakovu štipendiju. Ali na žalost, malo ima uspjeha, jer moljene instancije nemaju ni iz daleka sretstava koliko bi trebalo. Ja se bojim da nam to ne bude prekasno, jer prije 15 godina bilo je iz jednoga malog seoceta, Doca kod Travnika, više akademičara braće katolika nego muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine. Iako smo mi imali stotinu puta bolje sve uslove za učenje, jer smo u najvećoj većini gradski stalež, škole su nam pred nosom, a imovno smo stajali sto puta bolje; mogli smo izdržavati školovanje naše djece."⁴² Arnautović je imao mnoge kritičare, ali mu se nisu mogle osporiti zasluge za otvaranje Vakufskog sirotišta koje je zbrinulo brojnu sarajevsku siročad u godinama pred Prvi svjetski rat. Početkom 1933. godine apelirao je na bosanskohercegovačke muslimane da pomognu otvaranje ženskog sirotišta, dovodeći u vezu muslimansku pobožnost tokom mjeseca ramazana sa darežljivošću i potrebom da se pomogne onima koji se naaze u bijedi i nevolji.⁴³ Sudeći po njegovom pristupu vjerskoj i vakufsko-mearifskoj proble-

⁴¹ GHB, ZRDA, A-321/B. Izjava M. Derviš ef. Korkuta na 8. sjednici uže ankete [za izradu Ustava Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske] u Zagrebu (2. VI. 1943.).

⁴² Citirano prema: Ante Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*. Sarajevo: Bosanska pošta, 1933, 60-61.

⁴³ "Poslijeratne prilike naprtile su Islamskoj zajednici mnogo ženske nejačadi zakoju nema nikoga da se pobrine. Hoćemo li takvu djecu pustiti da ih sramno proguta ulica i da ih izgubi

matici Arnautović je bio prototip sekularnog Muslimana druge polovine XX stoljeća koji je lučio vjeru kao lično uvjerenje od širih društvenih potreba materijalnog razvoja i kulturnog napretka.

Po napuštanju funkcije vakufskog direktora 1919. godine Arnautović se vratio na stari politički kolosijek saradnje muslimana i pravoslavnih, nastojeći zagrijeti muslimanske birače za srpsku radikalsku opciju, ali je nakon suočenja sa obimom njihove privrženosti politici JMO napustio politički rad i povukao se iz javnog života. Kao i mnogi prorežimski političari kojim je JMO u vidovdanskom razdoblju onemogućavala ozbiljniji stranačko-politički proboj, Arnautović se reaktivirao na političko-društvenoj sceni Bosne i Hercegovine za vrijeme šestojanuarske diktature, temeljem procjena režima da bi "istaknuti nacionalni radnici" mogli pomoći u preorijentaciji muslimanskih masa od nepouzdanog dr. Mehmeda Spahe ka prihvatanju novog poretka i njegovih političko-nacionalnih zamisli. Da bi "preporodio" Jugoslaviju, pisao je Svetozar Pribićević, diktatorski režim kralja Aleksandra je "iz muzeja" izvukao Šerifa Arnautovića, onog istog koji je samo mjesec dana prije potpune propasti Austro-Ugarske tražio da se Bosna i Hercegovina ujedini sa Ugarskom kao njen sastavni dio.⁴⁴ Arnautović je prihvatio šestojanuarsku ideju jugoslavenskog nacionalizma, kao konačni izraz njegovih političko-nacionalnih stremljenja, ali je ona veoma brzo izgubila oslonac u državnom životu Jugoslavije, nakon održanih izbora 5. maja 1935. godine, iste godine kada je i umro Šerif Arnautović ■

naša Islamska zajednica? To nesmiemo dozvoliti, jer tu mora da pritekne u pomoć naša islamska svijest i hamijet. Eto zato smo prisiljeni, da Vam se obratimo sa apelom na Vaš islamski osjećaj, da prilikom Ramazana i Bajrama u svrhu podizanja Islamskog vjerskog sirotišta pokupite što dobrovoljnih priloga, na čemu ćemo Vam biti neobično zahvalni." (GHB, Arhiv Islamske zajednice, Fond: Vakufska direkcija, 2044. Vakufski direktor Šerif Arnautović. Dragi brate!).

⁴⁴ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus, 1990, 99.

Memorandum

Vaše Veličanstvo, Premilostivi care i kralju!

Najužasniji od svijtu ratova, na čijem pragu četvrte godine dana stojimo, povukao je na površinu sa čitavom svojom snagom mnoge probleme u čitavom svijetu pa i u našoj monarhiji. Od temeljitog riješenja ovih problema ovisi budućnost naroda i država – drugih zemalja isto tako, kao što i naše monarhije.

Iz mnogih unutrašnjih i spoljašnjih kret[a]nja državnih vidi se, da su ove činjenice takovima upoznate i da će se o njima htjeti i morati voditi računa.

Izgleda, da će mnogo koješta biti drugačije, nego što je do sada bilo. U nadi, da će ove promjene postaviti našu monarhiju na snažnije i zdravije temelje i našem ljubljennom vladalačkom domu pomoći do nove slave unutra i napolje, pozdravljaju bosansko-hercegovački muslimani u svojoj tradicionalnoj odanosti i vjernosti prema državi i vladaocu sve, što može, da vodi ovim uzvišenim svrhama.

Ja sam u ugodnom položaju, da ne moram naročito dokazivati ovu privrženost i vjernost bosansko-hercegovačkih muslimana pred previšnjim prijestoljem, jer su i onako u ovim trogodišnjim ratovima za vladara i domovinu toliko puta krvlju napisane, a junaštvom podcrtane. Ova djela naših ratnih junaka dobila su podpuno priznanje svijtu predpostavljenih do najvišeg ratnog gospodara – Vašeg Veličanstva – čime se mi svi skupa jako ponosimo. Da se održe ove naše krijeposti vladaocu, državi i nama samima, slobodan sam pred previšnje prijestolje podnijeti najponizniju molbu bosansko – hercegovačkih muslimana, da se prilikom preuređenja monarhije uzmu u obzir želje ovoga naroda i da mu se osigura razvitak i opstanak u okviru monarhije.

Davnašnja je općenita naša želja, da podnesemo pred uzvišeno prijestolje naše molbe i pritužbe. Ali mi smo htjeli najprije, da ispuniemo svoju visoku patriotsku dužnost prema široj domovini, prema monarhiji, da izvojujemo rat do konca, pa da onda upozorimo sve mjerodavne faktore – u prvome redu svoga uzvišenoga vladara – na položaj naše uže domovine Bosne i Hercegovine.

Ali politički događaji, koji su se u posljednje vrijeme odigrali, za tim potaknuto južnoslavensko pitanje i napokon općenita želja, da se

opet povrati ustav, a naročito milost Vašeg Veličanstva, da u ovim ozbiljnim časovima sasluša i mišljenje muslimanskog elementa Bosne i Hercegovine, ponukao nas je već sada, da zauzmemo položaj prema ovome važnome pitanju, a isto tako da protumačimo i druge naše želje pred previšnjim prijestoljem.

Zahtjev, koji su postavili u posljednje vrijeme vođe hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga naroda u raznim prilikama, a naročito u austrijskom parlamentu, kod austrijske vlade i u hrvatskom saboru, da se ujedine sve ove zemlje u monarhiji, u kojima stanuju ova plemena, ima izvanrednu važnost, kako za našu domovinu, tako isto i za čitavu monarhiju. Prema njihovoj teoriji pripada naša domovina Bosna i Hercegovina isto tako ovim zemljama i morala bi se priključiti toj novoj jugo-slovenskoj državi. Ovaj je zahtjev našao doduše odziva i kod jednoga dijela bosansko-hercegovačkog naroda drugih vjera, dok je drugi, veoma veći dio svjesno ili nesvjesno protivan toj ideji. Isto tako jedan dio slovenskog naroda neće ništa da zna o tome ujedinjenju.

Što se tiče nas bosansko-hercegovačkih muslimana, to se mi najodlučnije ograđujemo proti ovome južno-slovenskom zahtjevu za ujedinjenjem u koliko se tiče Bosne i Hercegovine i to iz historijskih, kulturnih i socijalnih razloga.

Historijski je bila Bosna do godine 1463 samostalna država, kojom su vladali s početka banovi, a onda kraljevi. Njezino se je područje mijenjalo – prema tome, da li se je povećala na račun susjedne Srbije ili Hrvatske – ili su se ove potonje dvije države mogle na račun Bosne, da povećaju. Njezin se je narod zvao »Dabro Bošnjani«*[sic]* i imao je svoju posebnu crkvu, koja se je zvala „bosanskom crkvom“. Imala je svoje vlastito socijalno uređenje, svoju »vlastelu i vlasteliće« i svoj sasvim liberalni feudalni sistem. Radna klasa bili su slobodni ljudi, imali su vlastite suce i mogli su napustiti zemlju, kada su htjeli. Nisu to bili robovi, kao što je to bilo u ostaloj Evropi, pa i u susjednoj Srbiji (Mjeropi).

Iz toga se vidi, da je Bosna i Hercegovina bila od obiju drugih susjednih država slovenskog juga, od Srbije i od Hrvatske neovisna u svakom pogledu i da je tu neovisnost uvijek branila mačem u ruci – kao što to i naš grb pokazuje.

Oko polovice 15. vijeka došla su teška vremena za našu zemlju. Radilo se je o njezinoj vjerskoj, političkoj i socijalnoj samostalnosti. Rimske pape nijesu trpjele, da se u Bosni širi patarenska crkva i da po-

tiskiva katoličku, pa su vodili krstaške ratove proti toj zemlji. Mađarski kralj Sigismund podupirao je papu – imajući pri tome na umu i političke ciljeve, a istodobno se i Srbi umiješale u bosanske stvari, dok su se tada i Turci bili pojavili na balkanskom poluotoku.

Jadna zemlja nije bila složna ni unutra. Posljednji njen kralj Stjepan Tomašević priključio se papi i Mađarima, dok većina bosanskoga plemstva upozna u Turcima manju opasnost, koliko za svoju političku, toliko za vjersku i socijalnu samostalnost.

Vjerni svojim načelima o vjerskoj i o narodnoj toleranciji, koja ima svoj korijen u Islamu, istupili su Turci kao osvajači vrlo blago prema svima podčinjenim narodima.

I u Bosni je bilo isto tako. Veliki Sultan Fatih Mehmed uzeo je katoličku crkvu u zaštitu, dao joj je „slobodno pismo“ (Ahdiname) i ogrnuo je gvardijana fojničkog manastira »binjišem« – počasnim odijelom, koje se je davalo samo najvišim dostojanstvenicima. Ovi se predmeti čuvaju i danas u dotičnom manastiru za uspomenu.

Te velike krijeposti ondašnjih Turaka dale su povoda bosanskim patarenima, da su malo po malo zamijenili dragovoljno svoju vjeru s Islamom, a Turke kao gospodare primili – naravski pod garancijom, da njihov politički upliv ostane jak, a narodni i socijalni gotovo nedotaknut.

Iza godine 1463. bila je Bosna doduše jedan dio Turske carevine, ali je njezin autonomni, samostalni karakter ostao gotovo nedotaknut. Ona je sačinjavala posebni »vilajet«, a zakonodavstvo se je moralo uvijek prilagoditi bosansko-hercegovačkim prilikama, šta više, nekoliko je zakona bilo izdan samo za ove zemlje, kao što n. pr. »Bosna Kanunnamesi«, »Safer-Nizamnamesi« i t. d.

Mnogi običaji ostali su do danas kroz stoljeća nedotaknuti. Narodni život nije bio prekinut, a narodni jezik naše domovine i nadalje se je tako njegovao i držao, da je u novu srpsko-hrvatsku književnost uveden kao najčišći jezik čitavog slovenskog juga. Doduše naučiše i mnogi Bosanci i turski jezik, ali je opet i nekoliko sultana govorilo jezikom Bošnjaka, kao što veliki osvajač Sultan Fatih Mehmed i mohački pobjeditelj i opsjedatelj Beča, Sultan Sulejman Veliki. Za njihove vlade što više diže se ovaj jezik do turskog dvorskog jezika.

Osobito se sačuvala socijalna uređenja zemlje. Oba plemstva ostaše, mjesto vlastele i vlastelića postadoše »bezi i age«, dočim kmeti udoše u tursko zakonodavstvo kao »mustedjirin«, t. j. zakupnici.

Turske škole biše otvorene bosansko-hercegovačkoj djeci, koja se doskora popeše do najvišeg stepena državne karijere. Nekoliko Bošnjaka postade velikim vezirima. Jedan od ovih Mehmed paša Sokolović, bijaše najznamenitiji državnik, najmoćnijeg Sultana, Sulejmana Velikog.

Nije prošlo ni stotinu godina iza osvojenja Bosne i Hercegovine, a upliv sinova ovih zemalja postade ne samo u njihovoj domovini, nego i u čitavoj turskoj državi, tako velik, da su godine 1550. do 1620. a to je vrijeme kulminacije turske države, gotovo sami Bošnjaci vladali carstvom i čitave 52 godine imali u svojim rukama veliko vezirstvo.

Ovu obazrivost prema Bosni i Hercegovini, uzvratil narod bezprimjernom vjernošću, i postade uslijed svojih, od davnina poznatih vojničkih krijeposti, najmoćniji stup države. Turska carevina imala je, da zahvali samo vjernosti i snazi bosansko-hercegovačkih muslimana, da su Bosna i Hercegovina ostale njene sve do godine 1878. dok druge pokrajine, koje leže geografski bliže Carigradu, mnogo prije biše izgubljene.

Bilo je doduše i crnih momenata između Bosne-Hercegovine i Turske. To su bili upravo momenti, kada turska država nije htjela, da se obazire na našu posebnost. Onda je bilo i krvavih bojeva, kao što u godini 1830. sa Husein begom Gradašćevićem »Zmajem od Bosne«,⁴⁵ a i inače. Ovo samo dokazuje, kako je bila jaka kod nas samostalna svijest, koja nije dopustila ni samom Sultanu, svom svjetskom vladaru i najvećem svom vjerskom poglavici »Halifi«, da dira u naše tradicije i u našu posebnost.

Iz toga se jasno vidi, da je Bosna i Hercegovina od vajkada samostalno, autonomno upravno područje i da nije žalila nikada nikakvih žrtava, da se kao takovo uzdrži.

Danas imamo još manje razloga, da odstupimo od ove starodrevne tradicije.

Neda se poreći, da u svim onim zemljama, koje bi trebale, da budu ujedinjene u jednu južno-slavensku državu, stanuje etnografski dosta jedinstven narod. Ali ovaj je narod živio u tri države; imao je tri različite konfesije, usisao je tri razne kulture, pa ima različit socijalni i fa-

⁴⁵ Prevodilac je "Zmaj od Bosne" pogrešno preveo sa *bosnischen Löwen*, dakle "bosanski lav", a ne zmaj.

milijarni život, različit karakter, različite tradicije, različite ambicije – pa i različite ideale.

U ostalom nije to samo kod nas slučaj. U kulturnoj Švajcarskoj stanuju tri sasvim protivna plemena, koja se drže međusobno samo snagom zajedničke istorije, zajedničke tradicije. Niti Nijemci, niti njezini Francuzi, niti njeni Talijani ne pokazuju kakove volje, da se priključe svojim etnografski srodnim nacionalnim državama. Pokazuje se upravo ovdje, da je jače jedinstvo istorije, jedinstvo tradicije, nego jedinstvo jezika i plemena. Slično je i sa Belgijom.

Mi bosansko-hercegovački muslimani moramo protiv toga ustati, jer nam to ujedinjenje prema našem najboljem uvjerenju, ne bi donijelo kakove koristi, a bojimo se, da bi nam moglo jako naškoditi.

Muslimanski element Bosne i Hercegovine nije, na žalost, sa strane austro-ugarske uprave podupirat u dovoljnoj mjeri i sa dovoljno razumijevanja, dok su naši suzemljaci drugih vjera vukli iz ove naše neprilike za sebe korist. Posljedica toga bila je, da je muslimanski element, duboko potresen gospodarstveno, kulturno i politički, potpuno izgubio svoju istorijsku ulogu.

Veliki dio našeg ukupnog posjeda izmakao je iz naših šaka, a ono što je još ostalo, visi još o vrlo tankom konopcu s nama. O kakvim kompenzacijama na drugom gospodarskom polju, bilo to industrijskom ili trgovačkom, nema gotovo ni govora. Mi ćemo se još jedanput povratiti na ovo vrlo važno pitanje.

Našu žalosnu kulturnu sliku najbolje pokazuje broj naših analfabeta. Prema službenoj statistici iz godine 1910. imali smo mi u ovoj godini 95% ljudi, koji neznaju čitati ni pisati. Osnivalo se vrlo malo škola, a nije se brinulo ni najmanje, da li te škole doista odgovaraju našim prilikama. O našoj posebnosti vodilo se je tako malo računa, da su nas muslimane u školskim knjigama do prije deset godina vrijeđali i izrugivali. Naš svijet naravski nije htio slati u takove škole svoje djece, a to izgleda, da se je upravi i htjelo, jer osim toga i iz dosta drugih razloga, nije se uvelo obligatno pohađanje škola. Ova je ideja morala, da dođe ozdo, od nas i da bude tek od našega sabora uvedena.

Prirodna posljedica svega toga bijaše, da mi nemamo danas gotovo nikakove inteligencije, nikakovih činovnika, pa prema tome ne možemo, da vršimo nikakovog upliva na našu upravu.

Zbog toga je ostavio veliki dio naše muslimanske braće svoju domovinu i odselio u Tursku. Prema službenim podacima izselilo je 71.000 muslimana samo u razmaku od godine 1881.–1912. Tako je pao naš narodni razmjer od 39% u godini 1879. na 32% u godini 1910. U ovo 39 godina, odkako pripadamo Austro – Ugarskoj monarhiji, bili smo na svima linijama potisnuti od naših zemljaka ostalih vjeroispovjesti. Niko nam nije htio, da pomogne. Mi vidimo, da smo upućeni sami na se i na bolju uviđavnost naše zemaljske uprave.

Pa kad nam je to tako u užoj domovini – gdje sačinjavamo *trećinu* sveukupnog stanovništva – kako bismo mogli sebi tek onda pomoći, i šta bi tek onda bilo s nama, kad bismo morali živjeti u državnoj zajednici, gdje bismo sačinjavali samo *jedanaestinu* stanovništva. A to bi bio razmjer, kad bismo prema programu jugoslavenskog kluba bili ujedinjeni u državnoj zajednici od 6,500.000 stanovnika, u kojoj bismo mi muslimani bili zastupni samo sa 600.000 duša.

Niti je naša želja, niti to zahtjevaju naši interesi, da se mi utopimo u jugo-slavenskoj državi. Ali bi još manje odgovaralo našim interesima, kad bismo bili međusobno razdijeljeni po izvjesnoj kombinaciji, da se jedan dio naše domovine prijedini austrijskoj a drugi dio ugarsko-hrvatskoj poli monarhije. Bosna i Hercegovina su dvije sestre, koje stoljećima dijele tugu i radost, pa se odlučno protivimo, da se jedna od druge rastavljaju.

Naša kuća nije nam ni prevelika, ni premalena. Neznamo zašto bismo se morali miješati sa drugima i izgubiti se u drugima.

U oba ova slučaja bili bismo mi jedna neznatna manjina. Mi ne bismo mogli sebi pomoći, a ni drugi ko nebi nam mogao pomoći, sve kada bi i htjeo. Ne samo, da bismo mi izgubili svaki politički prestiž, bili bismo »quantite negligeable«, bili bismo kao Irci, koji nemaju nikakova prava na Homerule – mi bismo se izgubili i s nama najuvjereniji predstavnici monarhičkog principa.

A to ne samo da nije u našem interesu, nego nije ni u interesu ni države, ni dinastije.

Vaše Veličanstvo, pomози nam, da se to ne dogodi!

Vaše veličanstvo, uzvišeni vladaoče!

Iz svega ovoga što smo sada naveli, jasno je, da je pitanje političke pripadnosti naše domovine, naše životno pitanje. Ali ima još jedno pitanje, koje nas teško tišti i koje je isto tako za nas životno pitanje »per excellence« – a to je agrarno pitanje!⁴⁶

U današnje vrijeme, gdje narodna prehrana igra tako veliku ulogu, na mjestu je, da se govori o ružnome stanju, u kom se nalaze agrarne prilike u Bosni i Hercegovini.

Vrlo je žalosno, da naša domovina, čije je tlo dosta plodno i gdje se bavi 88% naroda zemljoradnjom, ne može, da sama sebe prehrani, te narod mora, da umire od gladi. Ali kada se uzme u obzir, da ova zemlja daje samo prosječni prihod od 4-5 metričkih centi žita po hektaru, dok n. pr. Mađarska daje tri puta, Češka 4 puta više, onda se vidi čitava bijeda naših zemljoradničkih prilika. Da ova slika bude još potpunija treba naglasiti, da je prije rata kod nas cijena »slobodne« zemlje iznašla 100-200 kruna po dunumu, dok »kmetška« zemlja dostiže samo cijenu od 50 kruna po dunumu. Šta više ima kod nas kmetške zemlje po 5 kruna na dunum.

Ova bijeda našega tla potiče od hrđavih agrarno-političkih prilika i od primitivnog, ekstenzivnog i tradicionalnog obrađivanja zemlje, kojemu naša zemaljska uprava nije posvetila dosta dovoljne pažnje.

Bosansko-agrarno pitanje je ne samo politički i ekonomski, nego i istorijski važno pitanje. Jednom dijelu stanovništva služilo je ono kao zgodno agitaciono sredstvo. To je bilo kako za turske, tako i za austro-ugarske uprave. Rusko-turski rat od godine 1877.–1878. imao je doduše sasvim drugu svrhu, ali su mu dali povoda agrarni nemiri – u Bosni i Hercegovini.

Na berlinskom kongresu godine 1878. nastojao je grof Andrassy, da dokaže potrebu okupacije Bosne i Hercegovine, neriješenim agrarnim pitanje.

Poslije okupacije bilo je ovo pitanje uvijek prvo na dnevnom redu našega javnog života. Naročito su pojedini politički nezadovoljni elementi nastojali uvijek, da operišu s ovim pitanjem, da na taj način dovedu u neprilike monarhiju, pred ostalim svijetom. Oni su dopustili, da dođe do ubijanja muslimanskih zemljoposjednika, pa i do većih

⁴⁶ Ove rečenice uopće nema u njemačkom prijevodu.

agrarnih opasnih nemira. Oni su nastojali, da prikažu u javnosti čitavo pitanje kao feudalno najcrnje boje i tvrdili su, da zemaljska uprava brani interese muslimanskih zemljoposjednika i uzimlje ih u zaštitu. Oni su tvrdili i to, da su Turci kod osvojenja Bosne oteli čitavu zemlju kršćanima i osudili ih, da budu njihovi kmetovi. Tko nije htjeo, da pređe u Islam, morao je bajagi, izgubiti svoju zemlju i postati kmet. Prema toj njihovoj teoriji, trebalo bi sad obratno činiti, oduzeti zemlju Turcima i vratiti je kršćanima.

Mi smo u istorijskom dijelu ovoga memoranduma upozorili na postanak ovoga pitanja i na njegov privatno pravni karakter još prije godine 1463.⁴⁷ Iz toga se vidi, a to priznaju i objektivni kršćanski historičari,⁴⁸ da su naši pradjedovi i prije godine 1463. imali svoj današnji posjed u svojim rukama, kojeg su dobili od svojih kraljeva pod spomenutim imenom »plemenita baština«, a kmeti su im ga obrađivali. Kmeti nisu bili nikakovi robovi, nego slobodni ljudi, koji su radili kao poljoprivredni radnici i za svoj rad i muku dobivali kao plaću jedan dio zemaljskog prihoda u naravi. (Onda se je čitav rad plaćao samo u naravi). Ovaj dio zemaljskog prihoda nije bio ustanovljen zemaljskim zakonima; nije bio »javnopravni« odnošaj, nego je bio ustanovljen među samim strankama, kontrahentima, »privatno-pravnim« putem. Kmet nije bio vezan za zemlju, na kojoj je radio, nego je mogao vazda otići ako je htio ili ako mu se nije dopadalo. Samo ime »kmet« je časno ime i znači još i danas u mnogim našim, a i u srpskim krajevima, seoskog starješinu.

Ima i danas, a bilo je i za turske vlasti posjednika kršćana i kmetova muslimana. To je naročito nužno naglasiti, da se vidi, kako je iskrivljena i kako je tendenciozna gore navedena tvrdnja o tobožnjem postanku kmeta i zemljoposjednika iz doba poslije godine 1463.

Isto je tako i druga tvrdnja, da je bosansko-hercegovačka zemaljska uprava podupirala nas u pitanju posjeda – na žalost – kriva. Kada bi to bilo, onda nebi gotovo polovica čitavog našeg kmetskog posjeda budpošto izašla iz ruku, a i ono, što je još ostalo, nebi visilo, kao što u istini visi, o vrlo tankom koncu s nama, o koncu, koji bi oni tako rada sasvim prerezali. Kmetovsko pitanje izgleda ovako: Kmet obrađuje

⁴⁷ U prijevodu pogrešno stoji: *dem Jahre 1863*.

⁴⁸ U prijevodu stoji: *und dies geben auch die Historiker zu (...)*, što znači: "to priznaju i historičari". Nedostaju pridjevi "objektivni" i "kršćanski".

spahinsko imanje (čifluk) od razne veličine, prosječno 80–100 dunuma. On je došao na to zemljište tokom vremena – često prije nekoliko godina – i uživa ograničeno kmetovsko pravo.

Prema starom običaju i turskim zakonima, koji doduše još uvijek vrijede, ali se pravedno ne primjenjuju, naročito prema prije spomenutoj »Saferskoj nizamnami« morao bi kmet, da u redu obrađuje povjerenom mu zemljište i da daje zemljovlasniku jedan dio prihoda, obično trećinu u naravi. Ako on to ne čini, ako zemlju u redu ne obrađuje, ako jedan dio prihoda sakrije ili ukrade, ako svoga spahiju vrijeđa i izaziva, može da izgubi to svoje pravo. Proti eventualnoj zloj čudi vlasnikovoj uzima zakon kmeta u zaštitu, jer vlasnik zemlje ne može kmeta sam sobom sa čifluka otjerati, nego ga mora oblasti tužiti i krivnju mu dokazati. Izgleda, da su se turski sudovi držali duha ovoga zakona, dok današnje vlasti tumače, na žalost, taj dosta elastični zakon u korist kmeta. To priznaju otvoreno i same ličnosti naše uprave. Rijetko se je dogodilo, da je koji i najzločestiji kmet bio odstranjen sa čifluka, dok spahija u očajanju uzalud traži zaštite kod raznih inštancija.

Posljedica te prakse bijaše, da je kmet sada čitavi čifluk zanemario ili prihod na sve moguće načine sakrivao.

Tako se je izrodio po spahiju vrlo koban običaj, da je kmet sebi kako bilo u vlasništvo pribavio jednu ili dvije njive, ove intenzivnije obrađivao, a njive spahinske samo za pašu upotrebljavao.

Parnice, koje su iz toga nastale, vukle su se više puta godinama i svršavale bi tako, da je kmet obično pronađen nevinim, ili vrlo blago osuđen. Sada opet neće kmet, da plati ono 20–30 K, na koje je poslije tako duge parnice osuđen bio, i sada se na njegov mora polagati »ovrha«. Poslije nekoliko mjeseci ponovnog čekanja dobiva razočarani spahija bezuspješnu odluku. Kmet nema obično nepokretnog imanja ili ako ga ima, to ono pripada »obično« njegovoj ženi. Ovo se događa redovito kod pokretnog imetka, kod blaga; vazda se nađe koji »dobar susjed«, koji mu to potvrdi ili ako treba i zakune se.

Ove su nenormalne prilike proizvele mnoge sukobe, tekom kojih je spahija – tražeći svoje dobro pravo – gdjekada i svoj život izgubiti morao. Ubio ga je vlastiti kmet, podgovoren od jednih, razmažen od drugih.

Zemljoposjednik bi sada rado prodao svoj čifluk, ali ne može. Kmet, koji ga je uništio, i s kojim je više godina džaba parnicu vodio zbog neobrađivanja zemlje i radi odstranjenja sa čifluka, sjedi i suviše

čvrsto na njemu, ta on mu je po današnjim prilikama pravi gospodar. Tako je došlo kod nas do vrlo interesantnog izroda prava vlasništva, da je kmetovsko pravo postalo jače, nego li vlasničko. To se vidi najbolje po raznim prilikama u cijenama zemlje. U Posavini se prodaje dunum slobodne zemlje po 150–200 K, a dunum kmetske zemlje istog kvaliteta po 40–50 kruna. Prema tome se vidi, da je kmetovsko pravo četiri puta jače, nego li vlasničko. Zbog toga bi mnoge spahije voljeli biti kmeti, nego li vlasnici. To bi im se u istino bolje isplaćivalo, od zemlje bi imali više koristi, i bili bi manje zaduženi.

Tako je naše pravo vlasništva na kmetskom posjedu od faktičnog, postalo prividno, iluzorno.

Mi smo se toliko puta prituživali na mjerodavnim mjestima proti ovakovome postupku: mi smo upozoravali svukuda na hrdave posljedice, koje postaju odatle, za nas i za državu, ali naš se glas nije nikada čuo.

Pod pritiskom ovih događaja naš je sabor godine 1911. privolio, da se riješi agrarno pitanje na bazi »fakultativnog odkupa«. Ali uspjeh nije ni najmanje zadovoljio.

Kada smo pristali na ovu zakonsku osnovu, imali smo u glavnom pred očima interes države, koja je opet bila napadnuta od izvjesne strane zbog neriješenja agrarnog pitanja. Mi smo morali izići u susret, mi smo opet donijeli lojalno državi žrtvu, jer je to država od nas zahtjevala.⁴⁹

Za dvije godine dana odkupljeno je okolo 11.000 kmetovskih selišta, sa preko 900.000 dunuma zemlje, za preko 20.000.000 kruna. Javnost nezadovoljnika, kojoj su ukazate pri tom ne samo političke, nego i finansijske ekonomske polakšice, nije mogla biti usprkos tomu zadovoljna, ali oštećeni bili smo samo mi. Ovo 20 milijuna iščezlo je, većinom za plaćanje dugova, i podpuno ih je nestalo iz našeg gospodarskog života. Jedan novi dokaz, da je svako moderno gospodarenje sa 95% analfabeta gotovo nemoguće. Kao negativna stavka dolazi u račun, da nam je ispalo iz šaka preko 900.000 dunuma zemlje i to samo za dvije godine dana. To su bili vrlo žalosni izgledi za našu budućnost.

Poslije zrelog promišljanja, došli smo mi do posljednjeg zaključka, da zahtjeva ne samo interes države, nego i naš vlastiti interes, da

⁴⁹ I ova rečenica se uopće ne nalazi u njemačkom prijevodu.

se agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini riješi obligatorno i to što prije; jer je ovakovo, kakovo danas postoji, za posjednika apsolutno nenasno. Mi smo došli do konačnog uvjerenja, da naša zemlja nema za nas tako dugo vrijednosti, dokle je pod teretom kmetovskog prava. Mora se najposlije to kmetovsko pravo, ta mora, koja pritište naše vlasništvo, odstraniti.⁵⁰

Ovo bi se riješenje moralo provesti u glavnom fizičkom razdijeljenju zemljišta, a nipošto novčanim odkupom, jer bi to bilo upravo katastrofalno za nas i za naš opstanak i za budućnost.

Naša bi se monarhija riješila na ovaj način jednog dosadnog pitanja, koje joj se najviše s mnogih strana predbacuje i proti nje upotrebljava kao agitaciono sredstvo.

Da ova velika patriotska svrha dođe do pobjede i da mi možemo jedanput svoju zemlju, pa makar i manje površine, nazvati u istinu svojom, odlučili smo, da donesemo i opet žrtvu, pa da odstupimo od jednoga dijela našeg vlasništva na kmetovskim selištima.

Da ovaj korak uspije, kojem se ne može dosta naglasiti ogromna politička, kao što i ekonomska važnost, nužno je da i država sa svoje strane priskoči u pomoć sa jednim dijelom svojih domena, kao što i sa jeftinijim zajmovima. Država raspolaže u Bosni i Hercegovini sa 52% od sveukupne površine, a za provedbu ove reforme, dosta bi bio jedan mali dio od tog posjeda. Država bi na taj način samo dobila, jer bi prihod sa te zemlje bio od sada porezovan, što do sada nije bilo. Ovaj bi način riješenja agrarnog pitanja bio po državu i mnogo jeftiniji, nego li otkup novcem, jer bi u ovom zadnjem slučaju nastali po državu teški financijski tereti.

Komasacija posjeda bila bi uz to neophodna gospodarstveno – ekonomska nužda, inače se ne da ni misliti na intenzivnije i modernije obrađivanje zemlje.

To bi bila općenita pravila, kojih bi se trebalo držati pri rješavanju agrarnog pitanja, pravila, koja bi s[e] morala prilagoditi različitim prilikama po saslušanju i uz suradnju interesovanih elemenata.

Tako bi morao pridonijeti svaki interesenat po nešto, da ovo veliko djelo uspije.

⁵⁰ Ni ove rečenice, u integralnom obliku, nema u njemačkom tekstu. Samo je uzeta nena suština da kmetovsko pravo valja odstraniti te pridodana prethodnoj rečenici prije navedene.

Osnivanje zemljoradničkih škola, kao što i drugo podizanje zemljoradničke izobrazbe, koja je od naše vlade dosad, na žalost, bila vrlo nedostatna, moralo bi odmah započeti, da naša domovina, poslije podignute produkcije zemlje, mogne ne samo sebe, nego li i druge susjede nahraniti i za slavu monarhije u drugim teškim vremenima i u pogledu prehrane što pridonijeti.

Nas svijtu su uperene oči prema Previšnjem prijestolju, od kojega očekujemo i bolju agrarnu politiku i zdravo riješenje ovoga pitanja, na opću korist age, kmeta, zemlje i države.

Vaše Veličanstvo, milostivi Gospodar!

Kada god govorimo o našem agrarnom pitanju, dolazimo vazda u mislima na onaj dio agrarnog pitanja, kod kojega nam je mnogo nepravde učinjeno – na šumsko pitanje.

Nastojaćemo, da budemo pri tome vrlo kratki.

Bosna i Hercegovina su, poslije Finske, šumom najbogatije zemlje u Evropi. Polovicu čitave njezine površine pokrivaju šume.⁵¹

Za vrijeme okupacije bile su prilike našeg šumskog posjeda dosta zamršene. Turska vlast upravo je radila o uređenju ovoga pitanja, kada su izbili nemiri od godine 1875.–1878., iza kojih je slijedila okupacija naše otadžbine po carskim i kraljevskim četama u godini 1878. Okupaciona uprava pristupila je u godini 1884. uređenju šumskog posjeda. Pri tome se je, na žalost, tako jednostrano postupalo, da su mnogi posjednici šuma ostali ili bez čitavog šumskog posjeda ili jednog velikog dijela njegovog. Samo nešto malo »ljubimaca« bilo je tom prilikom nagrađeno.⁵²

Samo tako se moglo dogoditi, da danas iznosi državni šumski posjed okolo dva *milijuna hektara*, dok privatni posjed, ubrojivši k tomu i vakufski, iznosi samo 600.000 hektara, dakle ni čitavu trećinu.

Mnoge molbe i pritužbe podkrijepljene sa svima mogućim dokazalima, bile su od tada do danas uručene, ali bez uspjeha. Na mnoge od ovih molbi nije do danas uopće ni odgovoreno.

⁵¹ Ova rečenica se ne nalazi u njemačkom prijevodu.

⁵² Ova rečenica se ne nalazi u njemačkom prijevodu.

Naše narodno predstavništvo tražilo je godine 1911. u saboru od vlade, da poduzme reviziju pitanja šumskoga posjeda i da preda redovitim sudovima, da ispituju sve legalne zahtjeve. Zemaljska vlada ne htjede ipak pristati na taj poštenu i pravedni zahtjev. Tako moraju gledati mnogi Bošnjaci sa pomiješanim osjećajima, kako mnoge strane firme (među njima neke i iz Italije), na temelju posve lahkoumnih ugovora s našom upravom, naše šume sijeku i krče i zaslužuju pri tome milijune i milijune, dok njihovi pravlasnici, kao siromasi očajavaju i čekaju još uvijek na riješenje svojih molbi.

Inicijativa Vašega Veličanstva, da bi se ova krupna pogreška u gornjem pravednom smislu popravila, zadužila bi vječitom hvallomnoga uvrijeđena srca, koja pored svega togatoplo kucaju za svogljjubljenog vladaoca i još bi ih više oduševila.

Vaše carsko i kraljevsko Veličanstvo!

Ovim molbama i pritužbama, koje smo do sada spomenuli, pridošle su sada, za vrijeme rata, još mnoge druge, koje narod teško tište.

Doista nije sada pravo vrijeme, gdje još gazimo obima nogama u ovom užasnom ratu – a to i ne odgovara ni našem karakteru – da se previše tužimo. Ali se ne smije, kako u interesu naroda, tako ni u interesu države propustiti, a da se ne obrati visoka pažnja Vašeg Veličanstva na nezdrave prilike, koje kod nas vladaju.

Ne radi se o onim općim teretima, koji su u neposrednoj svezi s ratom i koji se ne dadu odstraniti. Mi ne govorimo o onom ogromnom broju, o gotovo četvrtini našeg ukupnog stanovništva, koje stoji pod oružjem, i o onim siromašnim ženama i djeci, koji skapavaju od gladi bez svojih hranitelja. Muslimanski elemenat Bosne i Hercegovine vičan je barut mirisati, a i kada je nužda, više nego li iko drugi trpjeti. Ali su počinjene mnoge pogriješke, jer se naši upravni organi nijesu mogli snaći u novoj situaciji, koja je nastala uslijed rata, i kojoj oni nijesu ni mogli biti dorasli.

Ovih pogriješaka većim dijelom nebi bilo, da nije odmah na početku rata zemaljska uprava prekinula svaki kontakt s narodom i sa narodnim predstavnicima.

Kada je rat počeo, kod nas je odmah čitav narod isključen od svakog upliva na upravi i na njenu kontrolu. Naš sabor bio je odmah na

početku rata raspušten i ako je imao jaku radnu većinu, koja je pokazala potpuno razumijevanje za državne nužde i svoju zadaću patriot-ski ispunjavala.

Njezin je rad pohvalilo i Njegovo Veličanstvo blagopokojni Car i Kralj Franjo Josip I. Bilo je doduše u saboru i ljudi, koji su nastojali, da ometu ovaj rad, ali im to ova jaka većina nije dopustila. U ostalom nema na čitavoj zemlji ni jednog parlamentarnog tijela, gdje svi ljudi zastupaju iste misli i gdje nema nikakove opozicije.

Isto tako bila su ili sasvim raspuštena ili nisu više sazvana ni druga autonomna tijela, kao što zemaljski poljoprivredni savjet, kotarska vijeća i općinska zastupstva. Tako je n. pr. naš glavni grad Sarajevo gotovo 3 pune godine bez gradskog zastupstva, bez gradonačelnika, i to bez ikakvog razloga pod komesarijatom. S toga nije nikakovo čudo, da se je kod nas mnogo koješta dogodilo, što se nebi dogodilo i nebi moglo dogoditi, da se nije izbjegavao svaki kontakt s narodom i sa njegovim predstavnicima.

Zlo se je povećalo, još na taj način, što mi imamo vrlo malo svojih sinova u upravi. Naročito mi muslimani stojimo vrlo hrđavo. Od 39 godina, od okupacije do danas obdržavaju se sjednice u sarajevskoj vladi i u bečkom zajedničkom ministarstvu financija, u kojima se određuje našom sudbinom, a da nije još nikada nijedan od naših sinova pri njima učestvovao i da se nikada nije naš glas u tim sjednicama čuo. Kod pripadnika drugih vjeroispovijesti nije to bio slučaj. Stoga nije nikakovo čudo, da su se dogodile mnoge teške pogriješke, osobito na našu štetu, zbog nepoznavanja naših prilika.

Naše se činovništvo sastoji od ljudi stranih našoj zemlji. Mi nećemo time, da kažemo, da su oni svi nevaljali. Među njima ima šta više ljudi, koji u mnogom pogledu stoje više, nego li naši rođeni zemljaci. Ali su ovi ljudi odgojeni u drugim prilikama; naše biće i naša duša im je sa malim iznimkama tuđa, oni se teško prilagode našim prilikama i onda najposlije isčeznu obično iza nekoliko godina opet u svoju domovinu. Uslijed toga događa se, da se vrlo često i bona fide griješi. Kako bi bila nužna pod ovim prilikama pomoć naroda, i njegova predstavništva zemaljskoj upravi! Pa ako je za ove ljude nužna kontrola, nužan savjet, kako je tek nužna kontrola za one ljude, čiji se niski instinkti zbog pomanjkanja svake kontrole bude, i koji državu i društvo nastoje da oštete. A da je došlo do takovih žalosnih slučajeva, to je notorno javnosti poznato. To se pojavljivalo naročito

kod ljudi, čiji je kulturni i etički stepen nizak, i koji nastoje, da iskoriste ovo ratno vrijeme, bez kontrole.

Naša prehrana hrđavo je organizovana i životne potrebe su hrđavo podijeljene. Svaki je kotar bio kod nas malo ili više posebni: »Schutzzollgebiet«. Izmjena životnih potreba bila je iz nepojmljivih razloga učinjena gotovo nemogućom, tako, da je jedan kraj dosta koješta imao, dok je svijet u drugom susjednom kraju od gladi umirao.

Rekvizicija životnih potreba bila je isto vrlo hrđavo uređena. Životne potrebe bile su rekvirirane uz cijenu, koja je niža od režijskih troškova producentovih, a da se pri tom i ne uzima u račun zemljišna renta. Onaj, od koga se je rekvirirao živež, morao je nabaviti svoje nužne potrebe kao n. pr. cipele uz 5 puta višu cijenu, nego u mirno vrijeme, dok je predmet tekstilne industrije morao plaćati desetorostrukom cijenom pa i skuplje. Na taj način bilo je obrađivanje zemlje i za posjednika i za kmeta upravo ubijeno, mjesto da se nastoji podizati. Konsument je morao usprkos toga, da plati životne namirnice dvostruko koji put i trostruko od rekvizicione cijene, tako da se ni njemu nije pomoglo. Žito se od posjednika rekviriralo po 34, a konsumentu prodavalo se po 90 i po 100 h[elera] po kilogramu. Čitavu veliku dobit zgrnuo je »posrednik« i njegovo društvo, a to je dizalo korupciju.

Ratne pripomoći porodicama vojnika nisu u nas ni blizu onim, kakove su u ostalim krajevima monarhije, a cijena nam je životnih namirnica skorom ista.

Zemaljska uprava od producenata preuzima duhan po 1 K kilogram, a prodaje ga po 50–60 K kilogram.

Nama je manjkala kontrola, a na glasove pojedinaca nije se uzimalo nikakova obzira. Naročito se moraju spomenuti rekvizicije onih artiklova, kojih imamo na pretek, kao što suhих šljiva, šljivovog pekmeza, oraha i t. d.

Ove artikle nisu mogli producenti izvesti ni u monarhiju, ni prodati ih, nego su bili stavljeni pod »monopol« tako, da su se morali predati izvjesnoj »centrali«. Cijena za šljive bila je ograničena sa 94–97 h po kilogramu, a tim se nijesu mogli često pokriti ni troškovi producenta. Iste su se šljive mogle prodati u monarhiji do 8 kruna po kilogramu – pa i bile su prodane uz cijenu, koja je nekoliko puta viša od cijene, uz koju su bile rekvirirane, ali tu je dobit zgrnula »centrala«. Pri tome su zasluženi mnogi milijuni i kod nas se svijet u čudu pita, »šta je bilo sa tim milijunima i tko ima tako veliki interes za ovakove

poslove?« Ali niko nema kod nas prava kontrole, niko ne dobiva na to odgovora.

Rekvirirali su nam i bakar za vojničke svrhe. Kod nas je čitavo posuđe samo od bakra. Mnogi umjetnički predmeti bili su upravo istorijske znamenitosti. Ali se je obično uzimalo sve i plaćalo samo sa 4–5 kruna po kilogramu, dok je narod morao sebi, da pribavi posude od emaila i raznog željeza, al uz cijenu od 7–12 kruna po kilogramu. I to bi se teško dogodilo, barem ne na taj način, da smo kakovu bilo kontrolu imali. Pa uz to su i porezi podignuti bez privole naroda, bez zakonitog ustanovljenja saradnje našega sabora.

Tako je n. pr. zemljarina podignuta od jednom sada u godini 1917. na 4–5erostruko. Vrlo je značajno, da se još uz to ovaj porez na temelju nekakve povratne snage imade platiti i za prošlu godinu 1916.

Ako ove finacijalne mjere ne budu brzo stavljene izvan snage, to bi zemljovlasnici morali platiti za same poreze 80–90% od svojega redovitog dohodka.

Proti ovom nečuvenom, protuustavnom juridičkom, nacionalno – ekonomskom i finacijalnom nonsensu zavladao je veliko uzbuđenje u narodu.

Izključeno je, da će se ovim porezima – naročito obzirom na niske rekvizicione cijene – uopće moći odgovoriti.

Kako god kod rekvizicije žita i bakra, isto je tako i kod ovih nerazumljivih i nepravednih finacijalnih mjera pogođen najjače muslimanski elemenat kao zemljoposjednik. Neda se tajiti, da je u ovom elementu usprkos njegovog prirodnog mira, njegove vjernosti državi i njegovih razvijenih monarhističkih načela, nastupila neka duboka resignacija i briga za svoju budućnost.

Ja bih učinio vrlo hrđavu uslugu, kako god svom ljubljenom vladocu, isto tako svojim čestitim zemljacima, kada bi se ustručavao Vaše Veličanstvo upozoriti na ovu okolnost.

Poslije svega ovoga, što smo spomenuli, jasno je, da je naša jedinstvena želja, da se jedanput počne sa narodnom suradnjom i kontrolom. Mi želimo svi – *bez razlike narodnog imena ivjere – da se naš sabor što prije sastane*. Mi doista ne vjerujemo, da smo zaslužili, da budemo jedina zemlja na svijetu, u kojoj se vlada bez ikakvog narodnog upliva na upravu i bez ikakove narodne kontrole.

Neki uplivni faktori govore, da se ne može sabor sastati zbog Srba. Pa eto n. pr. u hrvatskom saboru sjede Srbi u velikom broju – šta

više i sam je predsjednik sabora Srbin – pa sabor radi pored svega toga i to vrlo patriotski. I najposlije kad bi to i bio neki razlog, zar moramo mi svi drugi zbog toga stradati i nepravde trpiti?

Mi mislimo, da se smijemo identifikovati s riječima gospodina austrijskog ministra predsjednika, »da parlamenat ne samo, da nije škodljiv po državu, nego kao kontrolni organ koristan«. Te su riječi izrečene prije kratkog vremena. Mi molimo Vaše Veličanstvo, da se primjene i na vjernu zemlju Bosnu i Hercegovinu.

Vaše Veličanstvo, najmilostiviji Caru i Kralju!

Uvaživši potpuno današnji istorijski momenat, u potpunoj svijesnosti sviju dinastičkih, državnih i narodnih potreba, smatram se sretnim, što mogoh podastrijeti pred Previšnje Prijestolje najodanije želje i molbe muslimanskog elementa Bosne i Hercegovine u stvari autonomije naše domovine, u stvari uređenja agrarnog pitanja, i u stvari što skorije uspostave ustavnog života u našoj otadžbini. U ovom teškom i kratkom vremenu Vaše je Veličanstvo osvojilo srca svih podanika i u najpravijem smislu riječi.

Vašega Veličanstva velikim riječima slijedila su djela.

Mi nemamo gotovo nikoga na svijetu, na koga se možemo obratiti. Ali mi vjerujemo, da imademo jednoga moćnog prijatelja, jednoga moćnog zaštitnika, mi imamo ljubavi puno srce našega cara, našega kralja, našeg gospodara.

Mi povjeravamo svoju sudbinu u ruke Vašega Veličanstva!

Beč, 17. augusta 1917.

Šerif Arnautović v.r.

THE MEMORANDUM OF ŠERIF ARNAUTOVIĆ TO EMPEROR KARL IN 1917.

Summary

In the historical literature and journalism of the second half of the twentieth century allegations on Šerif Arnautović's political activity in World War I were marked by his position in favour of merger of Bosnia and Herzegovina with Hungary, while in the background remained the evolution in his public statements and his original and on the program of the United Muslim Organisation (UMO) based adherence to the autonomy of Bosnia and Herzegovina within the Austro-Hungarian Empire, in whatever state-legal position was the Habsburg Monarchy. It seems that the main role in promoting such an insight belongs to historian Hamdija Kapidžić, who in his work on the Yugoslav issue of 1957 erroneously stated that Šerif Arnautović as early as in his Memorandum of 17 August 1917 had argued that Bosnia and Herzegovina should have been annexed to Hungary. Since the Memorandum of Šerif Arnautović is an important source for the study of political and social history of Bosnia and Herzegovina in World War I, in this paper we have brought in integral form his copy in Bosnian language, in order to, among other things, remove doubts and speculations on its content and elucidate the political position of its author in the period of war when the Memorandum was created ■

(Translated by authors)

UDK 929 Kloze, H.
930.25 (497.6)
Historijska građa

SARAJEVSKI DOSIJE HELMUTA KLOZEA: 1933–1937

Vladan Vukliš

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovom tekstu autor donosi dokumente iz fonda Kraljevske Ban-ske uprave Drinske banovine (Arhiv Bosne i Hercegovine), iz predmeta koji svjedoči o policijskom praćenju njemačkog emigranta Helmuta Klozea, koji se nastanio u Sarajevu 1933. godine. Kloze se iz Sarajeva, umakavši policiji, zaputio u Španiju 1937. godine, da bi uzeo učešća u građanskom ratu na strani antifašista. Ovaj dosije, pored donošenja nekoliko zanimljivi-h detalja, za istraživače otvara i pitanje o postojanju njemačke političke emigracije u Kraljevini Jugoslaviji.

Ključne riječi: Helmut Klose (1904–1987), Sarajevo, Španski građanski rat, anarho-sindikalizam, FAUD, CNT–FAI, njemačka antifašistička emi-gracija, Arhiv Bosne i Hercegovine.

Abstract: In this text, the author publishes some documents from the fond of the County Government of Drinska Banovina (Archives of Bosnia and Her-zegovina), from the file that testifies about police surveillance over a Ger-man immigrant Helmut Klose, who came to live in Sarajevo in 1933. In 1937, Klose managed to dodge the police in order to travel to Spain, where he would take part in the Civil War on the side of the antifascists. This do-ssier, besides bringing up few interesting details, opens up for the resear-chers the question of existence of German political emigration in the King-dom of Yugoslavia.

Key words: Helmut Klose (1904–1987), Sarajevo, Spanish Civil War, Anar-cho-Syndicalism, Freie Arbeiter Union Deutschlands - FAUD, Confedera-

ción Nacional del Trabajo - CNT, Federación Anarquista Ibérica – FAI,
German antifascist emigration, Archives of Bosnia and Herzegovina.

Početak 1937. godine, pažnju službenika Uprave policije u Sarajevu privukao je izvjesni Helmut Kloze (Helmut Klose), njemački emigrant zaposlen kao turistički vodič u sarajevskom preduzeću „Putnik“, zato što je poštom primao publikacije iz ratom zahvaćene Španije, koji su na njemačkom jeziku propagirali pozicije anarho-sindikalističkih organizacija, i ukazivali na ulogu Hitlerovog Trećeg Rajha u izbijaњу i buktanju građanskog rata u Španiji. Prije nego što je policija uspjela da sprovede svoju odluku o otkazivanju prava boravka Klozea u Jugoslaviji, ovaj emigrant je nestao. Kako se tokom istrage ispostavilo, radilo se o nimalo nepoznatom njemačkom anarhisti, koji je iz Sarajeva, umakavši pažnji policije, otišao put Španije.

Kratka biografija Helmuta Klozea¹

Helmut Kloze rođen je 1904. godine u selu Jankemile (Jankemühle) kod Frankfurta na Odri (Njemačka), od oca Bernarda, mlinara, i majke Ferdinandine, domaćice, kao drugo od šestoro djece. Po zanimanju krojač, radio je u više preduzeća u rudarstvu i građevinarstvu. Od 1925. godine pisao je kratke priče za razne socijal-demokratske novine. Ostao je, između ostalog, poznat kao skitnica, bez stalnog mjesta stanovanja, te je tokom 20-ih godina obišao Norvešku i Jugoslaviju, da bi se 1927. godine pridružio „Bratstvu lotalica“ (Der Bruderschaft der Vagabunden) koje je osnovao Gregor Gog (1891–1945), famozni „Kralj lotalica“. Gog je održavao veze sa organizovanim anarhističkim pokretom, pišući, između ostalih, za novine *Der Syndikalist* i *Besinnung und Aufbruch*. Izgleda da je Kloze postao članom, ili barem saradnikom, anarho-sindikalističke organizacije Slobodnih radničkih sindikata Njemačke (Freie Arbeiter Union Deutschlands – FAUD). Prema pisanju Helge Dering (Helge Döhring), Helmut Kloze je uz Teodora Plivera bio jedan od rijetkih članova „pokreta lotalica“ koji je „uživao poštovanje članova sindikata“ FAUD-a.² U maju 1929. prisustvovao je Međunarodnoj konferenciji lotalica u Štutgartu. Iste

¹ Osim ako je drugačije napomenom navedeno, svi biografski podaci o Helmutu Klozeu preuzeti su iz nekoliko tekstova objavljenih na internetu na engleskom, njemačkom i katalonskom, uglavnom sličnih po sadržaju, od kojih je najobimniji objavljen na stranici *Libcom* <<https://libcom.org/history/helmut-klose-1904-1987>> (pristupljeno 1. decembra 2014. godine).

² Helge Döhring, *Syndicalism and Anarcho-Syndicalism in Germany: An Introduction*. Bremen: Herausgegeben vom Institut für Syndikalismusforschung, 2012, 15-16.

godine glumio je u filmu „Lutalica“ (*Vagabond*) kojeg je režirao Fric Vajs (Fritz Weiss). Sledeće, 1930. godine, u istoj godini kada se Gregor Gog nakon posjete Sovjetskom Savezu okrenuo protiv anarhizma i priključio Komunističkoj partiji Njemačke (KPD), Kloze je napustio život lutalice, nastanio se u Berlinu i živio od pisanja.

Nakon dolaska nacista na vlast 1933. godine, Kloze je otišao iz Njemačke u Jugoslaviju i doselio se u Sarajevo, gdje je ostao tri i po godine. Kao što je već rečeno, režim mu je u februaru 1937. godine oduzeo pravo boravka. Kloze se ubrzo domogao republikanske Španije, gdje se uključio u grupu „Njemački anarho-sindikalisti“ (Gruppe Deutsche Anarcho-Syndikalisten in Auslands – DAS), koja je radila pod pokroviteljstvom Federacije iberijskih anarhista (Federación Anarquista Ibérica – FAI) i Nacionalne konfederacije rada (Confederación Nacional del Trabajo – CNT). DAS ga je rasporedio sa grupom njemačkih anarhista u jednu graničarsku centuriju (Cos de Vigilància de Fronteres de la Centúria Sébastian Faure – Batalló de la Costa) u obalskom mjestu Porbu (Portbou) na granici sa Francuskom. Nakon što je njegov bataljon raspušten u junu 1937, Kloze je angažovan od strane DAS-a da radi za poljoprivredni kolektiv San Anores i da pomaže reorganizaciji Krojačkog kolektiva Emigrantskog komiteta.

Istoričar Diter Nels (Dieter Nelles) smatra da nije bilo više od 230 dobrovoljaca njemačke nacionalnosti koji su se borili u Španiji u okviru anarhističkih milicija na strani Republike. Ono što je posebno zanimljivo za ovu grupu je činjenica da se ona, za razliku od ostalih nacionalnih anarhističkih grupacija, djelimično složila sa projektom „militarizacije milicija“, kojim je, posljedično, nametnuta centralna vojna komanda nad svim partijskim i sindikalnim oružanim formacijama.³ Ipak, saglasnost sa ovim poduhvatom za koji se zalagala koalicija „snaga reda“, a koja je okupljala desne socijaliste, liberalne i komuniste, nije poštedita njemačku anarhističku grupaciju posljedica sukoba između pomenute koalicije sa „snagama revolucije“ – anarhistima, lijevim socijalistima i nezavisnim marksistima – kojima su i oni pripadali. Drugog jula 1937. godine Kloze je uhapšen „od strane staljinista“ pod optužbom da je na granici razoružavao oficire regularne republikanske vojske. CNT je angažovao advokata koji je pred istražnim i sudskim organima branio njega i druge uhapšene njemačke anarhiste. Ipak, u zatvoru je ostao sve do decembra 1938. godine. Boravio je u zatvorima Modelo (Barselona), Sehorbe (Valensija), i na brodu „Argentina“ (Barselona), odakle je prokrijumčario nekoliko pisama u kojima je govorio o uslovima u zatvorima, da bi neka od tih pisama bila objavljena u anarhističkoj

³ Detaljnije o njemačkim anarhistima u Španiji u: Dieter Nelles, „Deutsche Anarchosyndikalisten und Freiwillige in anarchistischen Milizen im Spanischen Bürgerkrieg“, *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, br. 33 (1997), 500-519.

štampi. U završne dane rata premješten je u kazneni bataljon. Sa padom Katalonije u februaru 1939, slomljenog zdravlja, prešao je Pirineje, da bi bio zatočen u logoru Gers, kojeg je francuska vlada namijenila izbjeglicama iz Španije, posebno vojnim. U Gersu, marta 1939, Kloze, zajedno sa Egonom Ilfeldom, Karlom Braunerom, Paulom Cakonom i Mihajlom Vorobijevim, formirao je „Redakcijski komitet 9. čete“, koji je igrao ulogu alternativnog centra suprotstavljenog zatvoreničkom komitetu logora pod kontrolom saradnika Kominterne.

Posredstvom britanske umjetnice Hede Karington (Hedda Carrington), Kloze je pušten iz Gersa i dobio je dozvolu da se nastani u Kembridžu (Velika Britanija). Po izbijanju Drugog svjetskog rata, kao njemački državljanin, interniran je na ostrvu Man, a krajem 1941. godine i u Kanadu. Nešto kasnije, radio je na farmi u okolini Kembridža. Oženio se djevojkom po imenu Rita, s kojom je dobio i prvog sina, Radovana Roberta (Radovan Robert Garcia Kloze). Tokom 1947. i 1948. vodio je korespondenciju sa Džordžom Orvelom (George Orwell) koji je u to vrijeme boravio u sanatorijumu. U godinama poslije rata, Kloze je dobio stalno zaposlenje u zoološkoj laboratoriji na Institutu Lisiman u Kembridžu. Umro je 1987. godine u Hejzlingfildu.

Lična zbirka u Amsterdamu

U Arhivu Instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis – IISG) čuva se zbirka kopija dokumenata Helmuta Klozea, koja, između ostalih rukopisa, sadrži i dnevnik koji je Kloze vodio tokom zatočeništva u Gersu. Zbirka je relativno mala (0,11 m). Klozeova lična arhiva, po svemu sudeći, ostala je u vlasništvu njegove porodice u Velikoj Britaniji. Poseban doatak ovoj zbirci stigao je 2005. godine, kada su kćerke Klozeove sestre iz Njemačke poslale skenirane materijale koji su sačinjeni uglavnom od pisama Helmuta Klozea njegovoj porodici u Njemačkoj.⁴

Dosije Helmuta Klozea u Arhivu BiH: transkripcija i komentari

Dosije Helmuta Klozea snimio sam kada sam istraživao u Arhivu BiH u decembru 2013. godine za potrebe izrade svoje doktorske disertacije naslova „Jugosloveni, Španski građanski rat i ratna emigracija“. Do informacija o građi od značaja za tu temu došao sam na osnovu tematskog inventara kojeg je sastavio dr. Andrej Rodi-

⁴ *On the Waterfront*, Newsletter no. 10 – Friends of the IISH (Amsterdam, 2005), 9.

nis.⁵ Klozeov predmet se nalazio u sastavu povjerljivih spisa Drinske banovine, koji su, kao što je već poznato, oštećeni u plamenu koji je zahvatio depo br. 1 Arhiva BiH u februaru 2014. godine. Da li je predmet sačuvan i u kakvom je stanju, nije mi poznato, jer se taj dio arhivskog fonda još uvijek sređuje.

Svi dokumenti navedeni u cjelosti ili djelimično u ovom tekstu sastavni su dio istog predmeta: Arhiv Bosne i Hercegovine (Sarajevo), fond Kraljevska banska uprava Drinske banovine, serija Pov. DZ (Povjerljivo – Državna zaštita), br. 2802/37. Pojedini dokumenti su obično zavođeni posebno po prijemu, ali su potom pripajani predmetu Pov. DZ 2802/37 od trenutka kada je ovaj otvoren. Svi dokumenti su transkribovani doslovno, sa svim gramatičkim i pravopisnim greškama, uz korekcije očiglednih greški u kucanju i uz dodavanje potrebne interpunkcije. Spisi koji se tiču Klozea počinju dopisom Uprave policije u vezi sa molbom za dozvolu boravka u Sarajevu.

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У САРАЈЕВУ

Број: 34041/33.

6. октобра 1933. године

Сарајево

Предмет: Хелмут Клозе, немачки избеглица, дозвола боравка.
Краљевској банској управи дринске бановине, управно одељење у Сарајеву.

Част ми је доставити молбу Хелмута Клозеа, немачког избеглице из Јанкенмиле /Република Немачка/ са извештајем, да је именовани дошао у нашу Државу од 29. 7. 1933. - а у Сарајеву борави од 14. 8. т. г.

По занимању је књижевник, а бави се искључиво књижевношћу и дописивање[м] са страним новинама као сарадник.

Пошто је именовани мојсијеве вере, то се предлаже у смислу расписа Кр. банске управе дринске бановине од 8. VI. 1933. године II. Бр. 13060/33.

Понашања је исправног.

В. Д. Управника полиције.

⁵ Andrej Rodinis, „Građa o Španskom građanskom ratu u Arhivu Bosne i Hercegovine“, *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, br. 3 (2010), 155-205.

Zajedno sa ovim dopisom, Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine (KBUDB) je proslijeđena i rukopisna molba za dozvolu boravka u Sarajevu koju je Kloze poslao Upravi policije u Sarajevu.

Helmut Klose, književnik
Sarajevo, Čadordina 3
Upravi policije u Sarajevu.

Potpisani molim da mi gornji naslov dozvoli boravak u Sarajevu. Došao sam koncem julija ove godine u Jugoslaviju. Deset dana bio [s]am u Apatinu i Beogradu, a onda sam 14 augusta došao u Sarajevu.

Rođen sam 14. VIII. 1904. Jankenmühle u Njemačkoj [,] mojsijeve sam vjeroispovijesti, po zanimanju sam književnik. Živjeću u Sarajevu od književnog rada i pisanja po njemačkim listovima.

U nadi da će cijenjeni naslov ovoj mojoj molbi izići u susret bi-lježim se

sa štovanjem,
Helmut Klose
Sarajevo, 25. sep. 1933. g.

Kako nije postojao očigledan razlog da se Klozeu uskrati pravo boravka, Uprava policije je 24. oktobra 1933. godine, u pozivajući se na saglasnost KBUDB, Klozeu kroz standardni obrazac odobrila ono što je on tražio.

Управа полиције у Сарајеву
Број: 37652/1933
Дне 24. октобра 1933. год.
Сарајево.

Госп. ХЕЛМУТ КЛОЗЕ, немачки избеглица у Сарајеву
Кр. банска управа дринске бановине одобрила Вам је својим решењем од 18. октобра 1933. године број II-23372/1933 даљњи боравак у Краљевини Југославији, на неодређено време.

У случају Вашег преселења у које друго место, дужни сте се у овдашњој евиденцији странаца одјавити, а исто тако и пријавити дотичној Среској односно полицијској власти, где се настаните.

Ово решење издаје Вам се, а по наплати таксене марке од 20 динара, која је на молби прописно поништена.

По наредби В. Д. Управника Полиције [...]

Dvije godine kasnije, izvjesna Elza Rive (Else Riewe) uputila je molbu za dozvolu produženja borakva, a Uprava policije uočila je njenu povezanost sa Helmutom Klozeom.

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У САРАЈЕВУ

Број: 48901/1935.-

29. октобра 1935. године

- Сарајево . -

Предмет: Риве Елза, њемачка држављанка, дозвола боравка.-
Краљ. банској управи II. Сарајево

Част ми је доставити молбу на одобрење са предлогом, да се молитељици дозволи слободан боравак у нашој држави до 30. X. 1936. године.-

Молитељица је рођена 2. IX. 1906. год. у Шарлотанбургу, тамо и надлежна, по занимању је стенотипистица. У нашој држави борави од 29. VII. 1933. г.

Добила је пасош од Полиције у Берлину Р. 122-387/33, који је изгубила на Борачком језеру и посједује потврду. Молбу за дозволу рада подиела је под бројем 48902/35.-

Раније није имала дозволу боравка, јер је мислила да јој не треба, пошто живи у конкубинату са њемачким избеглицом Хелмутом Клозе, који поседује дозволу боравка и рада на неодређено време.-

Именована је позвана на одговорност ради тога, што раније није имала дозволе за боравак и рад.-

Владања је исправног.

Управник полиције [...]

Iz prijava se vidi da je njemački par istog dana, vjerovatno zajedno, stupio na tlo Kraljevine Jugoslavije. Elza Rive je Upravi policije dostavila dvije molbe po obrascu. U prvoj, od 25. oktobra 1935, adresa joj je Hadži-Idriza 1. U drugoj, od 12. marta 1936, upisala je kao mjesto stanovanja adresu Mehmed-paše Sokolovića 13. U vre-

menu pisanja druge molbe, bilo je određeno da se gospođa Rive treba u roku od 2 do 3 mjeseca iseliti iz Kraljevine Jugoslavije, na osnovu naredbe Odjeljenja za državnu zaštitu (ODZ) Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) br. 51016 od 1. oktobra 1936. kojom joj se uskraćuje pravo boravka. Međutim, Elza se potom udala za Klozea — ali ne za Helmuta, nego Ivana, lokalnog stolarskog radnika, inače jugoslovenskog državljanina, čime je i sama stekla pravo na stalni boravak.⁶

Управа полиције
Број: 41.118/1636.

20. октобра 1936. год.

у Сарајеву

Предмет: Риве Елза удата Клозе, боравак и завичајност (:На наређење II. бр. 27903/36.:)

Краљ. банској управи II

Сарајево

Позивом на горњи број част ми је известити, да је њемачка држављанка Елза Риве, која је требала напустити нашу државу [,] исказала се са вјенчаним листом издатим од овдашњег римокатоличког жупног уреда број 1265/36 од 11. X. 1936. да је вјенчана за нашег држављанина Ивана X. Клозе.

Њен муж Иван Клозе завичајан је у општини града Сарајева и посједује домовницу под бројем 452 од 24. X. 1935. год.

Управник полиције [...]

Sa izbijanjem rata i revolucije u Španiji, priča o grupi njemačkih emigranata u Sarajevu dobila je sasvim novi kontekst. Helmut Kloze je početkom 1937. godine privukao posebnu pažnju sarajevske policije. Dana 26. januara 1937, dotična Управа полиције је у dopisu (pov. br. 305) izvjestila KBUDB (primljeno pod brojem Pov. DZ 443, 28. januara) da je Helmut Kloze, koji u Jugoslaviji boravi od 1933. kao emigrant i bavi se književnošću, „по свему судећи [...] припадао Комунистичкој партији, што се најбоље види из чињенице, да и сада добива билтене анархистичко-комунистичке из Барселоне, који се прилажу уз извјештај“. U nastavku piše: „Исто тако прилажем три примјерка часописа “Либертаг” који излази у

⁶ Za više detalja o pitanjima u vezi sa građanskim statusom jugoslovenskih Nijemaca, vidi: Zoran Janjetović, „O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca“, *Tokovi istorije* (Beograd), br. 1-2/2002, 25-35.

Барцелони, а који су упућени Клозеу [...] Два примјерка су упућена Државном тужиоцу у Сарајеву.“ Напомиње да је на Клозеа упућено двадесет примјерка једног листа, чије је латинично име управник или његов писар заборавио руком уписати у напјерно остављен празан простор дописа. Управа полиције KBUDB шаље петнаест, а државном тужиоцу пет примјерка овог листа.

ПРЕЦИЗНИЈЕ РЕЧЕНО, Клозеу су у Сарајево достављени материјали које је издала група DAS. Материјали пронађени у предмету Helmuta Klozea су: 1.) брошура „Was sind die CNT und die FAI?“ (47 страна; ово је грешком идентификовано као часопис „Libertat“; у ствари, „Libertat“ је натпис на пропагандном постеру који је узет као предлошак за корнице брошуре), 2.) „Boletin del informacion“, билтен CNT-FAI умножаван шапирографом (такође на њемачком) и 3.) лист *Direkte Aktion* (број 1), заједничко издање DAS-а и Регионалног комитета CNT-FAI за Каталонију.

Убрзо затим, Државно тужилаштво у Сарајеву под бројем КШт: 4/1937-9 од 30. јануара 1937. године издало је рјешење којим се забрањује „растурање и продавање“ листа *Direkte Aktion*. Дана 17. фебруара 1937. начелник ОДЗ МУП-а потписао је сагласност (достављена 20. фебруара) на одлуку KBUDB, Пов. ДЗ 443/37 од 1. фебруара, да се Клозеу ускрати право на даљи боравак у Краљевини Југославији. Дана 18. фебруара Управа полиције у Сарајеву, на основу наређења Пов. ДЗ 443/37, извјестила је KBUDB (примљено 22. фебруара) да је Клозеу уручена одлука о забрани даљег боравка у земљи.⁷ У ствари, сачувана је потписана доставница прве одлуке о забрани боравка коју је Клозе примио још 8. фебруара. Прије спровођења ових одлука у дјело, полиција је одлучила да Клозеа позове на саслушање.

Краљевина Југославија

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ

Пов Број 393

23 фебруара 1937 год.

у САРАЈЕВУ

Хелмут Клозе њемачки емигрант - изгон

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ II ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ

САРАЈЕВО

Решењем Краљевске банске управе Пов. Д. З. број 443/37 од 1 фебруара т. год. опозвана је дозвола боравка на неодређено вријеме Хелмуту Клозе-у, њемачком емигранту, те му је ријешење

⁷ Из за сада необјашњивог разлога, у поменутом допису Управе полиције, поред Клозеовог имена, у загради је написано име, вјероватно као алијас, Vilhelm Robert.

о ускрати боравка уручено са наређењем да у року од 15 дана напусти територију наше државе.

Хелмут Клозе, Вилхелм, Роберт, син покојног Бернхарта и Лујзе, рођен 14 августа 1904 год. у Јанкенмиле у Њемачкој [,] завичајан у Берлину, мојсијеве вјере, по занимању књижевник и дописник разних страних новина [,] налази се у Сарајеву од 14 августа 1933 год. У последње вријеме био је намјештен код овдашњег „Путника“ - Друштва за саобраћај путника и туриста, као водић странаца. Клозе је емигрирао из Њемачке после доласка на власт Адолфа Хитлера, јер је као социјалистички писац био у опозицији према национал-социјалистичком режиму. У граду Сарајеву је добио карту занимања решењем Краљевске банске управе VI број 11551 од 8 јула 1936 год. на неодређено вријеме као књижевник. Нема сада никакве сумње, да је Клозе у Њемачкој припадао комунистичкој партији и да се је истицао као један од јачих интелектуалаца. Међутим, он са својим доласком у Југославију није прекинуо везе са комунистичким друговима, него их је одржавао и по доласку у Сарајево. Наиме, он је успоставио везу са његовим сарадницима, који су емигрирали у Шпанију и Француску [,] па су му они непрекидно слали билтене анархистичко-комунистичке са налогом да их растура у средини у којој живи и ужива право азила. Сем овога слали су му часопис „Либертат“ у више примерака, који излази у Барцелони и листа „Ди Социјале Револуцион“ који такођер излази у Барцелони. Једном приликом Клозе-у је послат обрачун за листове и часописе, као и карта у којој га моле, да послате ствари растура међу лица која говоре њемачки. Уз ову пошиљку је била и фотографија Дурутиа [,] вође милиције на арагонском фронту. Све су ове пошиљке у главном благовремено стигле у руке полиције - тако да се није могло објективно утврдити да је исте за пропаганду користио, али није искључено према овом свему да је штогод добио и мимо знања полиције. О свему изложеном извјештена је Краљевска банска управа, која му је и ускратила боравак, као и државно тужиоштво у Сарајеву, којему су такођер достављене заплећене пошиљке. Овакве пошиљке на Клозе-а непрекидно стижу.

Клозе је узет и на саслушање, па исти и признаје да је неке пошиљке примао као и да је неке штампане ствари показивао осталим њемачким емигрантима који живе у Сарајеву. Како

у Сарајеву има доста љевичарских елемената, који говоре њемачким језиком, то је обзиром на све горње [,] његово присуство и нашој држави уопште непожељно, јер наше гостопримство злоупотребљава.

Током саслушања испоставила се је даља чињеница да је Клозе дошао у Југославију са фалсификованим њемачким пасошем, који је наводно исходио преко полицијских чиновника - својих пријатеља. Овај пасош је наводно касније поништио, те је тако сада остао без икаквих исправа, којима би доказао свој идентитет када буде пребачен преко границе. Међутим у његовом особнику код ове Управе унијето је, да му је пасош издала Полицијска управа у Берлину под Р. Број 122/348 са важношћу од 3 маја 1933 год. до 3 маја 1938 год.

Поверљивим путем сазнао сам да Клозе има намјеру да иде у Шпанију, па моли да му се испостави каква исправа од стране ове Управе [,] што је такођер немогуће [,] и да не иде са пратњом до границе већ сам, што је незгодно. Иначе каже да би ишао у Чехословачку. Овдашњи њемачки конзул изјављује да би Клозе-у дао Пас-аван једино у случају да је исправан и да хоће натраг у Њемачку, а овако када зна за њега, не да му ништа, и вели нек иде куд хоће.

Извјештавајући о изложеном Банску управу част ми је умотити за упутство и на који ћу начин и у коју државу отпремити Клозе-а, пошто он нема код себе никакве исправе ни од наших ни од њемачких власти са којом би у држави у коју буде изгнат доказао свој идентитет. Саслушање Клозе-а прилежи.

Мишљења сам да је најбоље да се клозе испрати до Аустријске границе и да га комесар пребаци преко исте.

У колико Банска управа сматра да би и Министарство требало о предњој околности извјестити Клозе ће овде дотле бити задржан под надзором и кад се добије упутство онда пребачен.

УПРАВНИК ПОЛИЦИЈЕ [...]

[Štambilj KBUDB, Pov. DZ br. 949, dopisano 889, 25. 2. 1937.]

[Prilog dopisu upravnika policije — saslušanje Klozea:]

Рађено у Управи полиције у Сарајеву на дан 22 фебруара 1937 године.

САСЛУШАЊЕ

По позиву приступи ХЕЛМУТ КЛОЗЕ, син пок. Бернхарта, родом из Јанке-миле, срез Лбен - регирунгсбецирк Франкфурт на Одри, стар 33 год. (рођен 14 VIII 1904 г), по занимању књижевник (пише по новинама фељтоне), без конфесије, нежењен, у Сарајеву био настањен у Добровољачкој број 73, - упитан о потребном каза:

Као што сам навео, ја сам се родио у Јанке миле - то је једно мало место у коме постоји само млин у коме је као млинар под закуп радио мој отац. Кад сам имао 2 године, родитељи су ми се преселили у Нојцеле, срез Губен, где сам ја касније одрастао и свршио шест година основне школе. - Основну школу нисам целу завршио (8 разреда колико сам требао) јер је тада избио светски рат, мој отац је отишао у војску а ја сам морао да помажем мајку да бисмо могли живети, пошто сам имао још четири млађа од мене брата и сестру. - Прво сам радио код једног богатијег сељака, а касније сам био запослен у разним фабрикама за ратни материјал. - Отац ми је одмах у почетку рата погинуо негде на Руском фронту.

Тако сам са мајком остао радећи све до 1921. г. када сам напустио родитељску кућу, јер више није било ту рада, а ја пошто сам имао намеру да постанем рударски инжињер отишао сам у Шлезивију у рудник где сам добио запослење. - Ту сам радио 2 год. [,] међутим, мајка ме је молила да тај посао напустим због опасности којима сам тамо рушењем окана био изложен. За њену љубав сам то учинио и отишао у Бреслау.

Тамо сам се запослио у једној фабрици конфекције, а у исти мах посећивао сам вечерње курсеве. Тако сам ту остао 1 годину, а онда сам отишао у Нирнберг, где сам се опет запослио у фабрици конфекција, потом оловака, па онда у једној хемијској фабрици за разне киселине. - Ту сам остао све до 1928 год. и за све то време посећивао сам и ту курсеве, а нарочито за немачки језик и народну економију, па сам 1926 г. положио матуру - приватно. Када сам матуру положио добио сам у истом месту намештење

као предавач за немачки језик на Народном универзитету. У то време падају и први моји покушаји писања краћих фељтона и новела. На овај начин зарадио сам био и нешто новаца, па сам се те 1926 г. одлучио на пут у Југославију, која ме је интересовала, а нешто српскога језика ма да врло мало знао сам отуда што ми је мати Лужичка српкиња. - На ово ме је путовање привукла и околност што сам чуо да у Југославији има нешто немаца који говоре немачки.

Тада сам у Југославију дошао возом преко Прага, Беча [,] па сам отишао у Ријеку и нашао сам се на Сушаку. Лађом сам одатле отишао у Котор и натраг до Дубровника. Одатле возом преко Сарајева - Београд - Нови Сад - Вршац - Панчево. После три месеца оваквог путовања вратио сам се опет у Немачку у Нирнберг, где сам продужио свој ранији посао предавача на Народном универзитету до 1928 године, када сам отишао у Берлин. - Са овим путовањем почиње и мој први политички рад, и то зато што сам тада увидео да се друштво „Фер[... нећитко]“ под маском немачке културе бави политиком и то на тај начин, што код немаца ван Немачке ствара незадовољство противу држава у којима иначе ти немци живе, што је то мене све револтирало, па сам на културној бази то побијао.

У Берлину сам радио код једног малог часописа „Дер Пацифист“ а у исти мах писао сам и по другим различитим часописима и новинама највише белетристичке ствари, а касније и политичке ствари увек противу националистичког империјализма, па сам у истом смислу држао и предавања. Ту сам остао до 1933 г. [,] до доласка Хитлера на власт. Тада сам морао побећи из Немачке у најмању руку да се извучем из затвора, али могло је бити и више!

Са фалсификованим пасошем (преко полиц. чиновника који су тада још били у полицији, а знали су да ће свакако тада за кратко време изгубити место, а сами су били демократе) прешао сам у Чешку [,] одатле у Аустрију и одатле у Југославију. - По доласку у Београд где су ми рекли да ту не могу добити боравка дошао сам у Сарајево 14 VIII 1933 г. и од тада до данас стално ту живим.

Овде сам почео да дајем часове из немачког језика, а поред тог сам нашао запослење код „Путника“ као водич странаца.

Немачки сам предевао ђацима и приватним намештеницима који су ми по прилици за то плаћали по 300 дин. месечно, неко и више, а и мање - по 120 дин. - Од прилике просечно сам од тога имао 5-600 динара месечно. - За време лета моји приходи су се повећавали, јер су тада долазили странци па сам као водиф од тога имао мало већу зараду, тако да је се она кретала до 1500 дин. месечно. За ово време морао сам изоставити часове немачког језика, па сам обично само по један до два задржавао колико да имам нешто сигурно, јер ми је зарада као водича била нестална, па се нисам смео поуздати само и њу.

У Шпанији имам неколико својих пријатеља - немаца емиграната који су тамо емигрирали од прилике у исто време кад и ја, а по занимању су књижевници и др. [;] један је геолог. - Они су готово сви били у Каталонији, али неки су били и у Мадриду, Севиљи - неки су опет сада морали емигрирати из онога дела Шпаније где је генерал Фра[н]ко. - Ја сам везу - односно кореспонденцију водио са једним својим пријатељем који је у Барселони [,] који сада тамо сарађује у неком листу. - Овај је лист једнога синдиката и близак је Влади [,] па повремено издаје билтене о стању и ситуацији нарочито у Каталонији, које је пак овај мој пријатељ доставио у једно два маха до сада. Он је ово чинио ради тога, што је тамо баш нађен и установљен материјал који је доказао везе Хитлера са побуњеницима у Шпанији и рачунао је овај пријатељ да ће мене ово интересовати. Обично ми је ово слао у једном примерку, а колико се сећам било је у један мах и по 2-3 примерка које сам ја прочитао и онда давао на прочитање оvd[ашњим] емигрантима, али нисам пуштао из руку [,] већ само дозвољавао да код мене читају ово са разлога што сам се бојао да ће се то моћи и друкчије протумачити - ово у томе смислу што кад сам добио дозволу боравка било ми је речено да се у политику не мешам [,] па сам дао реч да се и нећу мешати, међутим овим сам већ по мало отпустио био од тога. - Иначе, друге употребе од овога нисам чинио.

Од 1933 г. до данас нисам се из Сарајева нигде удаљавао ни ишао изузев 1935 г. што сам једно три недеље покушао да радим у Кукавици [,] руднику угљена код Рогатице, па како нисам могао да издржим то сам се вратио у Сарајево.

То је све што по овоме имам да кажем.
Закључено и потписано. [...]

ДОДАТАК: (истог дана)

По завршеном саслушању Клозе накнадно изјави следеће:

Како је мени саопштена одлука власти да у одређеном року имам да напустим територију Југословенске државе, што сам ја приправан учинити, међутим тај рок данас баш истиче, кад сам ја то хтео учинити али сам задржан од стране полиције ради овога саслушања, то молим, да ми се ово не приписује у моју грешку. У исти мах молим, да ми се било од стране полиције, било од стране које друге власти овом приликом - одласка из Југославије - да какво писмено или докуменат о томе, да сам се од 1933 г. до сада бавио у Југославији и шта сам овде радио. Ово ми је потребно само ради тога, да бих пред властима друге државе где ћу се на другом месту задржати и настанити имао доказа где сам био те да не будем сматран као какав криминалан тип - док би се ово питање око тога решило да евентуално не бих лежао у затвору.

Исто тако молим, да ми се дозволи да се сам пробринем за карту ради одласка - т. ј. да не будем стражарно спровођен, а по могућству и каква путна исправа са којом бих могао легално прећи границу.

Оверава: [...]

Уопште не изненађује што Kloze не говори потпуно отворено о свом животу у Нјемаčkoј, заобилазећи на првом мјесту своју везу са анархистичким покретом. Његов политички агањман је пред полицијом искључиво пацифистички, анти-нацистички и анти-империјалистички, чак „на културној бази“. Такође, његови пријатељи у Шпанији су само „књижевници“, „емигранти“, а један од њих сарађује са „неким листом“ од „једног синдиката“ који је „близак Влади“. Иако полиција у Југославији није била најпрецизније информисана о битним разликама у оквирима онoga што је тада представљао лјевичу у Западној Европи (нпр. између комуниста и анархиста), сама асоцијација са истом била је довољна да Kloze брзо постане *persona non grata*. Ипак, њему је пошло за руком да на један јако битан начин надгрудри ту полицију: да им унакне без трага и да несметано пође својим зацртаним путем.

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У САРАЈЕВУ

ПОВ. БР: 803

2. МАРТА 1937. ГОДИНЕ

САРАЈЕВО.

Клозе Хелмут, њемачки емигрант
изгон.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ П

ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ

САРАЈЕВО.

У вези извештаја ове Управе Пов. Бр. 305. од 26. Јануара и Пов. Бр. 393. од 23. овог мјесеца, те рјешења Краљевске банске управе Пов. Д. 3. Бр: 442/37. од 1. Фебруара тек. год. и Пов. Д. 3. Бр: 889/37. од 26. фебруара тек. год. част ми је накнадно извјестити следеће:

Као што сам и раније напоменуо [,] поверљивим путем сазнао сам да Клозе има намјеру да оде у Шпанију, па је молио да му Управа полиције испостави какву било исправу што је немогуће, а фалсификовани пасош са којим је из Њемачке дошао Клозе је наводно поништио. Управа полиције је очекивала од претпостављене власти упутство на који ће начин и у коју државу отпремити Клозеа пошто је он без икаквих исправа и од наших и од њемачких власти, а дотле га је надзирала.

Међутим последњих дана Клозе је отишао из Сарајева у непознатом правцу. Распитивањем код осталих емиграната Управа полиције је сазнала да је Клозе наводно без исправа отишао у Женеву, с тим да се одатле пребаци у Париз, а затим у Шпанију.

Извјештавајући о предњем Краљевску банску управу част ми је напоменути да сматрам, да је Клозе могао отићи до Београда да тамо у Француском или Шпанском посланству моли за путну исправу за одлазак у ове земље, а није искључена могућност и да ће покушати да пређе границу и без икаквих исправа. За сваки случај умолио сам Управу Града Београда, да на случај да се Клозе налази у Београду обрати на истог строгу пажњу и извјести Управу полиције о његовом раду и кретању, док сам комесаре пограничне полиције обавестио о решењу о његовом изгону, с тим ако би на територији кога од њих покушао да пређе границу да обавести управу полиције.

Ипак на случај повратка Клозеа у Сарајево молим Краљевску банску управу за тражено упутство по акту ове Управе Пов. Бр: 393. од 23. Фебруара ове године.

УПРАВНИК ПОЛИЦИЈЕ [...]

[Štambilj KBUDB, Pov. DZ br. 1088, dopisano 889, 6. 3. 1937.]

Пolicija, dakle, krajem mjeseca februara gubi iz vida Klozea, koji je uspio da zamete svoj trag. Prošlo je gotovo tri sedmice prije nego što je vlastima u Sarajevu ukazano na novi trag, i to s vrha, iz Beograda:

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРЖАВНУ ЗАШТИТУ I

Пов. I бр. 11.264

19 марта 1937. год.

Београд

ПРЕДМЕТ: Комунисти у Сплиту и у Сарајево.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ

САРАЈЕВО

Ово је Министарство обавештено о следећем:

“Неки немачки поданик - емигрант и комуниста, који је био својевремено у нашој држави, изјаснио се је пред повереником, да у Сплиту и Сарајево постоје комунистичке ћелије, које врше састанке под видом есперантског клуба. Поменутог емигранта су комунисти из Сплита и Сарајева материјално и подупирали.

Пре извесног времена дошао је поменути емигрант из Југославије у Шт. Паул у Лабудској долини (Аустрија) где је био ухапшен и притворен.

Дне 12 марта т. г. отпуштен је из затвора и спроведен до италијанске границе, где је пребачен у Италију.

Име и презиме тог емигранта за сада непознато је, те ће се исто накнадно са осталим подацима доставити.”

Министарству унутрашњих послова је част са предњим упознати Краљевску Банску Управу, с молбом да се хитно ова вест провери, јер Министарство и са других страна има обавештења.

По наредби Министра [...]

[Štambilj KBUDB, Pov. DZ br. 1353, 22. 3. 1937.]

Samo nekoliko dana kasnije, ova informacija će dobiti poseban smisao:

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У САРАЈЕВУ

ПОВ. БР: 803.

26. МАРТА 1937. ГОДИНЕ

САРАЈЕВО.

Хелмут Клозе - њемачки емигрант, јавио се из Шпаније.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ П ДРИНСКЕ
БАНОВИНЕ
САРАЈЕВО.

У вези акта Краљевске банске управе Пов. Д. З. Бр: 889/37. од 26. Фебруара тек. год. и решења Министарства Унутрашњих послова Пов. I. Бр: 6558. од 17. Фебруара тек. год. којим је ускраћен даљи боравак у нашој земљи њемачком емигранту Хелмуту Клозеу, а који се је из Сарајева удаљио у непознатом правцу, - част ми је извјестити, да сам сада дошао поверљивим путем до једнога писма којим се Клозе из Шпаније јавља својим пријатељима - њемачким емигрантима у Сарајеву. Изнећу га у целости:

„Драги пријатељи, - већ данима лежи ми писмо готово за Вас. Оно је прилично опсежно те зато и опширно. Осим тога не могу га ја овде предати, ја га морам франкирати француским маркама, јер вас оно могуће неће никако достићи. А поред тога моментално ми фали и новац. Ипак се надам да ћу га за који дан имати и нећу да Вас пустим, да предуго чекате. Зато у кратко пар редака који вам могу одгонетнути, да сам још увек на животу и да не постоји никакав нарочити разлог да се бринете. Ја лежим овде на граници и на мору и шта ми имамо чекати то су зрачни напади. Али након што су код једног напада на Барселону од 18 апарата три била оборена неће они бити овде код нас превише дрски. До сад су они овде два пута покушали срећу без нарочитог успеха. Људских жртава у опште није било, а штета на стварима је била мала. А сада смо ми још боље приправни, утврђени и будни.

Има се превише времена и не зна се шта да се ради заправо. Осам сати дневно страже је све што треба да се ради. Положај града је врло лијеп, брегови се спуштају стрмо до залива у плаво

[.] од јужњака сада прилично узбуркано море. Прољеће почиње лагано, сунце нас је већ мало опалило и направило смеђим. Заправе узевши води се један лењи живот и зато депресије нису никаква реткост. Другови нису управо они најсимпатичнији. И нажалост не разумем ја ни француски ни шпански. А када би то било ја бих могуће нашао угодније друштво. Али заправо не фали ми ништа него часовник, пар пристојних књига - моји кофери су изгубљени - и која добра цигарета, јер ако се кад и добију цигарете оне су тако пасји мизерне и лоше, тако да сам ја у почетку мислио под таквим околностима да ћу се проћи пушења. Али фури се даље па макар то био и најмизернији коров од кромпира.

Храна је такође рационализирана, али ипак се је увек сит. Често мора се дан провести само с хљебом. Оружје је још увек недовољно. О томе ћу писати у другом писму. Дакле мало стрпљења. У пркос томе молим вас да не чекате друго писмо него да ми одмах пишете. Јер прво ја не знам како ћу дуго овде остати - ја сам овамо одређен од групе DAS а друго [.] неће то могуће ићи тако брзо док ја вашу пошту добијем.

Да ли је Хеда још у С.? Ја сам хтео писмо на њу адресирати, али она могуће није више тамо. Она треба безувјетно да ми пише шта намерава учинити. У случају, да она принципијелно још мисли онако као код мог одласка [.] имам ја пре тога нешто да јој кажем. Она би морала, дакле, безувјетно и без околишања писати.

За Ханса: у овоме правцу како је он мислио не може се ништа учинити. Он мора настојати да он дође до у Швицарску. Одатле даље ја му могу помоћи. За вас ја ћу прибавити упуту (упутницу) чим ја одем у Барселону. Пишите дакле одмах вашем Хелмуту.

Као скривену адресу - да писмо у Југославији не би било задржано - искористите следећу [-] Guiseppe Pasotti - Perpignan 3 Rue Duchalemeaux France.

Затворено писмо и уложено за мене адресирати [-] Helmut Kloze [.] Korani Port Pou [.] Centuria Sebastian Faure.

Поздравите све драге пријатеље и кажите, да ћете ускоро тачније о мени знати. - 16. III. 1937. г.“

На полеђини коверта је написано: НКК Centuria Sebastian Faure.

Питање у писму за Хеду управа полиције сматра да се односи на њемачку емигранткињу Елзу Риве, рођену Јанке, која такође живи у Сарајеву од 29. Јула 1933. г. растављена од мужа Вилиа Риве, а која се је затим удала за нашег држављанина Ивана Клозе, столарског радника у Сарајеву вјенчавши се у католичком жупном уреду 11. Октобра 1936. г. На овај начин Елза је постала наша држављанка и свакако није прекидала односе са Хелмутом Клозе и после њене удаје, те се је он зато сада на њу обраћа, мислећи ваљда на њену раставу и одлазак њему.

Наводи о Хансу односе се свакако на њемачког емигранта у Сарајеву ХАРТЛЕБА ХАНСА, књижевника, који у Сарајеву борави од 9. Новембра 1933. као незапослен, по дозволи Кр. Банске управе на неодређено време боравка издате 30. XII. 1933. под II. Бр: 29771.

Иначе писмо је адресирано на Вилиа Хемпла, такође њемачког емигранта, сликара, који живи у Сарајеву од 24. XI. 1933. са женом Мартом по дозволи Кр. банске управе на неодређено време боравка издате 4. I. 1934. под II. Бр: 111.

У кратко речено из писма произилази, да читава њемачка емигрантска колонија у Сарајеву чини тако рећи једну духовну целину, те ће ова Управа настојати, да њени чланови током времена удаље из Сарајева, а за сада ми је циљ овим дописом скренути пажњу на поменућу адресу у Перпињану у Француској која служи да се преко ње шаљу дописи за лица која су отишла у Шпанију, да се боре на страни мадридске владе, те се појављује потреба да се на поштама прегледају сва писма која се из наше државе шаљу на ову адресу. Потребне кораке код сарајевске поште предузеће сама Управа полиције.

На који је начин Хелмут Клозе успео да оде из наше државе без исправа Управа полиције није могла установити, али се нада, да ће путем прегледа кореспонденције то утврдити.

Министарство је обавештено посебним дописом.
Управник полиције [...]

[Štambilj KBUDB, Pov. DZ br. 1583, dopisano 1088, 3. 4. 1937.]

Da li je policija bila u pravu kada je tvrdila da su njemački emigranti povezani? Svakako. O tome nepobitno svjedoče adrese iz mnoštva molbi, prijava i dostavnica. Vili i Marta Hempl (Willy Hempel) su po prijavi iz 1933. bili na adresi Kaukčije Abdulah Efendije br. 126, i na njih je bilo adresirano špansko pismo. Hans Hartlib (Hartleb), sin Karla, živio je 1933. godine prvo na adresi Hadži-Idrizova br. 1, gdje je sudeći po dokumentaciji živjela i sama Elza Rive kad je podnijela molbu za dozvolu boravka oko dvije godine kasnije, a zatim na adresi Čadordina br. 3, gdje je bio prijavljen Helmut Kloze kada je napisao svoju molbu. O njemu, Hansu Hartlibu, Uprava policije se izjasnila 14. aprila 1937. da može ostate i narednih godinu dana, a u to vrijeme ponovo je prijavljen na adresi Hadži-Idriza br. 1. Međutim, to pravo je KBUDB uskratila 11. juna 1937. godine, otkazavši Hartlibu gostoprimstvo u Jugoslaviji. Što se tiče Elze Rive, pošto je udajom stekla stalno pravo boravka, ona nije mogla biti otjerana iz zemlje.

U pogledu dojave koja je otvorila predmet „Komunisti u Splitu i Sarajevu“, upravnik policije mogao je na osnovu zaplijenjenog pisma da zaključi u dopisu upućenom KBUDB 4. aprila da je Helmut Kloze „baš ovaj“ čovjek koji je uhapšen na prolazu kroz Austriju. Međutim, upozorava da njegovom kazivanju „da se sarajevski komunisti sastaju pod vidom учења есперанта тешко је повјеровати, тим пре што ова Управа има повјерљивог човека [...] познатог есперантисту, иначе левичара, који би органима управе дојавио овакве подухвате. Како није искључено, да ипак двојица - тројица комуниста конспиришу и да се састају под изговором учења есперанта, управа полиције ће настојати да о овој групи сазна и у њу продре“. Затим је поновио свој суд да „овдашња њемачка емигрантска колонија од неколико особа ни у чему није боља од овога Клозеа, те ћу раскринкавањем рада њених чланова настојати да се они током времена удаље из Сарајева“.

Šta nam otkriva dosije?

Prvu stvar koju primjećujemo iza postavljenog pitanja jesu detalji iz života Helmuta Klozea nabrojani u više dokumenata u dosijeu, koji se mogu dopisati uz uvodni biografski tekst. U te detalje možemo uvrstiti i njegovu vezu sa Elzom Rive, mada ćemo ovdje, za razliku od ondašnje policije, odmah odustati od pokušaja da prodre-

mo dublje u dinamiku te veze, ostavljajući je u sferi i onako narušene privatnosti. Drugu zanimljivost svakako predstavlja i pismo poslano iz Španije, a koje govori o usporenom životu na pozadinskim položajima, o nedostatku oružja od kojeg su patile milicije i o bombardovanjima koje je poduzimala Frankova avijacija, predvođena njemačkom ekspedicijskom „Legijom Kondor“. Odmičući od pojedinačnog ka opštem, primjećujemo i da se Klozeova ruta putovanja ka Španiji produžila preko fašističke Italije. Ona iz očiglednih razloga nije bila uobičajena, ali je postojala. Takođe primjećujemo kako priča o „njemačkoj emigrantskoj koloniji“ u Sarajevu potvrđuje opšteprihvaćenu činjenicu o tretmanu političkih nepodobnika u Kraljevini Jugoslaviji. Ipak, najvažnije pitanje koje moramo postaviti jeste ono koje je, sudeći po većem uzorku publikacija, istoriografski neriješeno, a to je pitanje njemačke antifašističke emigracije u Jugoslaviji.

Naravno, ni Jugoslavija, kao ni grad Sarajevo, nisu bili neupoznati sa Nijemcima. U Bosni i Hercegovini se tokom austrougarske vlasti naselio znatan broj kolonista njemačke nacionalnosti. U Sarajevu 1910. godine živjelo je 5.246 Nijemaca, što je njihova najveća zajednica, koja predstavlja skoro četvrtinu od ukupno 22.968 popisanih osoba kojima je njemački bio maternji jezik. Godine 1921, nakon vala iseljavanja usljed pada Austrougarske monarhije, u Bosni i Hercegovini živi 16.471 Nijemac, od čega u gradu Sarajevu njih oko 2.700. Deset godina kasnije, broj se i dalje smanjuje, pa u kotaru Sarajevo živi 2.507 Nijemaca od ukupno 15.500 popisanih u Bosni i Hercegovini.⁸ Ono što je, međutim, predstavljalo novitet, jeste priliv određenog broja imigranata iz Njemačke koji su bježali od Hitlerovog režima, uspostavljenog nakon januara 1933. godine. U tom smislu potrebno je napraviti jednu distinkciju između „Folksdojčera“, to jest pripadnika „njemačke narodnosne grupe“ koja je živjela na jugoslovenskom tlu i prije Hitlera, i ljudi rođenih u Njemačkoj koji su u Jugoslaviji tražili azil ili barem tranzit u druge zemlje. Sa te strane, vidimo da je objavljen ne mali broj radova koji govore o „Folksdojčerima“, obuhvatajući i njihova stradanja nakon 1945. godine.⁹

Druga distinkcija koju moramo napraviti odnosi se na samu njemačku emigraciju nakon 1933. godine, distinkciju koju je napravila i sarajevska policija kada je u komentaru na prijavu Hansa Hartliba napisala da je on „њемачки политички

⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo, 1932; *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931*. Wien, 1943. *Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovestima i maternjem jeziku po popisu od 31.III 1931. godine*, pregled po srezovima, Beograd, 1945. Podaci dobijeni od mr. Enesa Omerovića iz Instituta za istoriju Univerziteta u Sarajevu.

⁹ Posljednje se posebno odnosi na pisanja Vladimira Gajgera.

избеглица, али није Јевреј“. Najveći dio njemačke emigracije, sa jedne strane, predstavljaju jevrejske izbjeglice. Broj Jevreja koji je bježeći iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke prošao kroz Jugoslaviju procjenjuje se na oko 55 hiljada, od čega se najviše pet hiljada zadržalo u Jugoslaviji.¹⁰ O njima postoje određni historiografski osvrti, uglavnom usputni, nastali u okviru većih tema.¹¹ Mi, ipak, moramo otići dalje, i sa druge strane primijetiti da ne postoje tekstovi koji se bave pitanjem onog manjeg dijela emigracije, dijela koji ne napušta Treći Rajh isključivo kao meta antisemitske politike (jevrejske izbjeglice – Jevreji), nego zbog sopstvenih političkih pozicija (antifašistički emigranti, prvenstveno ljevičari – Njemci, Jevreji i drugi).¹² Nije prilika da analiziramo zašto je to tako, ali izvjesno mali broj takvih emigranata na našem prostoru zasigurno predstavlja osnovni, tehnički razlog. Žan-Mišel Palmije u svojoj velikoj studiji o njemačkoj antifaašističkoj emigraciji zaobilazi Jugoslaviju tvrdeći upravo kako je ona jedna od zemalja koje „u stvari“ nisu predstavljale bitnu destinaciju egzilanata.¹³ Zaista, na prvi pogled možemo postaviti jedno empa-

¹⁰ Katrin Boeckh, „Jugoslawien“, u: *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, ed. Claus-Dieter Krohn et al. Darmstadt: 1998, 280; Marica Karakaš Obradov, „Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 37, br. 72 (2013), 175 (više referenci; govori o broji od tri do pet hiljada); Oskar Danon, Verica M. Stošić, *Memoari na Holokaust Jevreja Krajine*. Banjaluka: 2010, 61 (bez referenci).

¹¹ Tako na primjer, Ranka Gašić u svojoj studiji o britanskim i nemačkim kulturnim uticajima na Beograd spominje „emigrantski talas intelektualaca jevrejskog porekla“, iz kojeg se nekolicina odvojila i zaustavila u Beogradu, gdje je zapaženo djelovala na polju kulture; Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*. Beograd: ISI, 2005, 85 i 203-204. Posebno je zanimljiva studija Olivere Milosavljević o mjestu beogradske javnosti u smislu percepcije i pozicije u odnosu na fašizam u periodu od 1933. do 1941. godine. U njoj, autorka tretira odnos beogradske javnosti prema jevrejskim izbjeglicama iz Njemačke, fokusirajući se na antisemitske stavove iznesene u značajnom dijelu onovremene štampe i koristeći se primjerom lošeg tretmana jevrejskog onkologa doktora Ferdinanda Blumentala; Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma 2: Jugoslavija u okruženju 1933–1941*. Beograd: 2010, 114-158. Mnogi autori koji su se bavili Holokaustom na našem prostoru barem spominju i stradanja jevrejskih izbjeglica koje su nacisti sustigli u Jugoslaviji nakon okupacije 1941. godine.

¹² Ovu tvrdnju iznosim na osnovu pregleda i pretraživanja većeg broja časopisa koji su izlazili ili izlaze na teritoriji bivše Jugoslavije. Ona nije potpuno sigurna, jer nije bilo moguće za ovu priliku pregledati sve časopise, pa je stoga treba uzeti s rezervom.

¹³ Jean-Michel Palmier, *Weimar in Exile: the Antifascist Emigration in Europe and America*. New York: Verso, 2006, 218 („...a few countries that did not really constitute lands of exile (Yugoslavia, Italy)...“).

tijsko pitanje: zašto bi ljudi iz lijeve političke sfere tražili utočište u zemlji pod konzervativnom diktaturom?

Takvih je, ipak, bilo. Beogradska *Политика* je krajem 1933. godine pisala o zbrinjavanju jevrejskih izbjeglica u Zagrebu, usljed čega se „показало да има емиграната који нису Јевреји и којима јеврејске установе не указују никакву помоћ“. Ti „политички бегунци“ су „живели овде у веома тешким приликама“, zbog čega су загребачки интелеktualci на челу са Владимиром Пфалфером, секретаром Radničke коморе, 29. децембра основали одбор који је требало да подuzме акцију у сврху њиховог збринјаванја.¹⁴ Prethodna distinkcija između etničke izbjeglice i političkog emigranta značajna je i u tom pogledu što postoji razlika između pasivnih (priпадnost vjerskoj ili etničkoj grupi) i aktivnih razloga (političko djelovanje) koji stoje iza egzila.¹⁵ U tom smislu, političke izbjeglice по pravilu имају занимљиве биографије, што животопис Klozea i доказује. Štaviше, i sam Palmije, iако је заобишао југословенски терен, наводи неколико имена ljudi који су као антифашистички емигранти stupili на југословенско тло. Izdvojićемо као примјер Aleksandra Zahera-Mazoha (Alexander Sacher-Masoch), аустријског лјевичара, оженјеног Јеврејком, који се након „Аншлуса“ доселио у Београд, гдје је радио као дописник за швајцарске новине *Der Bund*. Доčekавши рат, преко Дервенте и Сарајева dospio је 1943. на Корчулу, гдје је био интерниран, одакле је са још једним аустријским писцем након ослобођења 1944. године пребачен у Bari (Италија). Из ратних искустава у Југославији настао је роман *Die Ölgärten brennen* („Маслињаци горе“), који је недавно преведен и објављен у Splitu.¹⁶

Umjesto zaključka mislim да је довољно рећи како је сарајевски dosije Helmuta Klozea открио један мали свијет њемачке антифашистичке емиграције у Кралјевини Југославији чију судбину можда вреди истражити ■

¹⁴ *Политика*, 31. dec. 1933, 4; O. Milosavljević, *Savremenici fašizma* 2, 118.

¹⁵ U molbi за издавање дозволе боравка од 7. априла 1937, Hans Hartlib наводи следеће: „Ја сам морао да имигрирам пошто сам још прије доласка Hitlerovог режима djelовао у Нјемачкој као publicista и јавни govornik против Hitlera а о којем сам детаљно навео у својој првој молби за дозволу боравка. Приметити ми је да сам сазнао да је нјемачка влада публиковао у нјемачким новинама закон о одузимању држављанства а који је имао и посебну listу у којој је наведено и моје име те сам према томе prestaо бити нјемачки држављанин. Из горе наведених разлога molim cј. Nasлов да ми као нјемачком политичком емигранту дозволи да се користим правом азила.“

¹⁶ Jean-Michel Palmier, *Weimar in Exile*, 144; Thomas Diecks, „Sacher-Masoch, Alexander“, u: *Die Neue Deutsche Biographie*, 22 (2005), 327-328; Imre Rochlitz, *Accident of Fate: a Personal Account, 1938-1945*. Waterloo (Canada): Laurier University Press, 2011, 48-49; Alexander Sacher-Masoch, *Maslinici u plamenu*. Split: Književni krug, 2004.

THE SARAJEVO FILE OF HELMUT KLOSE: 1933–1937

Summary

Helmut Klose (1904–1987) was a German anarcho-syndicalist, a famous vagabond, a correspondent of several leftist newspapers and journals and an associate of anarcho-syndicalist *Freie Arbeiter Union Deutschlands*. In 1933, when Hitler rose to power, Klose fled from Germany and arrived to the Kingdom of Yugoslavia. He settled permanently in Sarajevo, where he worked as a guide for foreign tourists. Klose drew on himself the attention of police when in January 1937 he started receiving propaganda materials produced and sent by the *Gruppe Deutsche Anarcho-Syndikalisten in Auslands* (DAS). DAS was a German national anarcho-syndicalist group based in Barcelona, which was active on the republican side in the Spanish Civil War under the auspices of the anarchist-controlled *Confederación Nacional del Trabajo*. This text is an annotated compilation of transcriptions of documents from the fond of the County Government of Drinska Banovina (Archives of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo), kept in the file that testifies about police surveillance over Helmut Klose. Two of the most interesting records are the hearing of Klose conducted on February 22nd 1937 in which his entire biography is told firsthand, and the letter written by Klose on March 16th 1937 in Portbou in Spain and sent to his German friends in Sarajevo, but intercepted by the police. After his interrogation, Klose did not wait for the authorities to cancel his residency permit and escort him out of the country, but he successfully fled without leaving a trace until he finally reached Spain, where he joined the German anarchist units. Besides telling this interesting story, the file prompts the author to raise a few questions, the most important one enquiring about the existence of German anti-fascist émigrés in Yugoslavia. For obvious reasons, Yugoslavia was not the most welcoming place for immigrants of leftist political orientation (social-democratic, communist or anarchist), but the story of Helmut Klose and his German friends in Sarajevo, as well as few other stories, leaves an impression that there is a micro-historic case worthy of further research ■

(Translated by author)

PRIKAZI

Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo:
Univerzitet u Sarajevu, 2014, 825 str.

Autor monografije *Konj u srednjovjekovnoj Bosni* dugi niz godina intenzivno se bavi izučavanjem izvorne građe koja se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku. Svoje ogromno iskustvo i znanje prezentirao je kroz dosadašnje publikovanje radova iz oblasti ekonomske, društvene i političke historije srednjovjekovne Bosne, čiji je broj već odavno trocifren. Esad Kurtović je do sada objavio i šest knjiga, uključujući ovu, koje su u stručnim krugovima ocijenjene vrlo visokim ocjenama. Njegova djela posebno su cijenjena zbog izvorne građe na kojoj nastaju, ali i atraktivnosti tema koje obrađuju. Konj, koji je toliko prisutan u svakodnevnom životu srednjovjekovnog čovjeka, kao glavno transportno sredstvo neizostavno u privredi, ali i u ratu, do ove monografije nije bio predmet posebne analize u našoj, ali ni susjednim historiografijama. Ovim djelom ta praznina je popunjena na najbolji mogući način.

Količina prikupljenog izvornog materijala, razni ugovori i tužbe, o čemu možemo suditi na osnovu iscrpnih informacija u bilješkama ispod osnovnog teksta i prilogima na kraju knjige, fascinira. Brojni detalji koje nam autor nudi i u ovoj knjizi još jednom dovoljno govore o temeljitosti autora. Knjiga je podijeljena na deset poglavlja i više potpoglavlja, koji tematski zaokružuju ponuđenu monografsku cjelinu. Iako naslovljena kao da se radi o historiji

srednjovjekovnog konja, ustvari se bavi čitavom historijom srednjovjekovne Bosne.

Prvo poglavlje naslovljeno „Konj u Bosni u srednjem vijeku“ (11-62) je uvod u temu knjige, kojim se ističe značaj konja u srednjovjekovnoj historiji i time potvrđuje relevantnost istraživačkog problema. „Od najstarijih vremena“ logično je postavljanje temelja za tumačenje historije konja. Autor je opravdano napravio uvod u kojem je istakao značaj konja kod starih Slavena, koji su upražnjavali kult konja i čijim je stočarstvom dominiralo konjogojstvo. Konji su bili glavna tegleća stoka s kojom se oralo, vuklo i prevozilo, a s druge strane, bili su temeljni pokazatelj vojne snage što je naročito dolazilo do izražaja u srednjem vijeku, odnosno srednjovjekovnom ratničkom društvu. Ulogu i mjesto konja u vojnoj historiji srednjovjekovne Bosne autor je apostrofirao kroz nekoliko dobro poznatih događaja u našoj historiografiji, kao što je Bosansko-dubrovački rat 1403-1404. godine, smaknuće kneza Pavla Radinovića ili osmansko osvajanje Bosne. Vojni aspekt historije konja našao je odraz i u dvorskoj kulturi, odnosno viteškim turnirima i igrama u kojima je vlastela demonstrirala svoje sposobnosti.

Istražujući način uzgajanja konja autor je analizirao brojne ugovore koji su sklapani između vlasnika konja i ljudi koji su u obavezu uzimali čuvanje i gajenje tuđih

konja („Uzgoj konja kroz prizmu ugovora o uzgoju“, 63-85). S obzirom da Dubrovčani nisu imali dovoljno uslova za uzgajanje konja vrlo često su ih davali na uzgoj stanovništvu u neposrednom zaleđu, kojima je ugovorom bila zagarantovana naknada, nekad u novcu, a češće dobijanjem dijela rezultata rada sa konjima ili njihovim potomstvom.

Kurtović također analizira kupoprodajne ugovore („Kupoprodaja i cijena konja“, 87-145) koji ukazuju na konje kao važan i stalan predmet trgovine zastupljen na širem prostoru dubrovačkog zaleđa, znatno širem nego je to slučaj sa drugom vrstom stoke, što se može razumjeti transportnom komunikacijom koju je daleko laže uspostaviti sa konjima nego nekom drugom stokom. Svakako jedna od najvažnijih strana ugovora je bila cijena koja se razlikovala zavisno od izgleda, starosti i drugih osobina konja.

Posebno poglavlje posvećeno je konjskoj opremi (147-196) o kojoj autor informacije crpi iz spomenutih ugovora, ali najviše iz tužbi za brojne izvršene pljačke. Tužbe daju mnogo detalja o izgledu konja i njegovoj opremi koju uglavnom čine sedlo, pokrivač, uzde, žvale, mamuze, bič, rukavice, bisage i sl. Osim toga, važan izvor su i likovni prikazi na stećcima, te materijalni ostaci među kojima su najpoznatije mamuze. Konjska oprema Sandalja Hranića Kosače, koja se nalazila u depozitu u Dubrovniku kao i predstava konjske opreme Hrvoja Vukčića Hrvatinića u glagoljskom misalu svakako su iznad prosječne, odnosno praktične upotrebe konjske opreme u svakodnevnom životu, ali svojom ljepotom i vrijednošću daju posebnu notu upoznavanja ovog segmenta historije konja u srednjovjekovnoj Bosni.

U poglavlju o karavanskoj trgovini (197-

293) još jednom je istaknuto mjesto i uloga konja u prijevozu trgovačke robe s obzirom na prirodu putnih komunikacija u srednjovjekovnoj Bosni, koja nije odgovarala kolskom saobraćaju. Vremenom je karavanski prijevoz trgovačke robe dobio stalne forme koje su se uglavnom poštivale. Naročito je bio važan ugovor kojeg su potpisivali vlasnici robe i ponosnici, odnosno ljudi koji su na sebe preuzimali obavezu prijevoza robe do određenog mjesta i sve ono što je bilo vezano za prijevoz. Ponosnici su bili dužni prije svega obezbijediti odgovarajući broj kvalitetnih tovarnih konja. O zaštiti tovara prilikom prijevoza, plaćanju carina, nadoknadi eventualnih šteta i ostalim detaljima također se posvećivala posebna pažnja prilikom sklapanja ugovora. Raznovrsnost robe koja se prevozila karavanima autor nam prezentira na osnovu tužbi u kojima se detaljno nabrajala opljačkana roba. Različita roba je rezultirala različitim težinama tovara, dok je sam konj često bio oznaka za mjeru tovara. Važnost konja u svakodnevnicima srednjovjekovnog čovjeka oslikana je i pojavom konja kao mjerne jedinice i to ne samo izjednačavanjem sa tovarom, što je karakteristično za karavansku trgovinu, već i za površinu zemlje ili štale, te širinu i dužinu puteva i mostova.

Kurtović se u svojoj knjizi osvrnuo i na drumsko razbojništvo s obzirom da je konj često bio predmet pljački u srednjovjekovnoj Bosni. Ljudi od zanata, drumski razbojnici kojima je otimanje tuđe imovine bio nekad i osnovni izvor privređivanja, nerijetko su se upuštali u napade na putnike i ljude koji su prenosili trgovačku robu tako da su konji bili sastavni inventar pljački, ali konji su se krali i sa pašnjaka ili iz štala. Autor je u poglavlju posvećenom pljačkanju konja i konjske opreme (295-326) ispratio sve situacije u kojima se javljaju konji.

„Depozit, zalog, dug, jemstvo, zaostavština, miraz“ (327-334) naziv je poglavlja u kojem izneseni podaci ukazuju na, kako je autor istakao, „sveukupnost prisustva konja u svakodnevnicu srednjeg vijeka“. Upravo davanje konja u depozit i zalog svjedoči o njegovom značaju i vrijednosti, a to nam potvrđuju i činjenice da je konj bio dug koji se morao platiti, da se za njega davalo jemstvo, a mogao se dati u miraz ili u naslijeđe pisanom oporukom.

Na osnovu ponuđenog teksta u poglavlju pod naslovom „Konj kao štetočina“ (335-339) zaključujemo da su konji često nanosili štetu na tuđim njivama, vinogradima ili livadama za šta su bili optuživani njihovi vlasnici. Osim što su konji stradavali u ratovima i napadima drumskih razbojnika, oni su bili i žrtve čestih nesreća ili nepravilnog uzgoja, korištenja, pa i liječenja. Međutim, daleko je upadljivije stradanje konja kao učesnika ratnih sukoba, stradanja od neprijateljske vojske („Ranjen i mrtav konj“, 341-344).

U posebnom tematskom poglavlju autor je skrenuo pažnju na ostatke tragova prisutnosti konja kroz onomastiku i toponomastiku (345-397). U ličnim imenima, prezimenima i nadimcima ljudi, kao i nazivima pojedinih mjesta vidljiva je važnost konja u historiji srednjega vijeka. Najznačajnije srednjovjekovno naselje u dubrovačkom zaleđu prema kojem se prepoznaje prisustvo konja u srednjem vijeku je grad Konjic, a mjesta sličnih naziva ima mnogo više. Postojalo je više zanata i zanimanja povezanih sa ulogom konja u svakodnevnicu srednjovjekovnog društva.

Poseban dio knjige čine „Prilozi“ (411-700), koji na skoro tri stotine stranica u devet tematski odvojenih tabelarnih prikaza, daje izvode iz arhivskih dokumenata u kojima se spominje konj u različitim situacijama predstavljenim u prvom dijelu knjige. Ovaj dio mogao je biti i zasebna knjiga, mogao je biti objavljen kao zbirka izvora koja će služiti kao osnova za nastanak novih naučnih radova. Međutim, publikovanje u ovakvoj formi je također pohvalno i može biti adekvatno iskorišteno. Za nastanak novih historiografskih radova od velike koristi bit će i „Registar“ (725-825) jer su njime obuhvaćena lična i geografska imena ne samo osnovnog teksta, već i do sada neobjavljene izvorne građe.

Knjiga *Konj u srednjovjekovnoj Bosni* plod je dugogodišnjeg rada autora prije svega na arhivskim izvorima koji se nalaze u Državnom arhivu u Dubrovniku. To je jedna od osnovnih karakteristika koja ovoj knjizi daje poseban značaj. Još jednom ćemo naglasiti da ona popunjava prazninu koja je postojala u historiografiji, te da nadmašuje svoj naslov jer ne govori samo o konju, već o svakodnevnom životu srednjovjekovnog čovjeka. Knjiga zaslužuje visoku ocjenu i u tehničkom pogledu. Tvrdi uvez, značajan broj fotografija, crteža i drugih priloga daju posebnu draž ovoj knjizi, enciklopediji o konju u srednjem vijeku.

Radovi Esada Kurtovića uvijek su inspiracija i poticaj za bavljenje novim temama iz srednjovjekovne prošlosti. Sigurni smo da će tako biti i ovaj put.

Elmedina Duranović

Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*. Cetinje: 2011, 318.

Pozitivan zaokret u crnogorskoj medievnoj produkciji posljednjih godina ogleda se u nekoliko izdanja koja tretiraju srednjovjekovnu tematiku, napose period vladarske dinastije Balšića. Istaknuti crnogorski medievista, akademik Božidar Šekularac, nakon monografske obrade dinastije Vojislavljevića iz 2007. godine pažnju je posvetio i na hronološki mlađu dinastiju Balšića. Unatoč činjenici kako je ovaj period kroz zasebne članke solidno zastupljen, struka nije raspolagala publikacijom u kojoj je sva problematika Balšića predstavljena između dvaju korica. Sa tiražom od 800 primjeraka izražena je namjera izdavača da knjigu učini dostupnom kako pripadnicima struke, tako i široj čitalačkoj publici. Izdavač ovog izdanja, štamparija Obod, krojeći interesantnu i kreativnu fizičku dimenziju ove knjige, čini je svakako privlačnom potencijalnom čitaocu, a kvalitetnim uvezom obećava dugogodišnji staž na policama kućne biblioteke.

Posmatrajući unutrašnju sadržinu ovog izdanja uočava se kako je autor štivo razdjelio u 11 zasebnih poglavlja nastojeći time olakšati materiju i uspostaviti razvojne crtice za svaki dio zasebno. Koncipiranje knjige po ovo principu neminovno zahtijeva formiranje vezivnog tkiva koje poput mostova čitaocima omogućava prelaz iz jednog tematskog okvira u drugi. Autor je i u tom segmentu nastojao ponuditi adekvatno rješenje. Međutim problemska osnova ovakve koncepcije leži u činjenici

što je čitalac prinuđen nekoliko puta prelaziti identičnu hronološku distancu istog podneblja sa različitim akterima, što može izazvati određen vid zasićenja materijom. Kako se to jasno zrcali još iz uvodnih napomena, autor nastoji uspostaviti dinastičke linije od dukljanske države Vojislavljevića preko Balšića do kasnijih Crnojevića, pri čemu je čvrsto naslonjen na stanovište kako je prostor Zete u doba Balšića neovisan i samostalan, te je izrastao iz karakterističnog statusa iz vremena Nemanjića.

U prvom poglavlju naslovljenom *Ime i porijeklo Balšića* (21-28) autor se opredijelio za tumačenje hronološki najudaljeniji faze koja se tiče porijekla porodice i imena Balšića. Kako to inače biva za okvire koji nemaju adekvatnu izvornu podlogu i po pitanju porijekla Balšića u dosadašnjoj historiografiji konstruisane su brojne teorije. Jedna od historiografskih struja zastupala je mišljenje kako se širenjem anžuvinskog uticaja na južnu Italiju plemić Bertrand de Baux našao na tom prostoru, te da je kasnije njegova porodica vladala Ahejom i kasnije Konstantinopoljem. Po ovoj teoriji francuskog povijesničara Lenormana, potomci ove porodice su bili i Balšići. Teorije po kojima su Balšići izvorna albanska porodica koja se izdigla i zavlada Zetom, te da su korijeni ove porodice vlaški, također su neosnovane. Prema mišljenju autora, Balšići su potekli sa prostora na kojem su i vladali, potkrepljujući tezu činjenicom kako je Balša autohtono ime na ovom području.

Nije na odmet i ovom prilikom naglasiti kako onomastička i kompletna lingvistička ostavština nije pouzdan faktor utvrđivanja porijekla. To su elementi koji olako prelaze iz jednog jezika ili sa jednog prostora u drugi, vodeći naučnika na stranputice povijesne realnosti.

Nastojeći sublimirati historijat političkih odnosa Balšića, ratova i orijentacije prema susjedima, autor je u drugom poglavlju pod naslovom *Vladavina Balšića* (29-48) priredio kratku besjedu, uvertiru u daljnju i detaljniju raščlambu. U ovom pregledu interesantno je pratiti pojedine dionice u kojima se zrcali autorov put po obroncima između subjektivnosti i objektivnosti. Odvezivanje Balšića stega srpskog cara Uroša nemoguće je jednom tačkom ucrtati na lentu vremena. Osamostaljivanje se zasigurno desilo šezdesetih godina. Međutim, podatak iz 1360. godine, prema kojem car Uroš upućuje dubrovačke trgovce da "gredu na Zetu na Balšiće", ne mora nužno označavati već osamostaljenu vladarsku porodicu, pogotovo zbog činjenice što se radi o riječima cara koji je vladao ovim prostorom. Teza o Balšićima kao obnavljačima dukljanske države i nasljednicima Vojislavljevića konstruisana je u kontekstu obezbjeđivanja kontinuiteta državnosti na ovom teritoriju. U vrtlogu povijesnih previranja u Srpskom carstvu, Balšići su se našli kao najmoćniji i najsposobniji na ovom teritoriju, te su uspostavili i formirali svoju vlast. Teško je definisati njihov odnos spram ranijim državama na ovom području, iako bi u tom kontekstu pronašli mirno utočište za legitimizaciju svoje vlasti. Ako posmatramo odnos Balšića sa susjednim albanskim plemstvom, Mlečanima, Osmanlijama, Kotorom, te Nikolom Altomanovićem uočićemo kako je ova ratoborna dinastija legitimaciju svoje vlasti

pronašla u ošttrini vlastitog mača.

Okvir naslovljen *Balšići i Venecija* (49-58) predstavlja segment njihove prošlosti o kojem smo najdetaljnije informirani. U višedecenijskim odnosima zrcali se kako je odnos ova dva aktera u suštini označavao i polarizaciju moći na ovom podneblju. Venecija kao krupna trgovačka sila nastojala je osigurati neometan prevoz roba preko Jadrana, te im je posjedovanje luka u Zeti bilo ključno i zbog nastojanja da osiguraju prevagu u odnosu na dubrovačke trgovce. Historijat političkih odnosa Balšića i Venecije protkan je učestalim sukobima, od kojih su najmarkantnija dva Skadarska rata, traženju saveznika, te mirenjima po najpovoljnijim mogućim uslovima. Upravo su mirovne misije uvjetovale razmjenu poslanstava koje je autor unutar ovog dijela izdvojio kao poseban segment. Nastojeći utkati u štivo što je moguće više informacija u širokoj prostorno-hronološkoj dimenziji, autor je u pojedinim etapama nesvjesno formirao nepregledan sadržaj.

Uloga Katora u širem kontekstu političko-privrednih odnosa Zete sa okolnim susjedima obrađena je u dijelu naslovljenom *Balšići i Kotor* (59-76). Iako je više generacija porodice Balšić otvoreno iskazivalo svoje ambicije i nastojalo da se domogne ovog važnog ekonomskog središta, Kotor je više od pola stoljeća predstavljao jabuku razdora između Balšića i Mlečana. Na drugom kraju lanca, Mlečani su u posjedovanju Katora vidjeli ključ stvaranja konkurencije Dubrovniku. Aktivnosti oko zaposjedanja Katora dovele su Balšiće u sukob sa kraljem Tvrtkom I koji će se osamdesetih godina XIV stoljeća aktivno angažovati oko posjedovanja ovog grada. Uzimajući u obzir spomenuti kontekst, Kotor se u ovim odnosima izdvaja kao pogodan poligon za demonstraciju političke moći okolnih

vladara. I u ovom segmentu autor je krenuo u obradu problematike sa stanovišta državnog kontinuiteta po kojem je Kotor u kontekstu historijskog prava pripadao Zeti, odnosno njenim vladarima.

Crkvene prilike u Zeti u doba Balšića (77-90) promatrane su kroz objektiv naporednog egzistiranja katoličke i pravoslavne konfesije. Najupečatljiviji vjerski događaj epohe Balšića odnosi se na prihvatanje katoličanstva Balšinih sinova Đurađa, Stracimira i Balše 1368. godine u jednom politički potkovanom preobraćenju. Iako su Balšići u ovoj generaciji otvoreno iskazivali svoju pripadnost katoličanstvu, a Đurađ II čak papi Bonifaciju IX obećao Zetu ako ne bude imao nasljednika, oni su ovim činom višestruko profitirali u smislu papine naklonosti u ratu protiv Osmanlija i njihovih saveznika, te kroz prizmu ambicija oko Kotora, jer su o ovom smislu nastupali kao katolički vladari. Međutim, uporedo su Balšići održavali dobre veze i sa visokim klerom pravoslavne vjere. Ove će se aktivnosti još povećati u vrijeme Balše III koji će se definitivno vratiti u pravoslavlje početkom XV stoljeća. Autor ovu preorijentaciju posmatra kroz ulogu Balšine majke Jelene, sestre srpskog despota Stefana Lazarevića. Autorova zapažanja su prihvatljiva ukoliko sagledamo Jelenin kasniji angažman kada će i pored činjenice što je udata za Sandalja Hranića nastojati pred smrt u Dubrovniku vlastitim sredstvima podići pravoslavnu crkvu.

Nastojeći sagledati prošlost Balšića iz svih uglova autor je u poglavlju *Društveno-ekonomski i privredni odnosi u Zeti Balšića (91-138)* obradio stil života ljudi ovog područja, te njihova zanimanja kao izvor obezbjeđivanja egzistencije. Temeljito pristupajući zadanom okviru autor uočava kako se po ustaljenom srednjovjekovnom ša-

blonu stanovništvo u visinskim predjelima bavilo stočarstvom, a u nešto nižim oblastima zemljoradnjom. Međutim, interesantna je činjenica kako je na ovom području najrazvijenija privredna grana proizvodnja soli. Kako je to i inače slučaj, u unosne poslove se uključuju i susjedne države, u slučaju Zete to je vjerna sjenka Venecija. Teritorij Zete je bio važan i kao tranzitno područje prema Srbiji preko kojeg su vodili brojni karavanski putevi, te se nalazile karavanske stanice. Rijeka Bojana u ovo vrijeme također predstavlja značajan faktor u prijevozu roba i trgovini. Monetarni sistem Zete podrazumijevao je uporednu upotrebu više vrsta valuta poput perpera, folara, zlatnog groša, zlatnog dukata, groša, te barsko-mletačkog bagatina. Po ustaljenoj praksi ovog podneblja i Zeta je imala uobičajene odnose sa Dubrovnikom, vršena je trgovačka razmjena, mladići su odlazili na izučavanje zanata, dubrovački majstori su dolazili na poziv vladara, a bogati građani Ulcinja, Bara, Ljepa, Skadra i ostalih gradova su po sistemu kreditne trgovine ulazili u poslove sa dubrovačkim vlastelinima.

U poglavlju *Društveno-pravni odnosi u Zeti Balšića (139-155)* autor je na malom broju stranica obuhvatio obiman povijesni kontekst. Nastojeći definisati državno ustrojstvo i gradsku (samo)upravu, autor je elaborirao niz zvanja, funkcija i titula koje je baštiniło zetsko društvo u doba Balšića. Naime, kako je to inače slučaj sa dijelovima nekadašnjeg Srpskog carstva i na prostoru Zete su egzistirale titule preuzete iz bizantske prakse, bilo da se radi o označavanju društvenog ranga plemića sa baštinom ili dvorskih titula. Zetski gradovi, pogotovi oni na priobalnim područjima imali su gradsku upravu u mnogome sličnu dubrovačkoj, koja se sastojala iz triju vijeća, u zetskom slučaju nazvanih malo, veliko i tajno

vijeće. Obrazovan je i sloj bogatih građana koji su pokušali da organizuju svoja vijeća po ugledu na plemstvo, u mnogome sličan princip koji posmatramo na uzorku poznate dubrovačke bratovštine sv. Antuna. Balšići su u mirnim vremenima imali više prijestolnica poput Bara, Skadra i Ulcinja.

Simboli Balšića (157-169) naslov je poglavlja u kojem su opisani feudalni simboli zetske vladarske dinastije. Kroz prizmu jednog očuvanog primjerka zastave Balšića autor posmatra tri trake koje bi po njegovom mišljenju mogle simbolizirati braću Stracimira, Đurđa i Balšu. Do danas je sačuvano više grbova Balšića kroz poznate zbirke poput Korenić-Neorićeve, Beogradskog i Fojničkog grbovnika, pri čemu se uočava kako se grbovi Balšića javljaju u dva oblika. Jedan od oblika sastoji se od motiva vučje glave sa otvorenim ustima i ispruženim jezikom na štitu i na kruni, te oblik sa vučjom glavom na vrhu i sa sedmokrakom zvijezdom na štitu.

Dinastička porodica Balšića (171-204) predstavlja svojevrsnu biografiju svakog od članova ove dinastije. Autor izdvaja najvažnije i najinteresantnije podatke iz vremena i života svakog od aktera ove epizode crnogorske prošlosti formirajući zgodno štivo za potencijalne čitaoce koji će imati namjeru samo fragmentarno da se informišu i upoznaju sa prošlošću ove dinastije. Nakon deskripcije najznačajnijih aktivnosti aktera četiri generacije muških glava Balšića koje završava sa pregledom života Stefana Balšića Maramontea, autor se osvrće i na najznačajnije crtice iz života balšićkih dama Jelene, Jevdokije i Ruđine.

Bogate *Kulturne prilike u Zeti Balšića (205-238)* autor promatra kroz nekoliko dimenzija u kojima je dijagnosticiran opšti kulturološki princip koji se zasnivao na dotadašnjoj nemanjičkoj tradiciji pod ja-

kim uticajem Bizanta, te primanju novih zapadnih tekovina gotike preko primorskih gradova i italijanskih zemalja. Najistaknutiji kulturološki izraz, zasvjedočen kroz jedinstveni graditeljski obrazac, manifestirao se kroz vjerske objekte tzv. trikonhalnog oblika. Kroz zidno slikarstvo zrcali se vizantijski, gotički, te miješani vizantijsko-gotički stil. Najveći raskorak između pravoslavnog i katoličkog slikarstva očituje se u iluminacijama tekstova. Od književnih ostvarenja iz perioda Balšića najznačajnija su jevanđelja poput vranjinskog, četverojevanđelje starčeve gorice, cetinjski psaltir, gorički zbornik, šestodnevnik, te Jelenin testament. Najveći broj ovih ostvarenja nastao je okviru manastira poput ono u Vranjini, Starčevu, te manastira na Jezeru, iz čega se nazire kako su Balšići pored proširenja i odbrane svoga teritorija veću pažnju posvećivali i književnom stvaralaštvu.

Kroz simboličan naziv *Zetski arhiv (239-299)* autor je objavio dokumente iz ovog vremena koji su ranije publikovani u izdanjima poput *Monumenta Montenegrina* ili *Monumenta Serbica*, te u ostalim zbirkama izvora. Na ovaj način omogućeno je čitaočima da se nakon upoznavanja sa materijom o vremenu Balšića direktno susretnu i sa izvorima na osnovu kojih je konstruisana njihova prošlost.

Monografija akademika Božidara Šekularca *Crna Gora u doba Balšića* predstavlja sintetsko uokvirenje do danas poznatih podataka o istaknutoj porodici koja je izrasla na ruševinama Srpskog carstva, čvrsto se usidrila na teritoriju Zete, odupirala susjednim državama, te nastojala uspostaviti vjerske jednakosti. Sagledavanjem slike o prošlosti formirane na osnovu istraživanja domaćih i susjednih povijesničara moguće je proširiti uglove posmatranja što dovodi do prijeko potrebne pluralizacije misli o

minulim vremenima. Problematika koncepcije nad prošlošću na Balkanu je posljednje stoljeće i po višenacionalni problem. Međutim, čini se da smo svjedoci jednog novog vremena, jednih novih historiografija koje za cilj imaju plemeniti ideal očistiti prošlost od modernih naslaga. Božidar Šekularac nastoji promatrati prošlost Zete u doba Balšića sa stanovišta moderne crnogorske medievistike. Ova je knjiga plod

proučavanja prošlosti jednog naroda čiji je autor pripadnik, te ujedno predstavlja analizu ove epohe u njenom najglomaznijem obimu. Upoređujući svoja zapažanja sa postojećim mišljenjima autor na mnogim mjestima nudi izijenjenu i revidiranu historiju jedne prošlosti.

Enes Dedić

Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914* (Čija Bosna? Nacionalizam i politička imaginacija na Balkanu 1840-1914), Ithaca, New York: Cornell University Press, 2015.

Unatoč skromno formuliranom naslovu, ovo je zadivljujuće uspješna knjiga - i kao empirijska studija i kao doprinos razumijevanju modernih nacionalnih pokreta u svijetu. Edin Hajdarpašić na temelju empirijskog istraživanja izvodi fascinantan revizionistički narativ nacionalnih pokreta u devetnaestom stoljeću u središnjim zemljama bivše Jugoslavije. Nadalje, on nam nudi sveobuhvatnu rekonceptualizaciju modernih nacionalnih pokreta, i to sa globalnim implikacijama. Njegov rad svjedoči o godinama iscrpnog istraživanja, dubokog promišljanja i ikonoklastične spremnosti na propitivanje široko rasprostranjenih pretpostavki sadržanih u prethodnim radovima.

Ovaj rad nije ni studija identiteta niti nacionalnih lojalnosti, mada može duboko utjecati na buduće proučavanje tih tema. Neposredni predmet Hajdarpašićevog interesa su opipljivi, provjerljivi fenomeni nacionalnih pokreta, pogotovo aktivisti koji su ih predvodili i ideje koje su zagovarali.

On uranja u trnoviti gustiš tog podzemnog historijskog busenja kako bi istražio zajednička porijekla i sličnosti između pokreta u tom regionu i njihove bremenite odnose tokom vremena. Posvećujući dužnu pažnju srpskim, hrvatskim, muslimanskim i jugoslovenskim nacionalnim projektima u devetnaestom stoljeću, on razmatra i one kratkotrajnije pokrete koji su prihvatili ilirske, južnoslavenske, osmanske i habsburške ideale.

Hajdarpašić velikodušno odaje priznanje postojećim radovima na ovu temu, ali iskazuje sumnju u pretpostavke koje stoje iza mnogih tih studija. On zapaža tendenciju naučnika da nacionalne pokrete tretiraju kao linearno, sekvencionalno napredovanje kroz jasno definirane faze razvoja. Takvi narativi obično počinju opisivanjem temeljnog rada usmenih intelektualaca, ratnika-junaka i političara, vizionara. Potom se „budi“ nacija, kako njeni pripadnici otkrivaju svoj davno zakopani zajednički kulturni identitet, a aktivisti mobiliziraju

mase radi postizanja ciljeva koje su do tada njihovi ugnjetači gušili. Taj pokret, ako je uspješan, potom kulminira u konačnom, trijumfalnom ostvarenju vijekovnih nacionalnih snova: nacija je potpuno formirana, njeni lideri su uspostavili državu, a njeno stanovništvo živi na potpuno sigurnoj, jasno definiranoj teritoriji.

Nasuprot tom urednom, teleološkom prikazivanju nacionalnih pokreta, Hajdarpašić ih karakterizira kao nepredvidljive, turbulentne, u stalnoj mijeni i beskonačno nedefinirane. Oni znaju napredovati i povlačiti se, mijenjati se i prilagođavati, a vrhunac dostižu konačnim ostvarenjem svih svojih ciljeva. Nacionalni aktivisti, nikad zadovoljni vlastitim uspjesima, obično potom proizvode nove kulturalne forme i proširuju svoje teritorijalne zahtjeve u ime nacije.

Kako to i priliči nekom ko ne vjeruje u teleološke progresije, Hajdarpašić organizira svoj rad tematski, umjesto hronološki. Prvo i drugo poglavlje bave se sveprisutnim tropima „nacije“ i „stradanja“, pri čemu autor oba ova pojma definira kao temeljne, mada vječito sporne premise svakog nacionalnog pokreta u regionu. Treće se poglavlje bavi strategijama organiziranja koje obično provode nacionalni aktivisti, dok se četvrto poglavlje bavi ulogom mladih u nacionalnim pokretima. Peto poglavlje razmatra nastojanja da se promovira osmanski i habsburški patriotizam, dva pokreta koja su - zajedno sa svojim carstvima-sponzorima - nestala u kataklizmi Prvog svjetskog rata. Zaključno poglavlje, pod naslovom „Epilog“, nudi opće zaključke o karakteru nacionalnih pokreta te elaborira dva ključna koncepta „brata/drugoga“ i „utemeljene teorije“ kako bi se naglasio paradoksalno dualistički i kompleksni i promjenjivi karakter nacionalnih pokreta.

Teritorija i narodi Bosne i Hercegovine u samom su središtu ove knjige. Do 1878. godine, ova su područja bila osmanske pokrajine stiješnjene između rastuće države Srbije - na istoku, i Hrvatske, pod vlašću Habsburga - na zapadu i sjeveru. Hajdarpašić pokazuje kako nacionalni aktivisti gledaju na Bosnu i Hercegovinu sasvim različito u različitim vremenima. U prvim godinama perioda koji obuhvata ova studija, aktivisti u susjednim zemljama znaju malo o tim krajevima pod vlašću Osmanlija, koji im postaju predmet fascinacije, žudnje i, vremenom, istraživanja. Istaknuti etnolog i filolog Vuk Karadžić u svom se radu usredsredio na narod, običaje, zemlju i jezik Hercegovine, regije koju je uveliko dokumentirao, mada je nikad nije posjetio. I u Srbiji i u Hrvatskoj nacionalni aktivisti su potom prihvatili jezik koji se u tom kraju govori kao temelj za standardizaciju svojih jezika. I jedni i drugi nastojali su predstaviti Južne Slavene Bosne i Hercegovine kao podjarmljenu masu izloženu stalnom stradanju. Nasuprot tome, oni demoniziraju elite Osmanskog carstva, etiketirajući ih kao „Turke“, što je bio pogrdni izraz koji će odjeka naći i u narednih 150 godina i koji je nabijen nacionalističkim tvrdnjama da je islam bijedna vjera, a da su muslimani inherentno fanatični i surovi.

Sredinom devetnaestog stoljeća, srpski i hrvatski aktivisti bili su skloni gledati na Bosance uglavnom kao na Južne Slavene sa tri različite vjere, čime su odbacivali njihove religijske distinkcije kao osnov za utvrđivanje nacionalne pripadnosti. Ali, kako su etnografi i patriotski nastrojeni naučnici sticali i proizvodili sve više spoznaja o tim krajevima, raslo je rivalstvo između hrvatskih i srpskih aktivista. I Srbi i Hrvati su tvrdili da stanovnici Hercegovine i Bosne pripadaju njihovoj vlastitoj grupi. Haj-

darpašić pokazuje da se njihovo natjecanje intenziviralo nakon 1878. godine, kada je na Berlinskom kongresu Habsburškom carstvu pripala Bosna i Hercegovina (tada već kao jedna administrativna jedinica). Prezir prema Osmanlijama postepeno se pretvarao u antipatiju prema habsburškoj vlasti, koja je svoj grozničavi vrhunac dosegla tokom Balkanskih ratova 1912-1913. godine, uoči Prvog svjetskog rata.

Bilježeći te promjene u nacionalnim programima i aspiracijama, Hajdarpašić osporava konvencionalno progresivno prikazivanje nacionalnih pokreta i sugerira potrebu da se oni rekonceptualiziraju kao dinamični, plodni i veoma prilagodljivi. U njegovoj karakterizaciji, takvi pokreti podstiču ekspanzivnu proizvodnju znanja, dovode do proliferacije kulturalnih formi i povremenog elaboriranja kulturalnih karakteristika kojim se nacija identificira, kao i do revidiranja kriterija kojim se definira za pripadnost nekoj zajednici.

Ovaj rad je utoliko impresivniji stoga što ignorira uobičajene hronološke podjele koje se zasnivaju na ratovima i mirovnim konferencijama (1856, 1878. i 1914. godinu, između ostalih). Hajdarpašić mudro izbjegava utvrđivanje datuma početka bilo kojeg nacionalnog pokreta, svjestan da je svakom od njih prethodio period zajedničkih, spornih ideja i formativnih historijskih događaja. Za nacionalne pokrete on je time učinio ono što su savremeni autori poput Benedicta Andersona i Rogersa Brubackera učinili za etnički identitet: ukazao je na njihov iskonstruirani, izmišljeni i promjenjivi karakter. Okrenuvši posljednju stranicu ove knjige, čitalac se može nadati da će Hajdarpašić svoju analizu proširiti kako bi pomogao u tumačenju obnovljenog nacionalizma koji je doveo do rata i ratnih zločina tokom 1990-ih godina.

Robert J. Doria

Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914*
(prijevod Aleksandra Dragosavljević). Smederevo: Heliks, 2014, 600 str.

Prošlogodišnje obilježavanje stogodišnjice izbijanja Prvog svjetskog rata izazvalo je renesansu historiografije, koja se bavi ovom temom. Na sve strane su organizirani naučni skupovi, neki manje a neki više značajni sa naučnog aspekta, organizirane su izložbe, koncerti, a rasprava o uzrocima rata se na kratko vrijeme preslila čak i u političku arenu, kao da je riječ o događajima, koji su se tek nedavno desili i koji će i u budućnosti imati utjecaj na zbivanja.

Najvrijedniji doprinos obilježavanju ovog važnog događaja su sasvim sigurno dali historičari, koji su svojim pisanim djelima pokušali naučnoj i nenaučnoj javnosti ponuditi nešto novo, što je s obzirom na značaj teme zaista bio težak zadatak. U one koji su uspjeli u tim nastojanjima sasvim sigurno se nalazi Christopher Klark, australijski historičar i profesor na Univerzitetu Cambridge u Velikoj Britaniji čiju knjigu *Mesečari. Kako je Evropa krenula u*

rat 1914. u prijevod na srpski jezik objavio *Heliks* iz Smedereva. Klark već na početku priznaje da je razmatranje uzroka izbijanja Prvog svjetskog rata težak posao zbog ogromne količine izvornog materijala, koji je često objavljivan u pokušaju da se djela pojedinih zemalja ili ličnosti predstave u što ljepšem svjetlu, a da se većina krivice svali na onu drugu stranu. Slična situacija je i sa literaturom, pogotovo onom nastalom u periodu neposredno nakon završetka rata. Kako bi izbjegao priču da direktno priča o krivici jedne ili druge zemlje autor se odlučio analizirati sva dešavanja, koja su prethodila ratu, kako bi se razumjelo zašto je svaka od zemalja krenula u rat. Kako bi došao do tog cilja, podijelio je svoj rad na tri osnovne cjeline.

U prvom se bavi dešavanjima u Srbiji i Austro-Ugarskoj i njihovim međusobnim odnosima 1903-1914, a kao početak je izabrao 1903. godinu zbog prevrata u Srbiji, kada je umjesto Aleksandra Obrenovića na vlast došao Petar Karađorđević. Ipak, važnija od same promjene na prijestolju je bila promjena politike Srbije prema Austro-Ugarskoj, koja postaje sve agresivnija i neprijateljska, što je u prvom redu osigurano činjenicom da su veliki broj zavjerenika, sačinjenih uglavnom od oficira, koji su učestvovali u samom prevratu i ubistvu kralja Aleksandra, nakon tog događaja uspjeli da ostvare impozantan nivo kontrole nad srpskim društvom i da mu na neki način daju osnovno usmjerenje. Nakon promjene na srpskom prijestolju odnosi dvije zemlje doživljavaju brojne krize. Prva od njih je bio Carinski rat i srpski odabir francuskog proizvođača oružja Šnajder za isporuku artiljerije srpskoj vojsci 1906. godine. Uporedo s tim Francuska je odobrila Srbiji i kredit, koji je bio usmjeren ka jačanju njene borbene gotovosti. To je bio početak definitivnog

okretanja Srbije ka Francuskoj, koja je postala najznačajniji finansijer mlade srpske države. Slijedeća kriza je bila Aneksiona iz 1908/09. kada je nakon internog dogovora austro-ugarskog i ruskog ministra vanjskih poslova Erentala i Izvoljskog Dvojna monarhija anektirala Bosnu i Hercegovinu, koja je već 30 godina bila pod njezinom upravom. Taj postupak je u Srbiji izazvao veliko ogorčenje, jer je nacionalizmom zadojeno javno mnijenje, kao i politička elita smatrala da Bosna i Hercegovina po historijskom pravu srpska zemlja na koju niko drugi ne polaže pravo. Kriza je prebrođena tek u martu 1909. kada je najprije Rusija (u kojoj postupci vlastitog ministra vanjskih poslova nisu prihvaćeni), a zatim i Srbija, pod njemačkim pritiskom popuštaju i prihvataju aneksiju kao svršeni čin. O značaju te krize Klark piše i na drugim mjestima, navodeći kako je kriza definitivno udaljila Monarhiju od Rusije i uspostavila mišljenje da je satelit Njemačke, što će u julske krizi 1914. odigrati važnu ulogu. Pored ovih zbivanja odnosi dvije zemlje su uzdrmani i pokušajem atentata na zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine Marijana Varešanina 1911, Albanskom, odnosno Skadarskom krizom 1912/1913. godine, ali i aferama od kojih se Klark posebno dotiče Fridjungovog procesa iz 1909. i afere Prohaska iz 1912. godine. Obje afere su doprinijele ne samo razilaženju ove dvije zemlje nego i gubitku kredibiliteta austro-ugarske štampe i samoga sistema, jer se radilo o neosnovanim optužbama protiv Srbije zasnovanim na lažnim informacijama. Šteta nije bila samo trenutačna budući da su akteri iz ovih dešavanja, kao što su ambasador Monarhije u Beogradu grof Forgač i načelnik srpskog ministarstva finansija Spalajković postali odlučni neprijatelji suprotstavljene zemlje, što je, s obzirom na njihove kasnije

pozicije (Forgač je bio savjetnik ministra vanjskih poslova Berhtolda, a Spalajković ambasador u Sankt Peterburgu), imalo značajan efekat na potonja dešavanja.

Jako značajan je pokušaj autora da preispita dosadašnje stavove u historiografiji o Austro-Ugarskoj, vezanim za unutrašnje stanje ove države. On se ne slaže sa stavom onih historičara, koji su Monarhiju svrstali u red zemalja, kojima je, s ratom ili bez nje, bilo suđeno da nestanu, zbog njezinog multinacionalnog, ali i multi-religijskog karaktera. Klark vjeruje da nestanak ove države uopće nije bio neminovan, štaviše nakon analize on zaključuje da je unatoč svim suprotnostima zemlja funkcionirala, a da je privreda doživljavala brz napredak, koji je garantirao prosperitet svim njezinim stanovnicima. Autor vjeruje da je mišljenje, po kojem su dani Monarhije bili odbrojani, bilo plasirano od onih koji su širenjem te priče htjeli da opravdaju agresivne akcije protiv nje, kao i da joj suze manevarski prostor, jer sa rasprostranjenim mišljenjem da joj je kraj bio blizu, dobijao se legitimitet za političko, ali i svako drugo dejstvo protiv nje.

Drugi dio knjige autor je posvetio odnosima velikih sila i politici vojnih saveza krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Sagleđavanjem najvažnijih događaja iz perspektive svih velikih evropskih država on dolazi do zaključka da se savezništva stvaraju iz različitih pobuda tj. da interesi savezničkih zemalja nisu bili jednaki (na primjer pogledi Francuske i V. Britanije na Antantu su bili različiti). Klark je došao do tog zaključka, uvjeren da su se geopolitički interesi spomenutih zemalja toliko razlikovali da su savezi u više slučajeva sklapani kako bi se umanjile međusobne napetosti, a ne kako bi se suprotstavilo nečijoj politici. Ipak, Klark se slaže da je politika saveza doprini-

jela nestabilnosti u Evropi, koja je bila pojačana i borbom za vlast u najvećim državama Evrope. Naime, sistem odlučivanja se u svakoj od zemalja, koje su stupile u rat znatno razlikovao i donošenje odluka je često zavisilo od karaktera monarha, novih ministara pa čak i ambasadora, koji su se povremeno borili za vodeću ulogu u odlučivanju i usmjeravanju vanjske politike. Postojanje takvog sistema doprinijelo je „kulturi frakcijskog djelovanja i retoričkih ispada čiji su opasni plodovi sazreli u julu 1914. godine“ (str. 161). Značajnu ulogu u pogoršanju sigurnosne situacije na kontinentu je imao raspad međunarodnog poretka na kontinentu (unilateralna promjena njemačko-francuskog ugovora o Maroku 1911, Italijanska agresija na Osmansko carstvo 1911, Prvi i Drugi Balkanski rat 1912/1913), ali i štampa koja je postala instrument splejne politike, a ne samo njen presudan činilac (str. 202). Raspleti ovih dešavanja uvjerali su elite pojedinih zemalja da je agresivan pristup najispravniji, budući da se činilo da se beskompromisnim i agresivnim stavom postižu najbolji rezultati. Na takvo gledište su došli Francuzi nakon Agadirske krize 1911. i Austrijanci poslije Skadarske krize 1912/13. kada su obje zemlje zaključile da čvrst stav u odnosu na protivnike ostvaruje uspjeh.

Shodno tome, agresivno ponašanje sila Antante, u prvom redu Francuske i Rusije mnogo je doprinijelo izbijanju rata. Svaka zemlja za svoj račun: Francuska zbog revanšizma uzrokovanog porazom i gubitkom pokrajina Alzas i Loren 1871. godine, koje je htjela vratiti, dok je Rusija zbog svojih ambicija na Balkanu i želje za prodor u Bosfor podbadala manje balkanske države, u prvom redu Srbiju, na agresivno ponašanje i promjenu granica što je sa aspekta sigurnosne situacije Austro-Ugarske

bilo katastrofalno. Pitanje odgovornosti sila Antante za izbijanje rata Klark kroz više primjera argumentirano dokazuje razbijajući dosadašnju tezu o Njemačkoj kao glavnom uzročniku izbijanja rata. Sami Nijemci su bili zabrinuti rastućom snagom Rusije, kako u ekonomskom tako i u vojnom pogledu. Načelnik njemačkog generalštaba Helmut fon Moltke je 1912. izrazio vjerovanje da će 1916. ili 1917. Njemačka biti u potpunosti u podređenom položaju u odnosu na francusko-ruski savez, tako da je sa njegovog gledišta bilo potrebno zaratiti što prije dok je njemačka vojska još uvijek nadmoćna u odnosu na svoje protivnike.

Treći dio knjige posvećen je atentatu na austrougarskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franza Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju Hotek i zbivanjima koja su uslijedila, a koja su vodila izbijanju rata. Klark sa mnogo detalja kvalitetno analizira postupke glavnih aktera, dolazeći do zaključka da je atentat dao vjetar u leđa zagovornicima ratne opcije u Beču. U isto vrijeme ukazano je na nesklad između riječi i djela, koje su srpski zvaničnici iskazivali nakon atentata. Sa jedne strane, u razgovoru sa austrijskim kolegama bilo je primjetno osuđivanje čina atentata, dok se u stvarnosti ništa nije činilo da se raskrinka i privede sudu pravde mreža pomagača i inspiratora atentata, koja je djelovala u Beogradu, zbog čega je austro-ugarska strana brzo zaključila da se od srpskih institucija ne može očekivati detaljna istraga, koja bi doprinijela privođenju pravdi odgovornih osoba.

Autor je nakon pregleda motiva svake od zaraćenih zemalja, zaključio da je kod svake od njih interes za vojnim rješenjem krize bio veći od mirnog rješenja. Austro-Ugarska nije mogla propustiti priliku da se obračuna sa Srbijom budući da bi takvo

djelovanje pogubno djelovalo na reputaciju zemlje, a moguće i na njen opstanak. Njemačka je, sa druge strane, morala podržati Monarhiju, jer u sučaju da to nije uradila bila bi u opasnosti da izgubi svog posljednjeg saveznika u Evropi. Francuzi i Rusi su već odavno zauzeli agresivan stav i metež na Balkanu je već odavno smatran idealnom prilikom za otpočinjanje rata. Tokom Julske krize naročitu pažnju su i jedan i drugi savez poklanjali percepciji zbivanja u javnosti. Naime, u oba tabora je postojalo uvjerenje da je potrebno, zbog podrške javnog mnijenja, učiniti sve da suprotna strana svojim djelovanjem bude prikazana kao agresor. Naročito je to bilo važno Francuskoj i Rusiji, jer samo u slučaju da Centralne sile budu agresori, mogli su se nadati da će Velika Britanija bez oklijevanja podržati svoje saveznike. Zbog toga se javlja ideja da se demonstracijom sile (mobilizacija i agresivna diplomatija), primora suparnički blok ili na popuštanje ili na daljnju eskalaciju tj. rat. Klark primjećuje da su i u njemačkom i u britanskom vodstvu postojale namjere da se izbjegne rat, ali su događaji sa kraja jula 1914. ostavljali sve manje manevarskog prostora za lokalizaciju sukoba na Balkan. Njemačka diplomatija nije uspjela da izbjegne povredu belgijske granice, što je bio *casus belli* za V. Britaniju. Sve to je doprinosilo neizbježnosti svjetskog rata, koji su mnogi akteri htjeli izbjeći, ali nisu bili u stanju. „U takvim okolnostima sistem je bio sve nejasniji i sve manje predvidljiv. U njemu se širilo nepovjerenje čak i među bliskim saveznicima, što je ugrožavalo mir“. (str.477)

Djelo Kristofera Klarka, vješto napisano i naučno dobro potkrijepljeno, je u svakom pogledu ispunilo zadate ciljeve. Radije nego da dadne jasne odgovore, Klark je postavljao jako dobra pitanja i uz

to objašnjavao događaje u kontekstu cjelokupnih zbivanja u predratnom periodu, jasno ukazujući kako je određena akcija imala reakciju i kako je takav sistem postepeno doveo do situacije gdje se izbor za pojedine zemlje sveo na saginjanje glave ili agresivno držanje. Druge pak zaračene države su težile raščišćavanju starih nesporazuma i revanšu za prethodna odstupanja. Klarkova knjiga je djelo po mjeri svih onih, koji su zainteresirani da saznaju nešto više o problematici izbijanja Prvog svjetskog rata. Iako je ovo djelo namijenj-

no prije svega historičarima, Klarkov način pisanja i dobra struktura rada omogućuju i običnom čitaocu da se vrlo lahko upozna sa tematikom. Zbog svih kvaliteta koje ova knjiga ima, preporučujem je naučnoj i široj javnosti. Također želio bih čestitati izdavaču knjige Heliksu iz Smedereva, koji se odlučio štampati ovako značajnu knjigu. Ostaje, međutim, želja da će se i domaći, bosanskohercegovački izdavači, upustiti u izdavanje djela stranih autora o ovako značajnim temama.

Muhamed Nametak

Enes S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918-1921)*.
Sarajevo: Institut za istoriju, 2015, 281 str.

S pitanjem političkog nasilja susrećemo se skoro svakodnevno. Pojava je to koja u tranzicionim periodima posebno bude iskazana i prisutna u gotovo svim sferama društveno-političkog života. Ipak, stepen prisustva „političkog nasilja“ u uobičajenom vokabularu političkih i medijskih, ali i društvenih struktura gotovo nikada nije praćen jednako kvalitetnim razumijevanjem pojmova koji ga prate. Otuda se za kvalitetno razumijevanje problema i njegovo interpretiranje historičar istraživač mora, prije svega, jasno postaviti prema terminologiji, odabrati odgovarajuću i referentnu, a tek potom upustiti u strukturalno prikazivanje pojave koju istražuje. S ovakvim je početnim dilemama Enes S. Omerović, pripadnik mlađe generacije bosanskohercegovačkih historičara, krenuo u istraživanje navedenog fenomena i na

njegovom, nadam se privremenom kraju, ponudio knjigu o kojoj je riječ.

Polazeći od definiranja pojma nasilje, kao pojave, ali i kao procesa, Omerović nas na osnovu referente literature teorijskog i teorijsko-empirijskog karaktera, upozna je sa ključnim karakteristikama postojećih definicija budući da se one razlikuju prema pristupu istraživanja fenomena nasilja, a i samo nasilje se razlikuje prema vrsti, sadržaju, nosiocima i drugim parametrima važnim za sadržinsko razumijevanje svakog od pratećih pojmova. Jednom riješeno kao problem iz teorije, pitanje nasilja se dalje detaljno elaborira kroz užu definiciju političkog nasilja, a potom njegovim pojavnim oblicima, subjektima i objektima nasilja te dinamici odvijanja nasilja kao procesa unutar struktura jednoga društva. Na tom mjestu, dinamika nasilja se uglavnom

kreće vertikalnom linijom od društva prema državi, ali i od države prema društvu, te horizontalno između pojedinih, često suprotstavljenih, aktera iz iste društvene strukture.

Pored navedenog, druga, ali ništa manje bitna odrednica ove knjige jeste prostor i vrijeme koje autor obrađuje. Omerovićev fokus je Bosna i Hercegovina, jedinstveno administrativno područje sa institucijama koje su preživjele slom Austro-Ugarske monarhije i kao takve, posredno preko Države Slovenaca, Hrvata i Srba, nakon 1. decembra 1918. godine postale sastavnim dijelom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Ujedno je to i početna tačka vremenskog okvira ovog istraživanja, a krajnja je 1921. godina kada je novoformirana država dobila svoj prvi ustav. Upravo je odabir ovih hronoloških odrednica veoma važan, budući da se na nekim analiziranim primjerima može vidjeti kompleks nesređenih odnosa, neusklađenog zakonodavstva i njegove neadekvatne primjene u državi koja, na posljedica jednog – za tadašnje prilike najvećeg – rata, počinje graditi jedinstvene institucije i državni mehanizam koji treba pokazati opravdanost ujedinjenja teritorija i stanovništva, koji su u proteklom vremenskom periodu baštinili veoma različita, može se reći i suprotstavljena, historijska iskustva.

Zbog prethodno navedenog je autor kao posebno poglavlje izdvojio ključne karakteristike i temeljne tokove društveno-političkih odnosa u Bosni i Hercegovini kao sastavnom dijelu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca ističući najznačajniju odrednicu tog skoro trogodišnjeg perioda, a to je vrijeme tzv. „državnopravnog provizorija“ odnosno vrijeme u kojem novoformirano kraljevstvo nije imalo temeljni pravni akt – ustav. Ovu epizodu slijede opisi događa-

nja na bosanskohercegovačkom području jedinstvena po karakteru i kao takva predstvaljena – „nemirna vremena“.

Svi prethodni dijelovi knjige mogu se na određeni način čitati i kao široki uvod u njen najznačajniji dio, odnosno, poglavlja koja govore o državi kao subjektu i objektu političkog nasilja. Očito ne bez razloga, državi kao subjektu političkog nasilja posvećeno je najviše pažnje, a sastoji se u analizi naslijeđenog, prenesenog i novousvojenog zakonodavstva, zatim analizi administrativnog aparata, sigurnosne službe, pravosuđa (tužilaštva i sudova), potom zatvorskog sistema, koji uključuju zatvore i kaznene zavode, logore za izolaciju, te druge pojavne oblike rada državnog aparata usmjerenog prema društvu kao cjelini. To se posebno odnosi na analizu cenzure bosanskohercegovačke štampe, zatim štampe koja je izlazila izvan Bosne i Hercegovine, cenzure ostalih štampanih spisa, kao i cenzure pisama, telegrama i telefonskih razgovora. Država kao subjekt političkog nasilja pojavljuje se i kroz policijski nadzor, ograničavanje prava javnog govora i okupljanja, progon iz mjesta boravka i sl. Sve navedeno čini najobimniji dio ove knjige. Obim političkog nasilja koji provodio država razumljiv je, prije svega, ukoliko na pravi način razumijemo smisao i način funkcioniranja države, odnosno, mehanizme koje država ima na raspolaganju kao i prateću moć koja uz navedena sredstva najčešće zajedno ide.

Nasuprot širini mogućnosti za provođenje političkog nasilja koju ima država stoji društvo, manje „naoružano mogućnostima“ ali jednako uključeno u osnovne društveno-političke procese iz kojih proizlazi i prostor na kojem se društvo, odnosno pojedinci pojavljuju kao subjekti, a država kao objekt političkog nasilja. Omerović

u tom slučaju poseban fokus stavlja na napade na državne službenike, atentate, nemire, neredе i pobune kao i druge organizirane oblike akata usmjerenih prema državi kao što su štrajk i pasivna rezistencija, te verbalni delikt kao, vjerovatno naj-nemoćnije, ali istovremeno i najobimnije sredstvo djelovanja protiv države, kojim se pojedinci mogu koristiti. Na samome kraju, kao posebno poglavlje, autor je izdvojio i prezentirao karakter borbe između suprotstavljenih političkih opcija – kao jedan vid političkog nasilja koje se odvija u horizontalnoj ravni, ali u kojem svi akteri ipak nemaju jednaku snagu kao ni početne pozicije. Ovaj dio knjige, iako ne toliko obiman kao prethodni, ipak je vrijedan jer ukazuje na mogućnost i novu perspektivu u budućim, sličnim istraživanjima.

Zaključno je autor izdvojio najznačajnije nalaze do koji je došao svojim istraživanjem, a treba naglasiti kako je samo istraživanje kao i korištena arhivska građa te literatura također vrijedno posebnog spomena. Naime, autor je knjigu zasnovao na postojećoj literaturi iz Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja, ali je sama srž knjige sačinjena na osnovu podataka prikupljenih radom u nekoliko arhivskih ustanova. Izdvajaju se fondovi i zbirke Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, Historijskog arhiva u Sarajevu, te Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru kao i veliki broj korištenih zbirki objavljene građe te štampe. Omerović na samome kraju knjige naglašava osnovne karakteristike aktera političkog nasilja gdje se, pored države i njenih institucija javljaju i svi društveni slojevi, pojedinci, grupe i zajednice, muškarci

i žene, odrasli i djeca, bogati i siromašni, seljaci, radnici, trgovci, zemljoposjednici, novinari, učitelji, državni službenici, poslanici, kao i ljudi različitih političkih uvjerenja i stranačkih opredjeljenja, kao i različitih vjerskih i nacionalnih identiteta. Sve navedeno u slučaju Bosne i Hercegovine imalo je i svoje specifičnosti u odnosu na druge dijelove Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, koje su proizlazile iz određenog stepena autonomije Bosne i Hercegovine izraženog, prije svega, kroz djelovanje Narodne i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, zadržavanje i primjenu zakonodavstva postojećeg poreskog sistema i agrarnog režima, kao i zbog vjerske i nacionalne šarolikosti stanovništva. Za neka buduća istraživanja ove ili sličnih tema, svakako bi trebalo konsultirati i širu teorijsku literaturu o pojedinim pitanjima (naprimjer, Michel Foucault, *Nadzirati i kažnjavati: Nastanak zatvora*), a autor je određene naslove već koristio (H. Arendt). U svakom slučaju, knjiga je zaista vrijedan doprinos našem boljem razumijevanju ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca a nova istraživanja će, nadamo se, doprinijeti i novim razmišljanjima o postojećim uvjerenjima o karakteru države formirane 1918. godine. U određenoj perspektivi, historiografskom analizom pitanja kao što je političko nasilje, ali i druga brojna, još neistražena pitanja, u Kraljevstvu/Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji moguće je očekivati i noviji pogled na cjelokupni period historije Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata.

Amir Duranović

Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2013, 229 str.

Proučavanje prošlosti jedne države ne bi bilo sveobuhvatno ukoliko ne bi razmotrilo društveno-pravni status njenih nacionalnih manjina, isto kao što bi i pisanje historije nekog naroda bilo nepotpuno bez analize njegova odnosa prema okolini, odnosno nacionalnim zajednicama s kojima dijeli životni prostor. Izostanak takvog pristupa uveliko bi naštetio razumijevanju prošlosti posebno onih sredina koje, poput balkanskih zemalja, baštine suživot različitih naroda. Istraživanje tog segmenta njihove historije aktuelizirano je s uspostavom demokratskog sistema vlasti i s odvijanjem evropskog integracijskog procesa koji insistira na zaštiti prava manjina. Tendencija naučnog izučavanja prošlosti političkog i svakodnevnog života nacionalnih manjina u balkanskim državama rezultirala je studijama koje pojedinačno tretiraju nacionalne manjine ili grupno prate njihove statuse u okviru određenog historijskog perioda. U sklopu tih istraživačkih procesa Romi su „otkriveni“ tek u posljednjih petnaestak godina. Naučni doprinos razumijevanju njihove sudbine u okviru historijskog konteksta zemalja bivšeg jugoslavenskog područja dali su Dragoљub Acković, Rajko Đurić, Narcisa Lengel-Krizman te Danijel Vojak sa svojim najnovijim naučnim dostignućima.

Dr. Danijel Vojak, naučni saradnik na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, rezultate svoje decenijske po-

svećenosti naučnom istraživanju historije romske manjine u Hrvatskoj predstavio je u svom monografskom prvijencu *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.* Kako i sam naziv knjige sugerise važnost rasvjetljavanja položaja Roma neposredno pred početak Drugog svjetskog rata, a koji je zbog svoje brutalnosti bio kataklizmičkih razmjera za romsku populaciju u Evropi, autor je odlučio istražiti događaje koji su prethodili genocidu nad Romima, analizirajući odnos međuratne jugoslavenske/hrvatske vlasti prema njima, njihovu asimiliranost u hrvatsko društvo i općepriputni antagonizam prema romskoj kulturi. Novootkrivene naučne spoznaje komparirao je s položajem Roma u drugim evropskim zemljama stavljajući sudbinu hrvatskih Roma u širi evropski kontekst. Istraživački rad Vojak je zasnovao na neobjavljenoj političkoj, sudskoj, upravnoj i policijskoj dokumentaciji, kao i izvorima koji govore o kulturnim dešavanjima u Hrvatskoj, smještenoj u fondovima hrvatskih arhivskih ustanova, na objavljenoj izvornoj građi te na impozantno obimnoj publicistici i relevantnoj literaturi. Izvornu podlogu rada i korištenu metodologiju objasnio je u jednom od početnih poglavlja (*Izvori, literatura, metodologija*, str. 3-7), nakon čega je, radi boljeg razumijevanja sudbine Roma, dao kratku genezu njihova doseljavanja iz Indije u Evropu. Prihvatanje Roma se uslijed društveno-političkih prilika ranog

novog vijeka (osmanski osvajački pritisak, vjerski ratovi, seljačke bune, epidemija, glad) ubrzo pretvorilo u drugu krajnost - represivnu politiku obilježenu asimilacijom, protjerivanjem pa i pokušajima njihovog istrebljenja. Rekonstrukcija romske sudbine u Hrvatskoj od pojave prvih Roma u XIV stoljeću do početka XX stoljeća otkriva periode tolerisanja ali i zakonske pokušaje njihovog protjerivanja i primoravanja na sjedilački način života. Prema uspostavljenom anticiganskom principu u evropskim zemljama, i u Hrvatskoj i Slavoniji se vremenom mijenjao odnos i zauzimao negativan stav prema domaćim Romima koji su konstantno činili oko 2% od ukupnog broja popisnog romskog stanovništva u Habsburškoj monarhiji. Antagonizam i netrpeljivost prema Romima dostigli su svoju kulminaciju u nacističkom Trećem Rajhu prerastajući neposredno pred Drugi svjetski rat i tokom njega u politiku deportacije u koncentracione logore. Ovakve radikalne mjere, nisu bile samo nacistička praksa već su poslužile kao uzor i drugim evropskim zemljama koje su se nalazile pod protektoratom Trećeg Rajha. Iako se naslov poglavlja vremenski odnosi na period od 1918. godine (*Iz povijesti Roma u Evropi i Hrvatskoj od njihova doseljavanja do 1918.*, str. 9-60), autor je razmatranjem i međuratne sudbine Roma u evropskim okvirima kontekstualizirao konstantno antiromsko raspoloženje na Starom kontinentu nudeći mogućnost njene komparacije s položajem Roma u Kraljevini Jugoslaviji čemu je posvećena glavina teksta monografije.

Kroz naredno poglavlje (*Povijest Roma na hrvatskim područjima 1918. - 1941.*, str. 61-123) autor ukazuje na zakonsku neregulisanost njihova položaja u Kraljevini Jugoslaviji. Zvanične vlasti su se prema Romima odnosile kao prema nepriznatoj

nacionalnoj manjini čiji pravni položaj nije bio uređen posebnim zakonom. Vojak uočava izostanak volje državnih institucija da pravno odrede njihov položaja zbog čega su se lokalne vlasti, najzainteresovanije za ovo pitanje, snažnije angažovale. U tom smislu donošene su *ad hoc* odredbe koje su imale za cilj da ograniče ili suzdrže kretanje Roma skitničara i primoraju ih na sjedilački način života. Bijeli Romi (domaći, sjedilački Romi), zato što su se asimilirali u društvo, nisu bili tema stalnih novinskih natpisa niti briga vlasti. Svi prijedlozi o kolonizaciji Roma, prisiljavanju na obavljanje korisnog rada, popisivanje, prisilno školovanje odnosili su se na nomadske Rome. Dalje kontekstualizirajući pitanje regulisanja društvenog položaja Roma, Vojak značajnu pažnju posvećuje njihovoj brojnosti, rasprostranjenosti i raznolikosti, tj. postojanju više romskih skupina koje su se međusobno razlikovale jezikom, zanimanjem, načinom života. Iako upozorava na metodološke propuste i oprez pri upotrebi statističkih podataka iz popisa stanovništva međuratne Jugoslavije, on ih koristi kao jedini izvor pri utvrđivanju barem približnog obima romske prisutnosti na hrvatskom području te njihove vjerske i nacionalne opredijeljenosti. Autor primjećuje da su Romi naseljavali uglavnom istočne hrvatske krajeve, što je odgovaralo njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti u Kraljevini Jugoslaviji koja je slabila u pravcu zapada. Bilo je to u skladu s evropskom tendencijom koju potvrđuje u knjizi priložena tabelarna usporedba romske populacije u Kraljevini Jugoslaviji i u susjednim evropskim zemljama.

Nastojeći što obuhvatnije analizirati društvenu poziciju Roma na području Hrvatske, Vojak kroz poglavlje *Društveno-gospodarski, obrazovni i zdravstveni položaj*

Roma u međuratnoj Hrvatskoj (str. 125-141), rekonstruiše njihovu sumornu svakodnevnicu obilježenu teškim privrednim položajem, izrazito niskim stepenom obrazovanosti, lošim uslovima stanovanja, slabom ishranom te narušenim zdravstvenim stanjem Roma. Svi spomenuti društveni segmenti, uz izostanak zakonskog regulisanja njihova položaja, utjecali su na marginalizaciju Roma i njihov neravnopravan status u društvu. Upornim istraživačkim radom na onovremenoj štampi i arhivskim dokumentima, autor ukazuje i na svjetliju stranu „romskog života“ u Hrvatskoj, tj. na dobrostojeće Rome i korektne međusobne odnose hrvatskog i romskog stanovništva te njihovu sklonost da se odmaknu od tradicionalnih romskih zanimanja (vračanje, gatanje) i bave trgovinom (ponajviše konja), sviranjem na svadbama, obradom metala, izradom korita i raznih drugih drvenih predmeta.

Nakon što je rasvijetlio pravni i društveni položaj Roma te utvrdio njihovu malobrojnost, Vojak je kroz preostala tri poglavlja monografije na nizu priloženih primjera analizirao odnos državnih, lokalnih i crkvenih vlasti prema Romima te odnos domaćeg stanovništva prema njima.

Karakter odnosa službenih vlasti prema Romima autor sugerše naslovom poglavlja *Vlasti i Romi, nerazumijevanje-nepovjerenje-nasilje: odnos državnih i lokalnih vlasti prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj* (str. 143-175). Analizirajući politiku najviših i najnižih nivoa vlasti prema Romima, a naročito rad policijskih snaga preko kojih je ona provođena u praksi, autor se interesovao za konkretne primjere odnosa Države prema Romima. Niz primjera pronađenih u izvornoj dokumentaciji ukazuju na sporost i nemoć vlasti u rješavanju problema vezanih za romsku populaciju te njenu lošu re-

akciju pri iskazanoj netrpeljivosti domaćeg stanovništva prema njima. Netrpeljivost je bila odraz odnosa prema drugačijima, ali i rezultat stereotipne slike koja je Rome predstavljala isključivo kao kriminalce. Obračunavajući se s predrasudama, Vojak je na osnovu dostupnih statističkih podataka kaznenih zavoda Jugoslavije utvrdio da je udio romskog stanovništva u ukupnom broju osuđenika bio izrazito nizak (oko 0,3%). Ta činjenica svjedoči o iskrivljenoj slici o Romima koja se stvarala i kroz učestale novinske naslova o njihovoj kriminalnoj aktivnosti koja nije bila usmjerena protiv države već u najvećoj mjeri „protiv imovine“, „protiv ličnosti“, „protiv javnog reda i mira“. Iako su činili manja kaznena djela stvoren je opći dojam o njihovom kriminalitetu. Postali su žrtve predrasuda i stereotipa trpeći nasilje od žandarmerijskih i policijskih organa, Hrvatske seljačke zaštite. Obično su sumnjičeni i pored nedovoljno dokaza što je u krajnjoj liniji odražavalo negativan odnos vlasti prema romskoj manjini, samovolju zaštitnih organa, njihovo prekoračenje zakona te uopće loš položaj Roma u međuratnoj Hrvatskoj.

Dok su se organi zaštite odnosili prema Romima u skladu sa općeprisutnim predrasudama i iskrivljenom slikom o romskom kriminalitetu, crkvene institucije su pokazivale interesovanje za ovu marginalnu skupinu organizovanjem prvih rimokatoličkih i pravoslavnih bogoslužjenja na romskom jeziku. Kroz poglavlje *Odnos crkvenih vlasti prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj* (str. 177-185) autor opisuje odnos vjerskih institucija prema Romima i objašnjava odnos Roma prema vjeri kao sredstvu preživljavanja, a manje kao sredstvu očuvanja njihove zajednice. Prihvatanjem vjere većinskog stanovništva određenog kraja Romi su se nastojali lakše uključiti u lokalnu zajednicu.

Analizirajući opći stav prema Romima do najnižih instanci društva, autor u posljednjem poglavlju monografije, *Odnos stanovništva prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj* (str. 187-202), pokušava dokučiti kako se na terenu odvijao život hrvatskog i romskog naroda. Iako navodi nekoliko pozitivnih primjera suživota romskog i neromskog stanovništva, ipak preovladavaju primjeri sukoba proistekli iz stvarnog romskog kriminaliteta ili stereotipne percepcije Roma kao lopova, varalica, lijenčina, otimača djece. Bez obzira što su Romi percipirani na najnegativniji način, ipak su u sukobu s njima hrvatski seljaci bili ti koji su pokazali brutalnost i surovost pribjegavajući linčovanju, mučenju vatrom, protjerivanju Roma te paljenju njihovih kuća. Bez obzira na navedene primjere međusobnog nerazumijevanja romskog i hrvatskog stanovništva te očiglednu društvenu marginaliziranost, Romi su u međuratnoj Hrvatskoj ostali pošteđeni diskriminirajućih mjera usklađenih s nacističkim planom rješavanja tzv. romskog pitanja. Nažalost, takva sudbina ih je ipak stigla s uspostavom ustaške vlasti kada su u demografskom smislu najviše stradali. S izuzetkom ovdje tretiranog međuratnog perioda, položaj Roma na hrvatskim područjima od doseljavanja do sredine XX stoljeća nije se mnogo razlikovao od položaja njihovih sunarodnjaka u drugim evropskim zemljama.

Položaj Roma u međuratnoj Hrvatskoj Danijel Vojak je uspješno rekonstruisao tretirajući važne segmente tog pitanja (bojnost, pravni, privredni, društveni i zdravstveni položaj Roma, odnos državnih, lokalnih, crkvenih vlasti i domaćeg stanovništva prema njima), te analizirajući

sudbinu Roma u kontekstu nezainteresovanosti službenih vlasti za romsku populaciju i opterećenosti većinskog stanovništva problemima privredne nerazvijenosti, kulturnog antagonizma te predrasudama i stereotipima prema drugima. Autor je pratio odnos vladajućih političkih struktura prema Romima, ali ostao je neistražen pojedinačan stav vodećih hrvatskih političkih stranaka u međuratnom periodu, odnosno njihovo percipiranje romske manjine.

Knjiga Danijela Vojaka *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941* je dopunjena doktorska disertacija koju je autor uspješno odbranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine. Naučni rezultati prezentovani u šest poglavlja dopunjeni su tabelarnim i kartografskim prikazom prisutnosti Roma na hrvatskom području od prvih popisa 1780. do 1931. godine kada je izvršen posljednji popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, te brojnim fotografijama i novinskim isječcima koji ilustruju romske običaje i svakodnevicu. Ilustrovana oprema dodatno obogaćuje glavni tekst monografije.

Zasnovana na obimnoj izvornoj podlozi, analizi, komparaciji i kontekstualizaciji autorovih rezultata istraživanja, ova monografija s pravom nosi naučni epitet i predstavlja veliki doprinos razumijevanju sudbine Roma, njihove kulture u međuratnom periodu Hrvatske te je svojim sadržajem vrijedan doprinos romologiji uopšte. Korištena metodologija te predočene naučne spoznaje mogu biti dobar pokazatelj pri istraživanju spomenute nacionalne skupine u bosanskohercegovačkim okvirima.

Sanja Gladanac

Kemal Bašić, *Muhamed Tajib Okić: život i djelo*. Sarajevo: Udruženje
Balkanski narodni pogledi, 2015, 243 str.

Knjiga Kemala Bašića, *Muhamed Tajib Okić: život i djelo* predstavlja cjelovito istraživanje o Muhamedu Tajibu Okiću, naučniku svjetskog glasa, profesoru islamskog prava, teologije i drugih disciplina kao što su latinski jezik i pravo. Postoje ljudi, kako navodi autor, čija se vrijednost za njihova života ne spozna, ali poslije njihove smrti, zahvaljujući djelima, znanju i učenicima koje su iza sebe ostavili, postaju cijenjeni i značajni. Upravo takav je profesor Muhamed Tajib Okić. Obrazovao se na elitnim evropskim univerzitetima tako da je sjedinio znanje istoka i zapada.

Autor knjige saznavao je o Muhamedu Tajibu Okiću kao učenik Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, zatim na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, a najviše na postdiplomskom studiju na Univerzitetu u Ankari (Teološki fakultet ili *Ilahiyat*). Veći broj profesora ili asistenata na tom Univerzitetu bili su učenici ili su dobro poznavali život i djelo Muhameda Tajiba Okića. A Bašić je, na neki način, bio *privilegovan* što je bio njegov *zemljak* i uzeo je sebi u obavezu da istraži i napiše knjigu o ovom naučniku.

Ova knjiga, pored *Predgovora* (7-8), i *Predgovora autora* (9-10), kao i *Uvoda* (11-16), podijeljena je na sedam cjelina od kojih svaka za sebe može biti posebna knjiga. U prvoj cjelini *Porijeklo* (19-24), autor daje podatke o porijeklu Muhameda Tajiba Okića sa očeve i majčine strane i navodi da su to bile ugledne porodice u svom kraju.

Njegovi djedovi bili su ugledni građani, a njegov otac hadži hafiz Mehmed Tevfik-ef. bio je upravitelj medrese, kurra-hafiz i član Ulema-medžlisa te se bavio pisanom riječju. Zabilježeno je da je familija Okić kroz četrnaest generacija vršila imamsku službu.

U drugoj cjelini *Život Muhameda Tajiba Okića* (27-35), autor govori o biografskim podacima naučnika i reformatora Muhameda Tajiba Okića. Rođen u Gračanici, školovao se u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu. U Parizu je magistrirao na Sorboni, a potom je na Univerzitet Zejtunija u Tunisu specijalizirao arapski jezik i književnost.

Autor potom prati njegov radni vijek, od Sarajeva i Skopja, preko Beograda do Istanbula gdje je stigao 10. aprila 1945. godine. Tu se bavio istraživanjem po bogatim arhivima turske vlade, a od 1950. do 1969. radio je kao profesor na Teološkom fakultetu Univerziteta u Ankari, potom na Visokom islamskom institutu u Konji kao i na Fakultetu islamskih nauka univerziteta Atatürk u Erzurumu. Na bolji svijet preselio je 9. marta 1977. godine u Ankari. Prema vlastitoj želji njegov tijelo prebačeno je iz Ankare u Sarajevo 16. marta 1977. godine gdje mu je klanjana dženezna pred Gazi Husrev-begovom džamijom, a ukopan je na gradskom groblju Bare.

U trećoj cjelini ove knjige (39-67) autor piše o radovima Muhameda Taiba Okića, od poezije i prijevoda do stručnih radova.

Radove je objavljivao u novinama *Srpska riječ*, *Islamski svijet*, godišnjaku *Pravda*, *Jugoslavenskoj pošti*, časopisu *Pregled*, *Slobodna*, listu *Gajret*, zatim u *Kalendaru Gajreta* i brojnim drugim časopisima.

U četvrtoj cjelini (71-143), autor piše o radovima koje je Okić objavio u Republici Turskoj. Navodi niz knjiga i članaka, zatim radove objavljene u enciklopedijama, referate na naučnim skupovima, zatim prijevode na turski jezik, predgovore knjigama i riječnicima i slično. Mnogi radovi govore da se Muhamed Tajib Okić konstantno bavio historijom Bosne i Hercegovine. Radovi ostali iza Okića u rukopisu sačuvali su se zahvaljujući njegovim brojnim učenicima koji iskazuju veliko poštovanje prema svome profesoru.

U petoj cjelini (147-195), autor pokazuje da se profesor Okić u svom naučnom radu bavio većim brojem naučnih disciplina. Autor je posebno izdvojio tri: historija, tefsir i hadis. Pored te tri naučne discipline Okić se ogledao i u drugim naučnim disciplinama

U pisanju svojih naučnih radova prilikom istraživanja Okić obilato koristi znanje, oko deset stranih jezika, u svim naučnim oblastima, što radovima daje širi naučni značaj.

U šestoj cjelini (199-201) autor piše o neobjavljenim Okićevim radovima, navodeći posebno njegovu doktorsku disertaciju pod naslovom *Hasan Kafi de Bosnie, sa vie et ses ocuvres, avec la traduction de son ouvrage Nizam-ul-ulema*. Autor navodi i niz drugih radova koji su ostali u Okićevoj rukopisnoj ostavi.

U sedmoj cjelini (205-209) autor ukazuje na nezavršene projekte na kojima je Okić radio, a mnogi od tih projekata su se odnosili historiju Bosne i Hercegovine, ali i na pitanja iz povijesti islama u Jugoslaviji i

Mađarskoj. Ocjenjujući te nezavršene projekte, autor zaključuje da je velika šteta što nisu ugledali svjetlost dana kako bi bili dostupni široj naučnoj javnosti.

U poglavlje *Umjesto zaključka* (211-217), autor govori o mnogim disciplinama kojima se profesor Okić uspješno bavio. Važno je napomenuti da je on pratio društvena kretanja u cijelom svijetu. Imao je korespondenciju sa ljudima iz cijelog svijeta a posebno sa učenim ljudima iz Bosne i Hercegovine i Republike Turske. U njegovom posjedu bio je veliki broj riječnika i gramatika.

Muhamed Tajib Okić ostavio je veliki trag u naučnim krugovima u Bosni i Hercegovini i Republici Turskoj kako svojim naučnim radovima tako i po svojim učenicima koji su postali značajan dio akademske zajednice u navedenim državama.

Na kraju ovog značajnog djela autor Kemal Bašić naveo je *Literaturu* (219-228), kao i *Prilog* (233-243), u kojem se nalaze fotografije profesora Okića sa značajnim ličnostima iz oblasti politike, nauke, kulture i akademske zajednice.

Knjiga Kemala Bašića *Muhamed Tajib Okić: život i djelo* otvorit će oči široj naučnoj javnosti kako u Bosni i Hercegovini tako i u Republici Turskoj. Projekti koje je započeo profesor Okić i danas su aktuelni i mogli bi biti podstrekač naučnim institucijama u Bosni i Hercegovini da nastave sa istraživanjima na navedenim projektima koje je započeo naučnik Okić. Većina od tih projekata, kao i njihovi segmenti, mogli bi biti teme mnogih magistarskih i doktorskih teza kao i naučnih djela iz oblasti kojima se bavio cijenjeni naučnik. U knjizi je na stručan i naučan način obrađen život i naučni rad profesora Muhameda Tajiba Okića i dobro će doći naučnim krugovima u Bosni i Hercegovini i Turskoj da se

upoznaju sa njegovim naučnim djelom. Knjiga je, također, podstrek da se nastave istraživanja o značajnim ličnostima i naučnicima porijeklom iz naše zemlje razasutim po cijelom svijetu o kojima se zna malo ili gotovo ništa. Zbog toga je preporučujem široj naučnoj javnosti koja se bavi histori-

jom, islamskim naukama, balkanologijom i pravnim naukama, odnosno široj naučnoj i kulturnoj javnosti sa prostora bivše Jugoslavije, Balkana i Republike Turske.

Hadžija Hadžiabdić

Armina Omerika, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918-1983)*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2014, 362 str.

Armina Omerika u svojoj knjizi *Islam u Bosni i Hercegovini i mreže Mladih muslimana* daje opsežan pregled istorije islama u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću s težištem na organizaciji *Mladi muslimani*. Polazeći od teze kako se razvoj kulturnog i nacionalnog identiteta bosanskih muslimana ne može posmatrati odvojeno od razvoja unutar islamskih religioznih struktura i dinamike islamskih diskursa, ključnu ulogu u knjizi igraju odnosi između predstavnika, institucija i organizacija bosanskih muslimana. Pred pozadinom navedenih konstelacija i veza, analizira se razvoj mreže Mladih muslimana, njihovo djelovanje i pozicioniranje u okviru prve i druge Jugoslavije. Period istraživanja doseže do 1983. godine, ali ne obuhvaća i *Sarajevski proces* koji je otpočeo iste godine i po mišljenju Omerike obilježava prekid liberalizacije politike prema religiji od strane komunističkog režima.

Prvo poglavlje *Bosanski Muslimani u prvoj jugoslovenskoj državi (1918-1941)* počinje sa prologom u kojem se prikazuje problem pozicioniranja bosanskih muslimanaza vrijeme austro-ugarske upra-

ve. Pitanje odnosa prema „kršćanskoj“ ili „evropskoj kulturi“ dovodi do raznih diskursa i različitih struja među bosanskim muslimanima. Kao bitne organizacije muslimana u to vrijeme se opisuju JMO (*Jugoslovenska muslimanska organizacija*) i *El Hidaje*. Nakon kratkog osvrtu na bosansko-muslimanske elite i njihov odnos prema NDH, poglavlje *Mladi muslimani 1941-1945: Mreža i ideologija* nudi pregled nastanka i razvoja te organizacije. Omerika odbacuje tvrdnje da je organizacija osnovana 1939. godine. Ova godina se najvjerovatnije pominje jer je tada od strane muslimanske omladine u Sarajevu formirano udruženje *Naprednjaci*, koje se smatra „klicom“ Mladih muslimana. Međutim, istraživanje pokazuje da se ideja o Mladim muslimanima tek razvila u krugu kulturnog društva *Trezvenost*, kojem su se priključili članovi iz raznih muslimanskih omladinskih udruženja. Odluka o osnivanju *Mladih muslimana* je uslijedila u martu 1941. godine kada je bio osnivački skup ove organizacije. Ipak, zbog rata, ne uspijevaju izvršiti registraciju. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, El Hidaje vidi mogućnost proširivanja uticaja

na muslimansku omladinu kroz uključivanje Mladih muslimana kao dio svoje sekcije, dok Mladi muslimani dobivaju mogućnost širenja svoje mreže. Godine 1943. ova organizacija i javno postaje omladinska sekcija El Hidaje. Regrutiranje članova je uslijedilo prvenstveno preko familijarnih veza i susjedstva. Formira se i grupa žena, kojoj su prije svega pripadale učenice Gazi Husrev-begove ženske medrese, koje su bile aktivno angažirane u *Merhametu*.

U svojim radovima Mladi muslimani iskazuju negodovanje zbog navodnog moralnog propadanja bosanskih muslimana kao posljedice orijentiranja prema Evropi i uticaja evropske kulture. Jedini spas se vidi u okretanju prema religiji, pri čemu se islam predstavlja kao univerzalni način života. S ovim diskursom Mladi muslimani se pokušavaju suprostaviti stvaranju slike o zaostalosti muslimana od strane kršćanske okoline. Ujedno se ovdje radilo i o polemici koja se vodila između ove organizacije i sekularnih modernista u bosansko-muslimanskom društvu. Po mišljenju Omerike, Mladi muslimani ipak ne nude posebnu alternativu ili konkretne modele po pitanju izvjesnih tema. Ambivalentnost u odnosu prema Evropi se, prema njenom mišljenju, iskazuje u činjenici da su se Mladi muslimani služili i zapadno-evropskom književnošću.

Poglavlje *Islam u prvim godinama Titove države (1945-1953)* opisuje potiskivanje religije od strane komunističke vlasti. Posebna pažnja u knjizi posvećena je zabrani nošenja zara i feredže kod muslimanskih žena, pri čemu se konstantira da žene o kojima se radilo nisu bile uključene u diskusiju. Sljedeće poglavlje *Mladi muslimani u godinama nakon rata (1945-1949)* bavi se regrutiranjem novih članova Mladih muslimana nakon njihovog odlaska u ilegalu

1946. godine, zbog pritiska režima i sudskih procesa. Primanje novih članova se odvija pod strogim uvjetima. U Sarajevu se članovi pronalaze među učenicima Gazi Husrev-begove medrese, El Hidaje sekcije, preko familije, prijatelja i susjedstva. Ova organizacija tada doživljava izvjestan uspjeh i proširuje svoju mrežu po Bosni i Hercegovini. Pored Sarajeva najviše pristalica je bilo u Hercegovini i istočnoj Bosni. Radilo se prvenstveno o područjima na kojima su se dešavali zločini nad bosanskim muslimanima u Drugom svjetskom ratu. Priliv članova je bio usko vezan uz geopolitička zbivanja, prije svega straha od mogućeg izbijanja Trećeg svjetskog rata i raspada Jugoslavije. Iz tog razloga dolazi do naoružavanja jednog dijela Mladih muslimana – posebno u Hercegovini – i planova za organiziranje vojne odbrane muslimana. Osnivaju se i takozvane *udarne grupe* u Sarajevu, koje su trebale pratiti policajce i oficire tajne službe. Na procesu iz 1949. godine Mladi muslimani se karakteriziraju kao teroristička organizacija i u četiri slučaja se izriču smrtne kazne. Po mišljenju Omerike, ove drastične kazne ne stoje u srazmjeri sa stvarnom opasnošću koja je proizlazila od Mladih muslimana. Nije bilo nijednog dokaza da su članovi ovog udruženja počinili ijedan nasilan čin. Prije svega se ovdje radilo o "eliminiranju političkih i ideoloških protivnika" od strane komunističke vlasti (220). Iste godine *Islamska vjerska zajednica* proglašava Mlade muslimane terorističkom organizacijom, iako je prethodno ovo udruženje regrutiralo svoje članove i među učenicima Gazi Husrev-begove mederese.

U poglavlju *Od represije do priznavanja i (nazad): Islam u Jugoslaviji 1953-1983* se opisuje period liberalizacije politike prema religiji od 1950-ih godina, kao posljedice

udaljavanja Jugoslavije od Sovjetskog Saveza. Poseban osvrt je na Huseina Đozu i diskursu o identitetu bosanskih muslimana. Etnički naziv *Musliman* za Omeriku je trebao imati sekularnu konotaciju jer su se komunisti plašili političke mobilizacije preko religije. Međutim, ovdje se treba napomenuti da zanimanje sa etničkim ili nacionalnim nazivom bosanskih muslimana zahtijeva dublje razmatranje i može se posmatrati iz više uglova. Bitno u ovom kontekstu je da se Mladi muslimani nisu bavili nacionalnim identitetom bosanskih muslimana.

Zadnje poglavlje *Reaktiviranje mreže Mladih muslimana (1960-1983)* analizira ponovno oživljavanje organizacije 1965. godine. Mladi muslimani stvaraju kontakte sa omladinom, između ostalog i preko Huseina Đoze, međutim masovni pokret tada izostaje. Njihove aktivnosti su, prije svega, usmjerene na intelektualni rad. *Islamska Deklaracija* Alije Izetbegovića, kao i prethodni radovi ove organizacije, upućuje na dekadenciju bosanskih muslimana i poziva na povratak vjeri. Prije svega se propagira pridržavanje moralnih normi određenih islamskom religijom.

U zaključku se, između ostalog, konstantira ambivalentan odnos koji je postojao između Mladih muslimana i islamskih organizacija. Iako su kritizirali islamske klerike, tek uvezivanje sa El Hidaje i Islamskom zajednicom Mladim muslimanima je omogućilo širenje i jačanje njihove mreže.

Knjiga predstavlja marljiv rad istraživanja historijske građe i iznošenja podataka o Mladim muslimanima. Prednost djela je u analiziranju odnosa i povezanosti između različitih nosilaca islamskih diskursa kao i uvezivanja historijskih događaja vezanih za islam u Bosni i Hercegovini sastajališta bosanskih muslimana. Sa ovakvim pristupom omogućeno je bolje shvatanje nastanka, razvoja i ideologije Mladih muslimana. Za one koji se zanimaju ovom temom posebno je od značaja detaljno opisanje stvaranja mreže ove organizacije, kao i akribično istraživanje njenog širenja. Zbog sveobuhvatnosti djela i pregleda razvoja diskursa unutar islamskog korpusa u određenom vremenskom periodu, preporučljivo je da knjiga bude u dohvatno vrijeme prevedena na bosanski jezik, kako bi bila dostupna bosansko-hercegovačkoj javnosti.

Aldina Čemernica

Robert J. Donia, *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*. New York: Cambridge University Press, 2015, 351 str.

Bosanskohercegovačkoj historiografiji, ali i široj čitalačkoj publici Robert J. Donia je kao vrstan historičar i plodan autor poznat već nekoliko desetljeća. Kao stručni svjedok je za Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) podnio nekoliko izvještaja i analiza koje se odnose na bosanskohercegovačku historiju i razdoblje posljednjeg rata iz prve polovice 90-ih godina dvadesetog stoljeća. Knjiga o Radovanu Karadžiću, jednom od optuženika pred MKSJ, bila je napisana dok proces suđenja još uvijek traje. Autor je na tom istom procesu učestvovao kao stručnjak iz oblasti historije kako bi iznio pozadinu i historijski kontekst ratnih događaja u Bosni i Hercegovini.

U uvodu knjige u kojem u kratkim crtama daje osnovne informacije iz bosanskohercegovačke i jugoslavenske historije od najranijeg razdoblja do stvaranja krhke federativne države u dvadesetom stoljeću, Donia pruža zaista vrijedne lične opaske o Karadžićevoj strategiji obrane pred brojnim optužbama koje ga terete.

Karadžić je rođen kao prvo od petero djece Jovanke i Vuke Karadžića 1945. godine u crnogorskom selu Petnjica. U potrazi za zaposlenjem Karadžići sele prvo u Šavnik, a potom u Nikšić odakle će Radovan 1960. godine poći na školovanje u Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine. Kao student medicine tokom protesta 1968. godine dolazi u kontakt s "humanističkom

inteligencijom", tada se okušava i kao pjesnik čiji je opskurni izraz, misteriozan stil i asketski idiom uspio privući pozornost određenog pjesničkog kruga, ali i izdavačke kuće *Svjetlost* koja je štampala dvije Karadžićeve zbirke pjesama koje je napisao za studentskih dana. Kao psihijatar počeo je na koševskoj bolnici raditi od 1977. godine, a tu će ostati zaposlen sve do 1992. godine kada napušta Sarajevo. Tokom karijere radio je i kao organizator kulturnih zbivanja u radničkom domu, a tokom kraćeg razdoblja i kao savjetnik za beogradski fudbalski klub Crvena Zvezda. Tokom 70-ih i 80-ih prijateljuje sa Gojkom Đogom, koji ga uvodi među krug beogradskih intelektualaca, pisaca i disidenata. Zbog pronevjere navca iz *Energoinvestovih* fondova u novembru 1984. godine bio je zatvoren.

Donia je najviše pažnje i prostora u knjizi posvetio Karadžićevom političkom djelovanju od 1990. godine i osnivanja Srpske demokratske stranke do podizanja optužnice MKSJ od 24. jula 1995. godine, kada postaje najtraženiji čovjek u Europi. Autor nas kroz poglavlja zanimljivih naslova vodi Karadžićevom političkom karijerom, etapno, kroz uspone i padove, stalna skretanja i nastojanja u naporima kojima se održavao u vrhući vlasti s kojom je u kratkom razdoblju unesrećio i zapečatio stotine hiljada ljudskih sudbina. Poglavlje pod naslovom *Žrtveni osnivač* opisuje politička kretanja koja su omogućila osniva-

nje stranke srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini, događaje vezane za dolazak Miloševića na vlast u Srbiji, pojavu Memoranduma SANU, raspad Saveza komunista na 14. vanrednom Kongresu. Kratko se Donia osvrnuo i na Karadžićevo kreiranje mita o samome sebi kao o osnivaču pokreta i mučeniku koji je ubrzo postao kreator SDS-ove poruke srpskim glasačima. Tokom izborne kampanje Karadžić je radio na homogenizaciji srpskog naroda pozivajući na ujedinjenje komunista, partizana i simpatizera četničkog pokreta u jednu političku stranku i pokret posvećen nacionalnom buđenju. U ovom predizbornom razdoblju je Karadžić isticao krivicu komunista i bivše vlasti optužujući ih za neslogu među bosanskohercegovačkim narodima, a glasačko tijelo je uvjeravao da SDS nema namjeru da dijeli Bosnu i Hercegovinu. Neposredno nakon novembarskih izbora 1990. godine Bosnu i Hercegovinu vidi u sklopu Jugoslavije koja će biti uređena kao federalna država. Ozbiljne nesuglasice među nacionalističkim koalicionim parterima postale su vidljive i prije 1991. godine, što je bio ogroman korak prema mogućoj podjeli Bosne i Hercegovine. Karadžić se nije kandidirao na državni politički položaj iako je na izborima dobio impresivan broj glasova. Zadržao je dužnost predsjednika SDS-a, a dužnosti u zajedničkom Predsjedništvu prepušta stranačkim kolegama i suradnicima (Biljani Plavšić i Nikoli Koljeviću), a mjesto predsjedavajućeg Skupštine SRBiH prepušta Momčilu Krajišniku, suzavotvoreniku iz 80-ih godina. Kao predsjednik stranke počinje da polako kreira i iznosi vlastite političke odluke i uvjerenja te da izmiče beogradskom patronatu. Upravo je ovo jedna od značajnijih etapa Karadžićeve političke avanture. Sam autor tvrdi da nasuprot općeprihvaćenog stajališta

kritičara Miloševićeva režima, sam Milošević nije davao nedvosmisleni podršku Karadžiću za političko ostvarivanje Velike Srbije. Zbog javnog spominjanja i odobravanja ujedinjenja pojedinih regija i oblasti u jednu veliku srpsku državu Milošević je svoje političke sljedbenike i istomišljenike prekoravao (73). Nakon što je u decembru 1990. godine u Hrvatskoj stvorena SAO Krajina, sličan se scenario ponavlja i u Bosni i Hercegovini, te je u septembru 1991. godine stvorena Autonomna Regija Krajina. Formiranje AR Krajine i namjeravanje da se ova politička kreacija u ljeto 1991. godine ujedini s Republikom Srpskom krajinom i pristupi Jugoslaviji, izazvalo je trvenja unutar srpske političke elite u SDS, nesuglasice u odnosima s Miloševićem i međunarodnom zajednicom (81). Donia je maestralno oslikao zaista zamršena politička kretanja, planove, nastojanja i pokušaje rješavanja bosanskohercegovačke ustavno-pravne krize koja su išla u pravcu da kroz pregovore koji su se odvijali tokom ljetnih mjeseci 1991. godine, nazvane "Beogradska inicijativa", Bosna i Hercegovina ostane u državno-pravnom okviru kakvog je nudio Milošević. Nova Karadžićeva etapa i metamorfoza, od "ponizna lutka" do mentorova saveznika koji još uvijek poštuje želje nadređenog, slijedi na jesen 1991. godine, kada autor prati transformacije vezane za Karadžićeve javne istupe. Donia smatra da je tada Karadžić postao frustriran nemogućnošću utjecanja na tok političkih dešavanja te u javni diskurs uvodi *prijetnju nestajanja i istrebljenja* bosanskohercegovačkih Muslimana. Tokom svojih zapaljivih govora je vrlo lukavo i promišljeno koristio kraljevsko "Mi", pri čemu sebe vidi kao provodioca želje srpskog naroda, a isti kao provodioca uvjetovanog istrebljenja. Sebe lišava svake odgovornosti

u slučaju počinjenih nedjela. U privatnim razgovorima Karadžić je u ovom razdoblju oživio smrtonosni senzibilitet i slike svog mladalačkog pjesničkog stvaralaštva. U javnost je diskurs "nestajanja" naglo dospio tokom održavanja višednevne Osme zajedničke sjednice vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, nakon koje Karadžić svoje političke odluke počinje da donosi promišljenije i planski. Naime, sa svojim sljedbenicima je 24. oktobra 1991. godine formirao zasebnu Skupštinu srpskog naroda nastalu iz jezgra koje je činio Klub srpskih delegata Skupštine.

Ovu novoformljenu i nelegalnu Skupštinu je, da bi bila višestranačka, formalno sačinjavalo i nekoliko srpskih poslanika koji nisu bili članovi SDS-a. Prvi zadatak ove Skupštine bilo je organiziranje i provođenje plebiscita među srpskim narodom u Bosni i Hercegovini koji je proveden 9. i 10. novembra 1991. godine, čiji rezultati su Karadžiću omogućili da planira stvaranje zasebne jednonacionalne paradržavne tvorevine unutar Bosne i Hercegovine. Moguće pripajanje ove političke kreacije biti će stalan uzrok neslaganja delagata na skupštinskim sjednicama srpskog naroda do kraja ratnih dešavanja. Karadžić je svoje planove s kraja 1991. i prve polovice 1992. godine kreirao u skladu s pretpostavkom da će se Europska zajednica kod rješavanja političke krize u Jugoslaviji pridržavati načela narodnog samoodređenja, što nije bio slučaj. Kraj februara 1992. godine se činio kao vrhunac njegove političke vlasti, uspjelo mu je ušutkati autonomaška kretanja u Krajini, učvrstio je poziciju stranačkog vođe, nakon razgovora u Beogradu znao je da ima podršku JNA u svojim političkim nastojanjima. Nakon marta i početkom aprila bio je spreman na nasilno i vojno djelovanje kako bi spriječio bosan-

skohercegovačko stjecanje nezavisnosti. Ostavljajući Sarajevo u vojnom obruču, povlači se na Pale, odakle će voditi krvavu bosanskohercegovačku dramu. Uvod u najkrvaviji evropski pohod nakon Drugog svjetskog rata započeo je kada je Radovan Karadžić 12. maja 1992. godine pred Skupštinu srpskog naroda iznio šest strategijskih ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Tokom trajanja vojnog sukoba Kardžićeva je politička uloga počela gubiti na značaju, odnos s Miloševićem se postepeno pogoršavao, a s vojnim zapovjedništvom Republike Srpske je bio u konstantnoj zavadi. Kao samozvani zastupnik interesa srpskog naroda nije uspio da pred međunarodnim pregovaračima u potpunosti legitimira srpske nacionalističke zahtjeve. Skupština bosanskohercegovačkih Srba redom je odbijala niz mirovnih prijedloga i planova za ustavno-pravno i teritorijalno uređenje Bosne i Hercegovine, zbog čega je međunarodna zajednica pritiskom na službeni Beograd uspjela postepeno nametnuti rješenje krize i okončati rat u Bosni i Hercegovini. Kao osoba tražena od MKSJ, Karadžić je bio primoran da napusti položaj predsjednika Republike Srpske i sve funkcije vezane za političko djelovanje. Međutim, arhitekt bosanskog genocida je uz podršku institucija, brojnih saradnika uz uspješnu tjelesnu preobrazbu u okultnog liječnika, izbjegavao hapšenje sve do sredine jula 2008. godine.

Autor je nesumnjivo izvrsni poznavatelj arhivske građe koja je tokom i nakon rata prikupljena za potrebe suda u Haagu. Najveća vrijednost knjige koja je opremljena i s *Kronologijom događaja*, nekoliko fotografija i crno-bijelih karata, *Popisom kratica* i *Indeksom* ličnih imena, geografskih mjesta i pojmova, a koja je pred bosanskohercegovačkom publikom dostupna

na engleskom jeziku, jeste da se temelji na relevantnoj literaturi, dnevničkim bilješkama sudionika, stenografskim bilješkama i presretnutim i snimljenim telefonskim razgovorima političkih i vojnih aktera koji su obilježili dešavanja s početka 90-ih godina. Sve navedeno govori o tome da je djelo pisano s velikom preciznošću, a stavovi i

mišljenje autora će morati biti uzimani za primjer u svakom daljnjem razmatranju tematike koja se dotiče pitanja vezanih za bosanskohercegovačku historiju s kraja dvadesetog stoljeća, budući da ostavljaju minimalan prostor za manipulaciju bilo kakve vrste.

Edin Omerčić

Srpske političke elite i Londonska konferencija, Tom 1: stenografske beleške sa sednice Saveta za usaglašavanje o državnoj politici Savezne Republike Jugoslavije (Priredio Vladimir Petrović), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2014.

Institut za savremenu istoriju je u svojoj ediciji pod naslovom Jugoslovenska kriza, a u sklopu projekta Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature, od 2010. godine objavio nekoliko izdanja dokumenata i stenografskih bilješki. Dosadašnjih pet toмова su hronološko-tematski vezani za dokumente sa sjednica Predsjedništva SFRJ tokom 1991. godine, stenografske bilješke i stavove srpske političke elite oko Vance-Owenovog mirovnog plana iz 1993. godine, a objavljena je i zbirka dokumenata iz razdoblja januara do sredine maja 1992. godine vezana za početak rata i agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Ovi su dokumenti široj javnosti dostupni i kao dokazni predmeti na mrežnoj stranici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

Vladimir Petrović nam kao priređivač u ovom novom tomu edicije pažnju skreće na stavove koje je zastupala srpska politička elita u toku samih priprema jugoslovenske delagacije za odlazak na Londonsku

konferenciju koja je sa zasjedanjem počela krajem avgusta 1992. godine. Nakon uvodnih napomena i studije u kojoj tumači historijski kontekst i ambijent u kojem su sjednice održane, na uvid nam je ponudio stenografske bilješke sa prve i druge sjednice Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici, odrađanih 11. i 18. avgusta 1992. godine.

Nakon što je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata početkom aprila, a krajem istog mjeseca 1992. godine proglašena i Savezna Republika Jugoslavija prema kojoj su zbog povezanosti s ratnim dešavanjima, progona nesrpskog stanovništva i zauzimanja niza gradova u Bosni i Hercegovini, uvedene međunarodne sankcije kroz rezoluciju Savjeta sigurnosti UN 757 izglasanu krajem maja 1992. godine, Milošević je bio prisiljen da traži nove načine kako bi opstao na vlasti. Svoj je opstanak na vlasti vezao za pitanje odbrane srpstva, za šefa države postavio Dobricu Ćosića, a na mjesto predsjednika Savezne

vlade Milana Panića. Petrović je ove iznenađujuće političke poteze popratio izvodi- ma iz dnevnčkih bilježaka Dobrice Ćosića, Momira Bulatovića i Vladislava Jovanovića. Kako bi pokušao da na neki način iz nepovoljnog međunarodnog položaja izvuče novoformljenu Jugoslaviju, Ćosić je na jednoj od sjednica Vrhovnog saveta odbrane početkom avgusta najavio konstituiranje Državnog saveta. Ćosić je smatrao kako je jedno ovakvo tijelo neophodno i prema Petrovićevom mišljenju predstavlja „odgovor na Miloševićevu retoriku neučestvo- vanja u ratu i Panićevu politiku njegovog okončanja“ (22). Prvi neposredan zadatak Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici (kojeg su po dužnosti činili predsjednik SRJ, predsjednik Savezne vlade, predsjednik Republike Srbije, predsjednik Crne Gore, predsjednici vlada iz navedenih republika, savezni ministar vanjskih poslova te savezni ministar unutarnjih poslova,

a prema potrebi i ostali članovi saveznog i republičkih rukovodstava) bio je, „stvaranje koherentne pregovaračke pozicije“ pred nastupajuću Konferenciju. Na sjednicama su raspravljana pitanja vezana za državni kontinuitet, priznavanje jugoslovenskih republika, jugoslovensko-albansko pitanje na Kosovu, Metohiji i u Crnoj Gori te Konferencija o Jugoslaviji u Londonu, odnosno Platforma za učešće delegacije SRJ na istoj.

U poglavlju o konsultativnom procesu koji je pred Konferenciju vodio Ćosić sa predstavnicima političkih stranaka iz Srbije i Crne Gore, sa Srpskom pravoslavnom crkvom i njenim predstavnicima te naučnicima priložene su memoarske bilješke Dobrice Ćosića i isječki iz dnevne štampe. Izdanje je opremljeno i hronologijom mirovnih pregovora o Bosni i Hercegovini od januara do sredine avgusta 1992. godine te popisom skraćenica.

Edin Omerčić

Lara J. Nettelfield i Sarah E. Wagner, *Srebrenica nakon genocida* (prijevod s engleskog Senada Kreso). Sarajevo: Institut za istoriju, 2015, 347 str.

Dana 16. aprila 1993. godine Srebrenica je proglašena sigurnom zonom Ujedinjenih nacija, te je ovaj gradić, na samoj granici sa Srbijom, zaokupio pažnju međunarodne i domaće javnosti, pred čijim očima je u periodu 1992-1995. činjen genocid, a u svega nekoliko dana jula 1995. ubijeno preko 8000 ljudi. Iako nije u cijelosti istražen ni ratni period, o njemu je napisano stotine hiljada stranica materijala, dok je Srebrenica nakon genocida bila predmet

vrlo površnih analiza pojedinih segmenata određenih događaja, poput izbora, povratka izbjeglica ili gradnje spomenika. Autorice knjige – *Srebrenica nakon genocida*, Lara J. Nettelfield i Sarah E. Wagner, sveobuhvatno prate ove i još niz drugih događaja, nazivajući ih intervencijama, sa ciljem da istraže dugoročne efekte zločina koji su počinjeni u Srebrenici. Kao rezultat njihovog dugogodišnjeg istraživanja, otvorena su mnoga, do tada zanemarena, iznimno

bitna pitanja, iscrpno analizirana i predstavljena u tri dijela knjige sa sedam vrlo temeljito obrađenih poglavlja. Uz prethodno definiranje samog pojma intervencije, autorice daju analizu niza intervencija, počevši od onih neuspjelih, misleći pri tome na osnivanje sigurne zone UN-a 1993, ili zahtjeva za specijalni status grada iz 2007. godine. U potpunosti razotkrivaju razloge zbog kojih je formirana ova sigurna zona UN. Posebno izdvajaju izjavu generalnog sekretara UN, Kofija Anana, koji ističe kako će "Srebrenica zauvijek progoniti UN..."; te u knjizi razmatraju pokušaje ispravljanja nepravde ove neuspjele intervencije. Ovi pokušaji se, prema autoricama, ogledaju u kontinuiranim nastojanjima međunarodne zajednice na planu dokumentiranja, kongresnih i parlamentarnih rezolucija, mikrofinancijske pomoći koju poslijeratnoj općini pruža razvojni program UN (UNDP), čime se krivci za neuspjelu intervenciju, koja je imala za posljedicu genocid, pokušavaju iskupiti. Povratak izbjeglica, izgradnja Memorijalnog centra Potočari, organizirani obilasci mjesta na kojima su počinjene masovne egzekucije Bošnjaka u vremenskom razdoblju sedam dana od pada enklave, već tradicionalno organiziranje marša mira su još neke od intervencija koje obrađuje ova knjiga.

Učestvujući na gotovo svakom od redovnih sastanaka, mjesečnim protestima, javnim demonstracijama, skupovima u Memorijalnom centru te brojnim lokalnim događajima i konferencijama, prateći žene u obilascima stratišta čiji su očevi, muževi, sinovi, braća, rođaci beskrupulozno ubijeni tokom genocida u Srebrenici, autorice su pomno pratile spomenute intervencije te značajno rasvijetlile goruće probleme sa kojima se susreću preživjele žrtve genocida. Prikazujući svakodnevni život u Srebrenici,

ukazuju na niz problema s kojima se suočavaju srebrenički povratnici, kao što su nezaposlenost, zdravstveno osiguranje i obrazovanje. Obilazak jednog od šest mjesta egzekucije Bošnjaka nakon pada Srebrenice, Doma kulture Pilica, gdje je za svega nekoliko sati 16. jula 1995. ubijeno preko 500 Bošnjaka iz Srebrenice, ostavio je poseban dojam na autorice ove knjige. Naime, ispred zapuštenog Doma kulture u Pilici, nalazi se veliki krst i spomenik posvećen 24 vojnika VRS, mještana Pilice, koji su umrli u periodu 1992-1995. Dakle, spomenik je posvećen jednom sasvim drugačijem narativu, što u potpunosti objašnjava apsurd i aroganciju sve češće prakse pokušaja brisanja i potiskivanja najstranijih zločina, te njihovog izjednačavanja sa nepostojećim i izmišljenim zločinima. Autorice konstatuju kako ovaj i još nekoliko drugih sličnih primjera, daju jasnu, uvredljivu i uznemirujuću poruku žrtvama genocida i povratnicima kako za njih u manjem bosanskohercegovačkom entitetu nema mjesta.

U drugom dijelu knjige koji se odnosi na "ispravljanje nepravde van granica BiH", autorice analiziraju djelovanje bošnjačke dijasporu u Zapadnoj Europi i SAD-u, sa posebnim osvrtom na grad St. Luis, gdje živi najveća grupa preživjelih Srebreničana izvan Bosne i Hercegovine i gdje je osjećaj zajednice vidljiv. Primjećuju kako bošnjačka dijaspora posebno djeluje kroz nekoliko vrlo bitnih segmenata, poput političkog aktivizma, usvajanja rezolucija o genocidu u Srebrenici i najstojanja njihovog uvođenja u udžbenike historije, financijske podrške povratnicima ili stipendiranje djece bez oba roditelja. Također ističu kako jedna od značajnih sfera njihovog djelovanja jeste i podrška kampanji koju je provodio ICMP o prikupljanju uzoraka krvi sa ciljem

identificiranja nestale rodbine.

Sa druge strane, analizirajući zajednice u kojima su se naselili veterani VRS, autorice daju jedan sasvim drugačiji pogled na "ispravljanje nepravde van granica BiH." Naime, zahvaljujući zaplijeni oko 200 000 dokumenata VRS-a iz 1998. od strane Tužilaštva ICTY, ustanovljeno je kako se Drinski korpus i njemu podređene jedinice sastojao od 22 000 pripadnika. S obzirom na to da je cijela mašinerija bila potrebna za počinjenje takvih razmjera zločina genocida, poput onih u nekoliko dana jula 1995, svi oni su se našli pod lupom istražnih organa SAD-a. Mnogi od njih su, prilikom ispunjavanja imigracijskih formulara za ulazak u SAD izostavili spomenuti svoje pripadništvo vojnoj službi, što je dalo pravnog osnova Vladi SAD-a da pokrene postupke protiv njih. Posebna pažnja u studiji je usmjerena na predstavljanje vrlo značajnih podataka o procesuiranju i epizodama ovih postupaka.

Analiza rada ICTY u pet glavnih suđenja na Tribunalu vezanih za Srebrenicu, kao i analiza rada organizacija i institucija Republike Srbije i Republike Srpske, koje imaju za cilj poricanje utvrđenih činjenica, smješteni su u treći, ujedno i posljednji dio ove knjige. Analizirajući materijal korišten u navedenim procesima pred ICTY-em, u knjizi je istaknut značaj više različitih vrsta dokumenata, uz napomenu da svaki od njih ima svoj doprinos u rekonstrukciji događaja iz jula 1995. godine. Pri tome, autorice analiziraju dokumentaciju vojnih jedinica, direktiva i naredbi VRS, ističu značaj presretnutih telefonskih razgovora u kontekstualizaciji počinjenih zločina, potom iskaze svjedo-

ka sa neformalnih sastanaka, svjedočenja nižerangiranih oficira. Zapažaju kako je službeni trag na papiru prestao da postoji u danima činjenja najtežih zločina prilikom pada enklave te ukazuju na probleme dokazivanja, jer su masovna pogubljenja planirana na neformalnim sastancima i u komunikaciji šifrovanim jezikom. Autorice daju poseban značaj pojedincima koji su preživjeli srebreničke masakre, smatrajući ih najupečatljivijim primjerima svjedočenja. Takvih je bilo 12 bošnjačkih muškaraca ili dječaka, koji su preživjeli zarobljavanje, zatvor i pokušaj pogubljenja, te ističu kako su oni "postali reprezentativni glas preko 8000 ljudi." No, kao odgovor na brojne dokaze koje generiraju sudovi i komisije o nestalim osobama ova knjiga razmatra i nastojanje elita u Republici Srpskoj i Srbiji da minimiziraju zločine koji su se desili u Srebrenici, slijedeći dosljedno obrazac direktnog poricanja, diskreditacije, preimenovanja i opravdavanja.

Ovakvi načini poricanja najtežih zločina, nesumnjivo pokazuju vrlo zbunjujuće historijske narative na kojima odrastaju nove generacije. S obzirom da su u međuvremenu, nakon dvodecenijske vremenske distance, rođene i odrasle nove generacije, kojima savremenici događaja ostavljaju u naslijeđe ovakve vrste narativa – poput poricanja najtežih zločina, ova knjiga predstavlja nemjerljivi doprinos kako bi se na osnovu brojnih relevantnih dokumenata prezentirale činjenice i ponudilo jedno, bez imalo sumnje, nepristrasno naučno štivo generacijama koje dolaze.

Merisa Karović-Babić

Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Zbornik radova (Okrugli sto 550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine, održan u Sarajevu, 14. maja 2013. godine), Sarajevo: Institut za istoriju, 2014, 166 str.

Godišnjicu osmanskog osvajanja Bosanskog kraljevstva u toku 2013. godine obilježio je i Institut za istoriju u Sarajevu. Petstopedeseta godišnjica poslužila je kao povod za organiziranje okruglog stola na kojim su učešće uzeli medievalisti i osmanisti iz nekoliko bosanskohercegovačkih gradova. Čini nam se važnim istaći kako su značajan dio učesnika, pored već dokazanih imena iz naše struke, činili mladi istraživači koji se tek trebaju dokazati u poslu kojim se bave. Međutim, to nije umanjilo rezultate okruglog stola. Naprotiv, njihovi referati pokazali su značajan pomak prije svega u pristupu izučavanju tema vezanih za propast Bosanskog kraljevstva, odnosno njegovo osvajanje od strane Osmanlija. Oni koji nisu mogli biti prisutni na skupu i tome sami svjedočiti danas su u prilici pročitati dio izlaganja zahvaljujući izdavačkoj djelatnosti Instituta za istoriju koji nas je počastio posebnim izdanjem zbornika *Osmansko osvajanje Bosanskog kraljevstva*. U ovom zborniku objavljena je većina podnesenih saopćenja, te jedan rad koji je naknadno dostavljen, ukupno osam radova.

Prvi rad u zborniku *Stanje u Bosni neposredno poslije gubitka srednjovjekovne državnosti*, čiji je autor Enes Pelidija, predstavlja u određenom smislu noseći rad.

U njemu je sistematski prikazano stanje u Bosni tokom 1463. godine, sva važnija dešavanja prije i nakon samog pada Bosnanskog kraljevstva pod osmansku vlast. Time je dat odličan uvod za radove koji su uslijedili, a koji su se bavili pojedinačnim, konkretnijim problemima. U svom radu *Sudbina bosanskih tvrđava u svjetlu istimâlet politike: Bosna i Osmanlije u drugoj polovini 15. stoljeća* Sedad Bešlija se, ustvari, nadovezao na rad Enesa Pelidije, nudeći pregled stanja u Bosni pred sam pad, sa posebnim akcentom na držanje pojedinih bosanskih velikaša. U nastavku rada autor je nastojao prikazati nastanak proosmanske struje u bosanskom društvu i to kroz prizmu sudbine pojedinih bosanskih tvrđava kao samo jednog od mogućih problema. Uvodeći u našu historiografiju termin „*istimâlet politika*“ najavio je i jedan novi pristup izučavanju tema iz osmanistike. Kemal Bašić u radu *Osmanlije i sjeveroistočna Bosna u XV stoljeću* predstavlja događaje koji su se odvijali na području srednjovjekovnih bosanskih „zemalja“ Usore i Soli, te kasnije osnovane Srebrezničke banovine do konačnog integriranja ovog dijela Bosne u sastav Osmanskog carstva.

U zborniku je svoje mjesto našao i rad Dženan Dautovića. Ovaj rad se po mnogo

čemu izdvaja u odnosu na ostale ponuđene radove. Ono što najprije uočavamo jeste savremeni pristup temi koja nije bila nepoznata u historiografiji, ali je prvi put postavljena na ovakav način. U radu pod naslovom *METUS TURCHORUM – Strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni*, Dautović sagledava metode kojima su se Osmali je služile kako bi proširile svoj uticaj na prostoru koji su u konačnici osvajali, te strah kao rezultat osmanske prijetnje. Iako ograničen prirodom izvora kojima raspoložemo, Dautović je postavljenu temu dosta uspješno sagledao i to na tri nivoa: strah kod običnih ljudi, ali i vlastele, njihovo bježanje pred osvajačem i sklanjanje u sigurnije krajeve i druge države, zatim uticaj opasnosti na trgovinu koja je bila pogođena stalnim pljačkanjem trgovačkih karavana i trgovaca u ugroženim područjima, i na kraju izgradnja utvrđenih gradova, dvoraca, tvrđava i drugih objekata koji su vladaru i vlasteli trebali pružiti zaštitu pred nadolazećom opasnosti. Dautovićev rad je tematski povezan sa radom Sedada Bešlije. Oba rada se bave posljedicama prvih bosansko-osmanskih kontakata, dok su dijelom predmet Bešlijinog istraživanje velikaš, pa i obični stanovnici koji su bili proosmanski orijentirani, Dautović je analizirao reakcije stanovništva srednjovjekovne Bosne kod kojih je dolazak Osmanlija izazivao strah za vlastiti opstanak. U radu *Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine* Adis Zilić je predstavio političku i vojnu ulogu ovog vlastelinskog roda u prijelomnim trenucima bosanske historije. Zilić prati sudbinu Vlatkovića od trenutka kada ih je herceg Stjepan protjerao sa njihovih baština na prostor između rijeka Neretve i Cetine, preko njihovog boravak u Dubrovniku, dobijanja novih posjeda od bosanskog kralja

u zapadnoj Bosni do povratka na svoje posjede zahvaljujući sizerenstvu ugarskog kralja Matije Korvina, nakon čega su vrlo brzo uslijedili sukobi sa Osmanlijama. Sudbina franjevačkih samostana u Bosni za vrijeme osmanskih osvajanja tema je kojom se pozabavio Midhat Spahić u radu *Franjevački samostan nakon političkog sloma srednjovjekovne bosanske države*, smatrajući ovo pitanje važnim za proučavanje koliko i sami politički slom bosanske države. Spahić je svoje izlaganje zaključio pretpostavkom da su osmansko osvajanje Bosanskog kraljevstva „preživjeli“ franjevački samostani u Fojnici, Kreševu, Olovu, Bobovcu, Podvranduku i Podvisokom.

Elma Korić je u radu *O ličnosti Ferhat-paše Sokolovića*, kako nam i sam naslov kazuje, govorila o osobenostima Ferhat-pašine ličnosti što ovaj rad čini posebnim u odnosu na raniju historiografsku literaturu koja je uglavnom posvećena njegovoj vojnoj i upravnoj karijeri, te graditeljskim i dobrotvornim djelima. Korić ističe da je ličnost Ferhat-paše krasio autoritet koji je uživao kod saradnika, zatim hrabrost i odvažnost, istovremeno blagost i pravednost, kao i nepotkupljivost, što je bilo vrlo važno s obzirom na funkcije koje je obavljao. Na kraju zbornika nalazi se naknadno dostavljeni rad Muamera Hodžića *Značaj Muhimme deftera u izučavanju historije Bosne i Hercegovine osmanskog perioda*. Hodžić je analizirao dokumente iz prvih šest knjiga fonda Mühimme Defterleri nastojeći da ukaže na značaj za bosanskohercegovačku historiju informacija koje oni nude o događajima u periodu juli 1554 - juni 1566. godine.

Ponuđeni radovi pokazuju da je pad Bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast tema o kojoj se u našoj historiografiji još uvijek može reći nešto novo. Jedan

dio njih sigurno će inspirativno djelovati i biti smjernice za nove istraživačke projekte. Na kraju možemo zaključiti da je ovaj zbornik radova od velike vrijednosti za sve one koji se bave ili namjeravaju da se bave

istraživanjem ovih prijelomnih trenutaka u historiji Bosne i Hercegovine.

Elmedina Duranović

INDEKS AUTORA

Bećirović, Denis

Filozofski fakultet, Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Bokun, Edi

Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli,
Tuzla, Bosna i Hercegovina

Čemernica, Aldina

doktorand, Humboldt Univerzitet
Berlin, Njemačka

Čoralić, Lovorka

Hrvatski institut za povijest,
Zagreb, Hrvatska

Dedić, Enes

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Donia, Robert J.

Center for Russian & East European
Studies,
University of Michigan, Ann Arbour,
United States of America

Duranović, Amir

Filozofski fakultet, Univerzitet u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Duranović, Elmedina

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Gladanac, Sanja

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Hadžiabdić, Hadžija

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Jahić, Adnan

Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli,
Tuzla, Bosna i Hercegovina

Jovović, Vasilj

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne
Gore
Nikšić, Crna Gora

Karović-Babić, Merisa

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava,
Univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Kasumović, Amila

Filozofski fakultet, Univerzitet u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Mulaosmanović, Admir

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Nametak, Muhamed

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Omerčić, Edin

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Taslidža, Faruk

Fakultet humanističkih nauka,
Univerzitet „Džemal Bijedić“
Mostar, Bosna i Hercegovina

Vukliš, Vladan

Arhiv Republike Srpske,
Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Younis, Hana

Institut za istoriju, Univerzitet u
Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
 2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
 3. naslov članka – kurent
 4. naslov časopisa - kurziv
 5. naslov novina – kurziv
 6. isto – kurziv
 7. isti – kurent
 8. n.dj. – kurziv
-

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćenica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv: Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000: br. 29, 39 - 44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123./46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.
Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevodni rezimee na engleski jezik:

Nermina Filipović

DTP:

Tarik Jesenković

Štampa:

Planjax Komerc, d.o.o. Jelah - Tešanj

Za štampariju:

Bajruzin Hajro Planjac

Izdavač:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* referiraju i prenose:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main,
(<http://www.ceeol.com>)

EBSCO Publishing, United States of America

ISSN 0350-1159

9 770350 115006

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU